

**SPISOVNÁ ČEŠTINA
A JAZYKOVÁ KULTURA
1993**

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha 1995

SPISOVNÁ ČEŠTINA A JAZYKOVÁ KULTURA 1993

Uspořádali Doc . PhDr. Jana Jančáková, CSc.
 Prof. PhDr. Miroslav Komárek, DrSc.
 Prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.

Recenzovali Prof. PhDr. Aiena Macurová, CSc.
 Prof. PhDr. Alexandr Stich, CSc.

Vytiskl DeskTop Publishing FF UK Praha
 v roce 1995 v nákladu 500 výtisků

ISBN 80 - 85899 - 02 - 7

ÚVODEM

Tento sborník zahrnuje referáty a diskusní příspěvky z konference Spisovná čeština a jazyková kultura 1993, která se konala 23.- 27. 8. 1993 na FF UP v Olomouci. Konference navázala na stejnojmennou akci v r. 1968 a snažila se postihnout vývoj spisovné češtiny za poslední čtvrtstoletí. Zúčastnili se jí přední představitelé jazykovědné bohemistiky i bohemisté z praxe, celkem kolem tří set účastníků.

Členění sborníku odráží skutečnost, že se stále více pozornosti upírá k češtině v zahraničí, a to jak pokud jde o jazyk rodilých českých mluvčích a jejich potomků, tak v oblasti výuky češtiny a lingvistického bádání o ní. Vzhledem k různému původu autorů jsme ve sborníku ponechávali zvláštnosti a odlišnosti od ČSN v citacích, v bibliografických odkazech a v seznamech literatury. Ani pravopis, který se v některých příspěvcích řídí Pravidly českého pravopisu z r. 1993, nesjednocujeme a ponecháváme ho na odpovědnosti autorům. Redakční poznámky k některým příspěvkům bylo nutno připojit proto, že autoři nereagovali na kritické připomínky v diskusi a na upozornění redakce a texty dodali v původním znění.

Editoři tohoto sborníku děkují všem, kdo se podíleli na zdárném průběhu olomoucké konference, zvl. pracovníkům hostitelské Filozofické fakulty UP v Olomouci. Dík patří také všem zpracovatelům sborníku z katedry českého jazyka FF UK v Praze a dále Filozofické fakultě MU v Brně, která finančně nejvýrazněji podpořila vydání sborníku. O sborník se dále zasloužilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR grantovou podporou konference i sborníku, a pracovníci DESKTOP FF UK Praha, kteří ochotně pracovali na technické přípravě této knihy.

OBSAH

Úvodem

Obsah

5

1. Zahájení a pozdravné projevy

- Projev prof. PhDr. Miroslava Komárka, DrSc. 13
- Pozdravný projev vedoucího Kanceláře
prezidenta České republiky Luboše Dobrovského 16
- Projev prof. PhDr. Josefa Jařaba, CSc., rektora
Univerzity Palackého v Olomouci 17
- Pozdrav primátora města Olomouce Milana Hořínka 19

2. Funkce a struktura českého národního jazyka.

Kultura jazyka a řeči

- 2.1. F. Daneš: Situace češtiny: perspektiva i retrospektiva 23
- 2.2. M. Jelínek: Kultura jazyka a kultura řeči 31
 - 2.2.1. J. Bartošek: K pojetí normy a kodifikace spisovného jazyka
(K referátu prof. M. Jelínka) 40
- 2.3. J. Chloupek: Útvarová diferenciacie a slohová stratifikace češtiny
dnes 41
 - 2.3.1. J. Bartošek: Žurnalistika a publicistika (K referátu prof.
J. Chloupka) 48
- 2.4. A. Stích: Česká spisovnost a nespisovnost - kořeny a přítomnost 49
(Naše postoje k češtině 17. a 18. století)
 - 2.4.1. K. Hádek: K periodizaci vývoje českého spisovného jazyka 56
- 2.5. F. Štícha: K pojetí spisovnosti 57
- 2.6. Z. Starý: Jazykověda a teorie jazykové kultury 60
- 2.7. O. Uličný: Spisovná čeština a hodnotová orientace 65
- ✓ 2.8. Z. Rušínová: Spisovná a obecná čeština 72
- ✓ 2.9. Z. Palková: Spisovný standard jazyka v mluvené komunikaci 76
- 2.10. M. Grepl: K aktuálním otázkám jazykové kultury 80
 - 2.10.1. O. Uličný: K referátu M. Grepla 83
- 2.11. V. Schmiedtová: Postavení spisovného českého jazyka
v současném kulturním klimatu 84
- 2.12. M. Šipková: K dichotomii spisovnosti a nespisovnosti 89
 - 2.12.1. K. Hausenblas: K referátům prvního dne dopoledne 90
 - ✓ 2.12.2. F. Daneš: O spisovné a obecné češtině 91
 - 2.12.3. Z. Starý: K referátu a diskusnímu příspěvku F. Daneše 93

3. Čeština v běžné komunikaci

3.1. I. N e b e s k á: Funkčnost a kultivovanost v každodenní komunikaci	97
3.2. M. H i r s c h o v á: Pokleslé vyjadřování - běžná norma spontánních projevů?	101
3.2.1. Z. P a l k o v á: K bloku referátů o řeči v každodenní komunikaci, zejm. k ref. I. Nebeské a M. Hirschové	103
3.3. S. K l o f e r o v á: K fungování jazykových útvarů v mluvě mládeže	104
3.3.1. O. U l i č n ý: K referátům prof. Chloupka, doc. Rusínové, prof. Sticha a dr. Kloferové	106
3.4. E. L o t k o: Texty politické propagandy a jazyková kultura	107
3.5. D. Š l o s a r: Jazyk totality a jazyk dneška	110
3.6. S. P a s t y ř í k: Smutný znak zhrubění rodinné komunikace	113
3.7. D. D a v i d o v á: Spisovnost a nespisovnost v běžně mluvených textech ve Slezsku	117
3.8. M. J a n e č k o v á: Jazyková situace v obcích na Českobudějovicku, místo dialektu v běžné komunikaci	120
3.9. Z. H o l u b: K současnému stavu jč. nářečí, zvl. nářečíoudlebského	123
3.9.1. J. J a n č á k o v á: K regionální příznakovosti běžné mluvy v Čechách	126
3.10. J. K o l a ř í k: Místo východomoravského dialektu v komunikaci obyvatel Zlínska	128
3.11. A. J a k l o v á: K výzkumu slangů	132
3.12. M. K n a p p o v á: Jazyková kultura a vlastní jména	135
3.13. J. Z e m a n: K výslovnosti cizích vlastních jmen osob v češtině	138
3.14. D. S l a n č o v á - M. S o k o l o v á: Vokatív ako kontakový jav	142

4. Kultura jazyka a řeči v žurnalistice a publicistice

4.1. Z. H l a v s a: K persvazivním prostředkům české publicistiky	149
4.1.1. O. U l i č n ý: K příspěvku Z. Hlavsy	155
4.2. J. H o r á l e k: Manipulace se slovy, manipulace mysli v publicistice	155
4.3. L. B i n a r: Integrace poznatků a opírání se o autority jako princip publicistické tvorby	158
4.4. M. Š v e h l o v á: Cynismus - východisko i efekt současné psané bulvární publicistiky	161
4.5. O. H a u s e n b l a s: Tendenčnost a manipulace	164
4.6. J. B a r t o š e k: Jazyková kultura mluveného zpravodajství	166
4.7. O. M ü l l e r o v á: Dialogické pořady v televizní publicistice	171
4.7.1. K. H a u s e n b l a s: K oddílu o jazyce televize a rozhlasu	175
4.7.2. Z. P a l k o v á: K referátu O. Müllerové	175
4.8. L. Z i m o v á: Několik poznámek k jazyku současné regionální publicistiky	176

4.9. E. M i n á ř o v á: Obrazná vyjádření ve stylu publicistickém	181
4.10. Z. J e t t m a r o v á: Mezitextové vazby a interference v české reklamě	184
4.11. M. S l á d k o v á: "Vyzmetkovaný materiál" aneb O problémech nejen s derivací	188
4.12. M. Ž e m l i č k a: K výchovnému působení sdělovacích prostředků	190
5. Jazykové a textové problémy odborné komunikace	
5.1. J. K r a u s: Existuje rétorika vědeckého jazyka?	195
5.2. M. Ž e m l i č k a: K vývojovým předpokladům současné odborné terminologie	201
5.3. J. B a r t ů ň k o v á - A. Z a c h o v á: Od textu k hypertextu	202
5.4. F. Č e r m á k: Slovník a jazyková kultura	208
5.4.1. O. U l i č n ý: K referátu F. Čermáka	211
5.5. E. D e m l o v á: Projevy psané a mluvené, spisovné a nespisovné v jazyku práva	212
5.6. V. K o b l í ž e k: Čeština a výpočetní technika (Problematika internacionalizace odborné slovní zásoby)	215
5.7. M. S v o b o d o v á: Fonetika v kriminalistice	219
5.8. J. K r á l o v á: Textová koheze v překladových textech	220
5.9. D. K r e m z e r o v á: Jazykové analýzy pomocí výpočetní techniky	224
5.10. B. J u n k o v á: Jazyková aktualizace a automatizace v současné publicistice	226
6. Jazyk a styl v beletrii	
6.1. P. M a r e š: Spisovná a nespisovná čeština v umělecké literatuře	233
6.2. F. U h e r: Nespisovné lexikální prostředky v uměleckém díle	240
6.3. J. H o f f m a n n o v á: Kontrasty v postmoderním textu	243
6.4. A. M a c u r o v á: Nad jazykem současného překladu	246
6.5. M. K o m á r e k: Co s jazykem klasiků?	250
6.6. M. K r č m o v á: Jazyk konzumní literatury	253
6.7. N. K v í t k o v á: K současnému zpracování krajových pověstí	257
6.8. I. M a r t i n e c: Proměny ve stylizaci jazyka postav v pohádkové próze pro děti	261
6.9. R. B r a b c o v á: Jazyková kreativita v názvech jazzových skladeb	264
7. Aktuální otázky jazykové výchovy	
7.1. O. U l i č n ý: Čeština a škola	269
7.1.1. Z. P a l k o v á: K referátu O. Uličného	279
7.1.2. J. N o v o t n ý: Jazyk a jazyková výchova ve škole našich dnů (k referátu doc. Uličného)	279
7.2. M. Č e c h o v á: Řeč a metařeč ve vyučování češtině	280
7.3. J. Š l é d r o v á: K předpokladům úspěšné komunikace ve škole	285

7.3.1. M. Čechová: a) Úsilí o kultivaci žáka; b) Poznámka k vyučování pádům, reakce na příspěvek O. Hausenblase a O. Uličného; c) K Hlavsovu názoru, že do školy lze zařadit buď jen klasickou, nebo valenční syntax	287
7.4. S. Čmejrková: Psaní a lingvistika psaní	288
7.5. J. Svobodová: Komunikační funkce výpovědi a školská komunikace	292
7.6. A. Louženská - Svobodová, J. Dršatová: Praktické variace na výchovu k pozitivní komunikaci	296
7.7. E. Höflerová: Role školy v jazykové výchově	299
7.8. K. Rysová: Role školy v jazykové výchově a rozvoj vyjadřovacích schopností žáků	303
7.8.1. L. A. Jandová: K referátu E. Höflerové a K. Rysové	306
7.8.2. Z. Palková: K referátům E. Höflerové a K. Rysové	306
7.9. M. David: K motivaci pravopisného vyučování	307
7.10. M. Zouharová: Syntaktické pojmy ve vyučování skladbě českého jazyka	309
7.11. T. Holasová: Rozvoj kultury vyjadřování při jazykové výchově posluchačů VŠ	311
7.12. V. Martinčková: Učebnice a jazyková výchova u nás a v zahraničí	314
7.13. H. Kneselová: Vyučování mateřskému jazyku u nás a ve Skotsku	318
8. Čeština v zahraničí	
8.1. J. Anderš: Češi na Ukrajině: některé vývojové tendence	325
8.2. V. M. Henzllová: Kultivování češtiny v USA	329
8.3. A. Gladowová: Napětí spisovnost - nespisovnost při studiu češtiny jako cizího jazyka	333
8.4. Ch. E. Townsends: Vztah cizince-češtináře k nespisovné češtině	336
8.4.1. Z. Palková: K referátu Ch. Townsenda	339
8.4.2. O. Uličný: K referátu prof. Ch. Townsenda	339
8.5. M. Poddivínský: Čeština ve Svobodné Evropě	340
8.6. V. M. Mokijenko: Ke konfrontačnímu studiu českého žargonu	343
8.7. L. I. Stěpanovová: K některým problémům současné české frazeologie	348
8.8. A. Muschnerová: Frazcologické jednotky v titulcích českého a německého tisku	352
8.9. M. Balowskí: Kontrast jako žánrový rys českých aforismů	355
8.10. M. Nilsson: Kategorizace kolísavé životnosti u substantiv mužského rodu	358
8.11. D. Short: K vývojovým tendencím některých českých slovesných tvarů	361

8.12. K. E l b l t a g i: O slovesných předponách z hlediska arabského uživatele	366
8.13. A. S. E l - S h a b r a w i: Česko-arabské slovníky a výuka češtiny v Egyptě (s ohledem na zpracování hesel Česko-arabského slovníku Karola Sorbyho)	371
8.14. M. E l - B a l s h i: Zkratky v češtině	374
9. Shrnutí diskuse	379
10. Závěry z jednání konference Spisovná čeština a jazyková kultura 1993	385
11. Rejstřík	401

**1.
Zahájení
a pozdravné projevy**

Projev prof. PhDr. Miroslava Komárka, DrSc.

Vážení přátelé, kolegyně a kolegové,

zahajuji tuto konferenci jménem čtyř pořádajících institucí - hostitelské Filozofické fakulty Univerzity Palackého, Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Filozofické fakulty Univerzity Masarykovy a Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky. Vítám všechny účastníky z domova i ze zahraničí a zejména naše čestné hosty - pana Luboše Dobrovského jako zástupce prezidenta České republiky, Jeho Magnificenci prof. Josefa Jařaba, rektora UP, a primátora města Olomouce pana Milana Hořinka. Vítám také zástupce ostatních institucí.

Naše konference o spisovné češtině a jazykové kultuře je již druhá s tímto názvem - první, pražská, se konala právě před pětadvaceti lety, nedlouho po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa. I v onom nepříznivém historickém ovzduší však byla tato konference prosycena myšlenkami jara roku 1968 a také předmluva ke sborníku, který z příspěvků konference vyšel v roce 1969, se ještě hlásí k vývoji v našich zemích po lednu 1968. V těchto společenských změnách vidí autoři předmluvy impuls k povznesení kultury vyjadřování, k oproštění našeho jazyka od otřelých frází a k posílení citového vztahu k národnímu jazyku. To ovšem bylo před vyvrcholením tzv. normalizace, která všechna tehdejší očekávání zmařila.

Konference konaná v roce 1968 se uvědoměle hlásila k odkazu Pražského lingvistického kroužku a k jeho pojetí kultury spisovné češtiny i k jeho zásadám péče o ni. Společenská i jazyková situace roku 1968 se ovšem po

mnoha stránkách lišila od roku 1932, kdy byly názory Pražského lingvistického kroužku na spisovný jazyk a jeho kulturu soustavně a pregnantně formulovány v cyklu přednášek a pak v památném sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura. Některé problémy, se kterými se tehdy ještě muselo bojovat, byly totiž vývojem od roku 1932 do roku 1968 odsunuty zcela na okraj nebo dokonce prakticky už neexistovaly - např. problém brusičství a purismu. Jiné problémy však zase vyrostly nově. Myslím zvláště na důsledky expanze spisovného jazyka do širokých vrstev národa, na rozvoj jeho funkcí a diferenciaci funkčních stylů, souvisící jak s rozvojem vědy a s jejím uplatňováním v praxi, tak s rozmachem informačních médií, zvláště rozhlasu a televize. A nemohu nemyslet ani na vlivy negativní, zvláště na neblahou politizaci a ideologizaci celého našeho života po roce 1948 a na její následky v publicistice.

Konference o jazykové kultuře v roce 1968 byla tak velkou příležitostí umožňující hodnotit změny, ke kterým došlo v spisovném jazyce a jeho společenském postavení, a posoudit aktuální stav spisovného jazyka i jeho schopnost vyhovět požadavkům doby. Ale nejenom to: lingvista byl znovu postaven před otázku, jak vyhovuje jeho poznávací nástroj, tj. lingvistická teorie a její pojmy, současné jazykové situaci a do jaké míry je lingvistika schopna pozitivně ovlivňovat vývoj spisovného jazyka.

Konference v roce 1968 byla uspořádána k padesátému výročí vzniku Československa a také k padesátému výročí časopisu Naše řeč. Naše konference, o pětadvacet let pozdější, rovněž vzpomíná výročí tohoto časopisu, dnes již pětasedmdesátého, časopisu, jehož vznik v roce 1917 byl těsně spjat se zrozením Československa a předznamenával je. Dnes sice Československo již neexistuje, ale význam jeho vzniku nejen pro spisovný jazyk český, ale i slovenský, je nesporný. Vždyť rok 1918 otevřel oběma jazykům nové možnosti a dal jim v novém státě nové, nebývalé úkoly. Boj Pražského lingvistického kroužku o nové zásady jazykové kultury a péče o spisovný jazyk, který vyvrcholil v třicátých letech, vyplynul právě z potřeb složité jazykové situace po první světové válce. Členové Pražského lingvistického kroužku, zvláště Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Jan Mukařovský a Miloš Weingart, podporováni několika předními českými spisovateli, pokusili se tehdy s úspěchem vypracovat takovou teorii spisovného jazyka, která by byla oproštěna od pseudohistorického nánosu minulosti a která by pojala spisovný jazyk jako účinný nástroj tvořivé aktivity národa v celém jejím rozsahu. Nebo jinak řečeno: měla být a také do značné míry byla vypracována funkcionalistická teorie spisovného jazyka.

Máme tedy dost důvodů, abychom na naší konferenci vděčně vzpomínali na vznik Československa i po zániku tohoto státního útvaru. Rok 1918 představuje ve vývoji českého národa a jazyka důležitý mezník. Za neméně závažný je však třeba pokládat ne snad přímo rok 1993, ačkoli je to rok vzniku samostatné České republiky, ale už rok 1989, kdy Listopad zbořil zdi, které nás po léta oddělovaly od Evropy a od světa. Odstranění této izolace byla revoluční

změna, která se samozřejmě musela projevit i v jazyce. Následky tohoto uvolnění jsou ovšem v jazyce - jako ostatně v celém životě naší společnosti - rozporuplné: vcelku jistě pozitivní, ale nejednou i negativní, a úkoly, které z toho vyplývají pro naši lingvistiku, připomínají v mnohém ty, které naše jazykověda musela řešit po roce 1918. Řada těchto úkolů je zahrnuta do tematiky příspěvků, které na naší konferenci vyslechneme. Patří k nim nutnost vypořádat se s jazykovými potřebami nových směrů ve vědě i v praxi, vyrovnat se s přílivem cizích odborných termínů a frází nebo způsobů vyjadřování, které přejímáme zároveň s novými pojmy, např. v počítačové technice, v informatice, vypořádat se s inflací módních přejatých výrazů, zvláště v mluvené řeči atd. Hrozí zde asi nebezpečí, že jazykový purismus, v minulosti zaměřený především protiněmecky, dostane novou živnou půdu pro svou existenci. A dále: přání autorů předmluvy ke sborníku konference roku 1968, aby náš jazyk byl oproštěn od politických a ideologických frází, se tehdy nesplnilo, a i dnes by bylo riskantní věřit, že se to podaří. Nejednou jsme i dnes bohužel svědky toho, jak na místo odhozených frází nedávné minulosti nastupují fráze nové. A povážlivá je i vulgarizace nejen soukromých, ale i veřejných jazykových projevů. Stále tedy je s čím bojovat a neměl by to být jen boj na poli jazyka.

Dnešní situace spisovného jazyka je však navíc komplikována také tím, že se někdy problematizují i hodnoty, které jsme v lingvistice a bohemistice považovali za nesporné. Relativizuje se sám ústřední pojem normy spisovného jazyka, znejasňují se jeho hranice. Pokládá se to někdy za projev voluntarismu lingvistů v přístupu k národnímu jazyku, ale je to spíše samozřejmý důsledek nesouladu, rozporu mezi dosaženým stavem vývoje jazyka a ustálenou, kodifikovanou představou o něm. Také s tímto problémem si bude muset naše lingvistika poradit a věřím, že k tomu přispěje i naše konference. Tím, že zaměří svůj pohled na spisovný jazyk také do jeho budoucnosti, splní podle mého názoru svůj úkol hlavní.

Než skončím, chtěl bych připomenout ještě jedno jubileum, na které bychom zde neměli zapomenout: 13. března 1793 se ujal své profesorské funkce na stolici českého jazyka, zřízené na Karlově univerzitě dvorním dekretem již 28. října 1791, František Martin Pelcl. Jeho nástupní řeč se připojila ke starším obranám českého jazyka a jeho německy psaná mluvnice Grundsätze der böhmischen Grammatik z roku 1795, v níž se přihlásil k názorům Josefa Dobrovského, měla nezanedbatelnou zásluhu o další vývoj spisovné češtiny. Nejde však jen o Pelcla a jeho dílo, které nebylo nijak průbojné. Jde především o to, že v roce 1793 zahájila svou činnost vysokoškolská katedra, která pak zvláště v poslední čtvrtině 19. století a začátkem 20. století zásluhou Jana Gebaucra a jeho žáků vykonala velmi mnoho i pro moderní spisovnou češtinu, její poznání a kodifikaci. Po jejím založení pak následovaly stolice českého jazyka a literatury na jiných vysokoškolských učilištích: 1803 v Prešpurku, 1815 v Olomouci.

Na závěr chci poděkovat jménem organizátorů konference i všech jejích účastníků prezidentu České republiky Václavu Havlovi za to, že vyhověl naší žádosti a tuto konferenci zaštil svým jménem. Jeho patronát nad konferencí o kultuře českého jazyka posiluje její důležitost a má symbolický význam: v jeho osobě přijal naši konferenci pod svou ochranu nejen poslední prezident Československa a první prezident prvního novodobého českého státu, ale i slovesný umělec, který ve své dramatické i esejistické tvorbě věnoval velkou pozornost právě řeči a slovu jako nástroji poznání a pravdy, ale také, bohužel často, i jako nástroji zastírání, zamlžování a deformace společnosti.

Samozřejmě děkuji za patronát nad konferencí a účinnou pomoc i dalším dvěma osobnostem: prof. dr. Josefu Jařabovi, rektoru Univerzity Palackého, a primátorovi města Olomouce Milanu Hořínkovi. Jejich patronát je dokladem toho, že konání této konference v Olomouci považují za čest pro olomouckou univerzitu i pro město.

Pozdravný projev vedoucího Kanceláře prezidenta České republiky Luboše Dobrovského

Dámy a pánové,

mám tu čest z pověření pana prezidenta pozdravit Vaše shromáždění a popřát Vám úspěch v tomto Vašem olomouckém sněmování a ve Vaší práci. Vaše práce bude úspěšná tehdy, upoutá-li péče lingvistů o jazyk, o jeho jakost, srozumitelnost, jasnost, věrohodnost, pravdivost a krásu především ty, kteří ho užívají jako nástroje politického vlivu, tedy politiky a novináře. Vaše práce bude úspěšná (a prospěšná nám všem), naleznou-li bohemisté opět důvod k odvaze, s níž nastaví zrcadlo nám, kteří se nešetrně vůči jazyku a arogantně vůči svým posluchačům potácíme od slova ke slovu, od anakolutu k anakolutu, zakrývající prázdnotu sdělení mimickými gesty funkcionářského sebevědomí.

Prosím Vás, dámy a pánové, Vás mladší a Vás, které si troufám považovat za své učitele, abyste se, s rozhodností větší než dosud, postavili proti toleranci k prznitelům jazyka, kterých je na našich řečništích, televizních obrazovkách a novinových stránkách víc, než kolik může jazyk strpět.

Myslím, že Vás mohu ujistit prezidentovou podporou tomuto úsilí.

Projev prof. PhDr. Josefa Jařaba, CSc., rektora Univerzity Palackého v Olomouci

Vážený pane předsedo, ctění kolegové a kolegyně, milí hosté, dámy a pánové!

Musím se přiznat, že jsem záštitu nad touto konferencí přijal jako projev důvěry Univerzitě Palackého a že jsem se touto nabídkou cítil velmi poctěn i osobně. Konference o spisovné češtině a jazykové kultuře je událost dlouho očekávaná, potřebná a vysoce časová. Všichni víme, že právě jazyk je historickým synonymem pro národ, pro jeho život i umírání, pro jeho rozvoj i stagnaci. Všichni si uvědomujeme, že se naše mateřština nemohla vyhnout tomu, aby nebyla poznačena, čím český národ žil v tomto století, v posledním půlstoletí, i čím žije od svého vysvobození z komunistické totality na sklonku roku 1989. Všichni cítíme, že své rodné řeči dlužíme kromě vděčnosti též omluvu a očistu.

Nemám na mysli ani tolik očistu našeho jazyka, jako spíše nás samotných, uživatelů a zneuživatelů češtiny, jejich pěstitelů, učitelů, případně i škůdců. Nemám na mysli samozřejmě nějaký program nového purismu, ale naopak skutečné a plné osvobození našich myslí z cizích vlivů a z neblahých následků tiskových, jazykových a vlastně vždy také myšlenkových "dohledů", jimiž v posledních desetiletích byla škrcena čeština a jimiž jsme byli škrceni i my. Dopřejme našemu jazyku více svobody, kterou dopřáváme po tolika letech nesvobody sami sobě. Máme-li novou důvěru v sebe, můžeme mít zcela jistě důvěru i v náš jazyk, který nás všechny přesahuje o mnoho lidských generací, a tak mohl v minulosti sebe i nás bránit lépe, než jsme se někdy bránili my sami. I proto jsme třeba v letech tiskového a jiného "dohledu" mohli vychutnávat ironickou pomstu, v jazyce zakódovanou jistě bez úmyslu a zřejmě i bez vědomí samozvaných "dohlížitelů": jejich úkolem bylo, aby dohlédli na naši ideovou pevnost a čistotu, aby stanovili informační hranice, kam až jsme my směli dohlédnout; mnozí z nich však jen tušili a jiní by si to ve svém opojení z restriktivní moci ani nepřipustili, že jejich dohled, tj. hranice, k nimž jsou schopni intelektuálně dohlédnout, byl velmi omezený ve srovnání s intelektuálními možnostmi těch, na něž dohlíželi. A tak se vytvářel prostor mezi hranicemi cenzorových a autorových či redaktorových dohledů, prostor, jenž se přenášel i mezi uveřejněné řádky a v němž my díky historickým zkušenostem našeho národa dovedeme skoro bezkonkurenčně komunikovat, a mám někdy podezření, že tak činíme s obzvláštním potěšením či dokonce s pocitem národní hrdosti. Rozdíl mezi Haškovým Švejkem a českým švejkovstvím nám ovšem připomene, že i onen zmíněný prostor "mezi řádky" může mít a jistojistě také má různou hloubku.

Není snadné popřít životní pravdu v jazyce obsaženou. Vzpomínám, jak jeden z normalizačních děkanů této univerzity, snad v pošetilé snaze zakrýt

něco obecně zcela zřetelného, prosazoval užívání slova "student" proti označení "posluchač", když režim, jehož byl poslušným vykonavatelem, zcela jednoznačně požadoval, aby studenti nestudovali, ale aby v každém smyslu toho slova právě jenom poslouchali. Naštěstí mají slova svou paměť, která je spojuje s původní zkušeností, s pravdivým okamžikem vzniku. Slova mají svou moc v rukou mocných, ale i v ústech bezmocných, jak nám po roce 1968 opakovaně připomínal Václav Havel i jiní a jak jsme se o tom všichni mohli přesvědčit koncem osmdesátých let. Ovšem moudrý Elias Canetti nám nedává zapomenout ani na znepokojivou a nepříjemnou skutečnost, že slova mají též svědomí. "Jsou vlastně jako lidé," píše v knize Svědomí slov, ale na mnoha místech ve svých přemýšlivých esejích naznačuje, že jeho víra v jazyk je hlubší než víra v jednu lidskou generaci, zvláště tu současnou.

Canetti je tu, aby nás vyvedl z laciného omylu, že v západním světě nehrozí jazyku, přesněji jazykům, nemoci naší doby, to znamená neduhy konzumních společností našeho století, a že tedy po zániku totalitní ideologie se bude náš jazyk hojit a rozvíjet bez komplikací a překážek. Bude se hojit a rozvíjet jen do té míry jako my sami. Dopustíme-li, aby dřívější germanismy a pozdější rusismy a sovětismy byly vystřídány neumělými a nesmyslnými překlady anglických reklam, utrpí naše mateřština znovu újmu na kráse. Ale co je mnohem závažnější, neobnoví-li se nezbytné přirozené spojení mezi řečí a životem, což má svůj empirický, ale i zcela konkrétní mravní význam, hrozí nám národní chudokrevnost. Nepovažuji prohlášení Pavla Eisnera, že "mateřština je vzduch, jímž dýchají plíce naší duše," za nijak patetické přirovnání.

Jsem přesvědčen o tom, že začít musíme ve škole. Češtině se po léta neučilo dobře, a ani dnes se situace zatím výrazně nezlepšila. Nenechával bych rozhodování, co a jak učit, jen na těch, kteří už svoji příležitost měli v letech minulých. Ne proto, že by měli být pro změnu trestáni zase oni, ale protože je tu malá pravděpodobnost, že by vůbec pochopili hloubku nutné změny. Věřím, že ještě existují učitelé, kteří mohou přispět k obnovení prestiže češtináře, a pokud jich není dostatek, musíme je začít co nejrychleji vychovávat. Když budeme lépe učit naší mateřštině, budeme mít i vyšší jazykovou kulturu, která se promítne do všech sfér užívání jazyka. Je zřetelně třeba přenést důraz na výraznější tvůrčí přístup k výuce češtiny a nahradit předčasné teoretizování a různé pseudoanalýzy citlivě řízenými pokusy dětí o mluvené i psané vyjadřování. Zlověstné a pasivitu či pouhou formálnost plodící "co tím chtěl básník říci?" konečně nahradit smysluplným čtením a spontánní rozpravou. Při nedávné návštěvě nositele Nobelovy ceny za literaturu Czesława Miłosze jsme hovořili dlouho o poslání poezie v moderní době a došli k závěru, že tím posláním je "obnovit náš vztah k věcem kolem nás, vztah ke skutečnosti". Domnívám se, že podobně by mohl být formulován i cíl výuky naší mateřštiny. Anglický básník a filozof T.E. Hulme nebyl ani zdaleka sám, kdo věřil, že jazyk se tvoří v poezii, v próze se ho využívá a v žurnalistice pomalu odumírá. Není to zdaleka dogma a samozřejmě ani celá pravda, ale vzpomeňme třeba, jak Roman

Jakobson chápal podstatu jazyka a jazykového významu: vidíme, že zdrojem jeho lingvistických teorií bylo hluboké poznání slovesnosti, již později v Americe rád pojmenovával "verbálním uměním". Není třeba tomuto publiku zdůrazňovat, že v díle Jakobsonově je možné hledat živý odkaz a inspiraci pro naši jazykovědu, literární vědu i metodické otázky spojené s výukou a šířením dobré, poctivé češtiny. Víme, že měl zvláště blízký vztah k našemu jazyku a naší slovesnosti, víme ale také, že on sám vnímal tento vztah jako nikdy nenaplněnou, protože plně neopětovanou lásku. Opakovaně tento svůj pocit vyjadřoval při našich setkáních v roce 1969, kdy jsem měl to potěšení a tu čest dělat mu něco jako osobního řidiče a kdy jsme spolu jezdili z Cambridge na tehdy moji Brandeisovu univerzitu, kde profesor Jakobson přednášel snad jeden ze svých vůbec nejzajímavějších kursů "Lingvistika a poetika". I vůči němu máme dluh, který jen pomalu začínáme splácet - stejně jako vůči mnoha odborníkům a vědcům z jiných zemí, kteří věnují našemu jazyku dlouholetou a soustředěnou pozornost. Vzpomínáte jistě, jak Pavel Eisner připomíná, že až pohled zvenčí umožňuje i nám mateřštinu plněji chápat, a ti, co se kdy věnovali překladům, vědí, o čem autor oslavy českého jazyka v Chrámu i tvrzí a skvělý překladatel z mnoha jazyků hovoří.

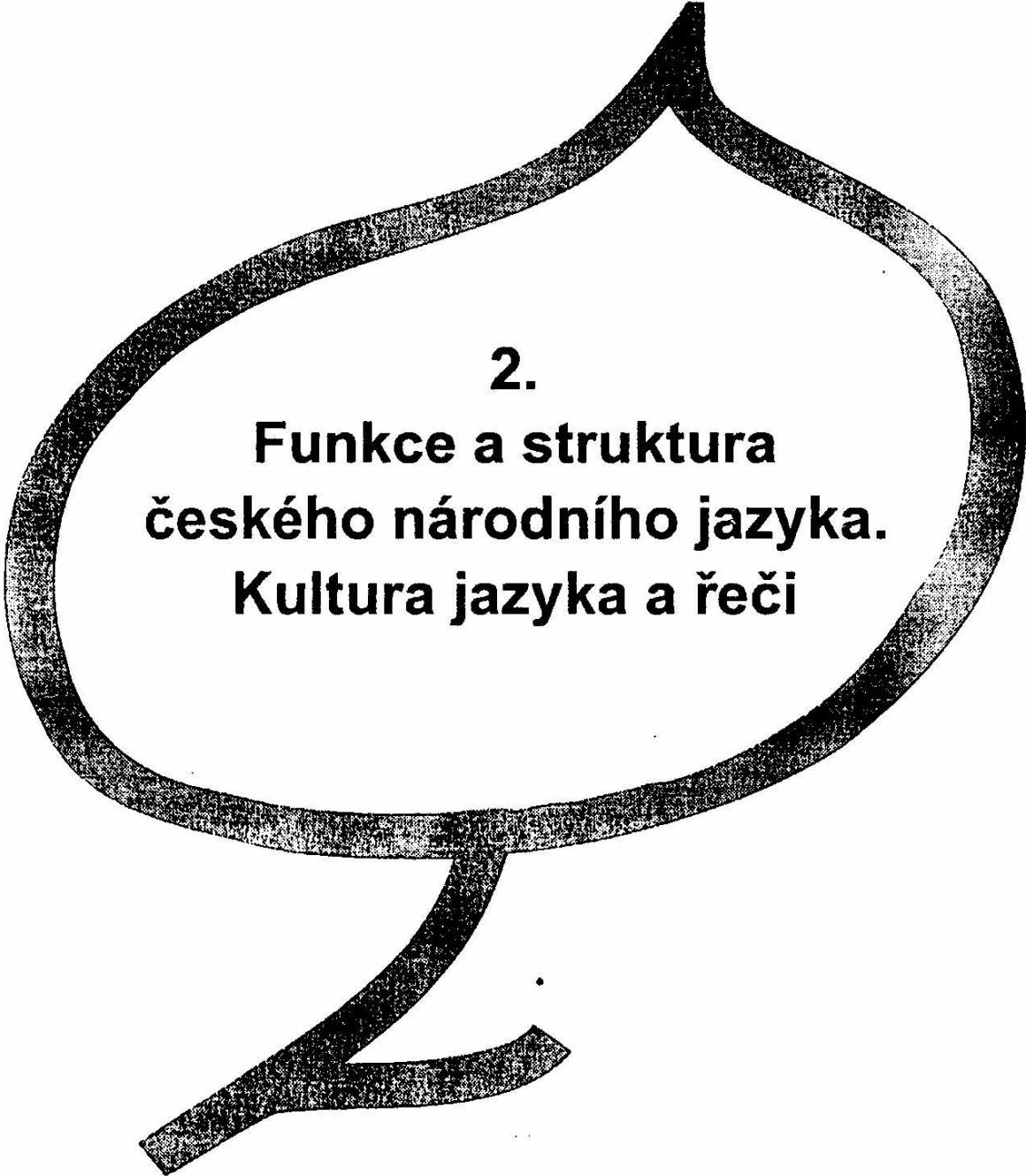
Jsem rád, že mohu na Palackého univerzitě a na této konferenci uvítat tolik kolegů ze zahraničí, jsem potěšen zájmem, který téma konference vzbudilo mezi našimi učiteli a vědeckými pracovníky; možná, že bych mezi účastníky rád viděl i naše nejlepší spisovatele. Děkuji všem organizátorům za pečlivou přípravu. Přeji jednání konference výrazný úspěch. Doufám, že se stane počátkem něčeho významného v historii pěstování našeho jazyka jako národního dědictví i záruky národní budoucnosti.

Pozdrav primátora města Olomouce Milana Hořínka

Vážení přítomní,

zdravím Vaši konferenci o spisovné češtině a její kultuře. Záštitu nad Vaší konferencí jsem přijal opravdu rád. Jednak proto, že pokládám za čest pro naše město, že se konference o těchto otázkách, které jsou pro celou naši společnost a její fungování tak důležité, koná právě u nás, a jednak proto, že jsem svým vzděláním a původním povoláním filolog a dosud se k tomu rád hlásím.

Přeji Vašemu jednání plný úspěch.

2.

**Funkce a struktura
českého národního jazyka.
Kultura jazyka a řeči**

2.1. Situace češtiny: perspektiva i retrospektiva

František Daneš

1. Počnu vyprávěním: V památný den 6. července jsem náhodně otevřel rozhlasový přijímač uprostřed pořadu o Husových listech z Kostnice. V okamžiku jsem poznal hlas a řeč mluvčího a viděl ho v posluchárně pražské filozofické fakulty, ve staročeském oddělení našeho ústavu, při svých návštěvách na fakultě olomoucké, při dalších setkáních. A přitom v onu chvíli můj spolužák a kolega profesor Jiří Daňhelka nebyl bohužel mezi námi živými. Technické zařízení, které nám jeho řeč uchovalo, je jistě podivuhodná vymoženost - ale mnohem podivuhodnějším jevem je lidská řeč, tak těsně srostlá s každým člověkem a pro něj jedinečně charakteristická - nejenže jednotlivce identifikuje, ale i mnohostranně charakterizuje a má sílu evokovat u druhých jeho osobnost, spolu se všemi s ním spojenými zážitky a okolnostmi. Hovořím zde o tom nejen proto, abych u vás vyvolal vzpomínku na svého zesnulého spolužáka a vašeho učitele a kolegu, nýbrž abych vám zároveň přivedl na mysl to, že jazyk a řeč jsou nejen praktickým nástrojem, nýbrž něčím, co má mnohem více hodnot a funkcí, a že i jako nástroj není něčím externím, jako je třeba nůž nebo automobil, nýbrž že je uvnitř nás, že je nedílnou součástí vybavenosti každého lidského jedince a že člověk s ním - či lépe jím - prožívá celý svůj život, vnější i vnitřní, veřejný i soukromý, rozumový, citový i volní.

Onen rozhlasový poslech přinesl mi však ještě dvě další poučení. Je až ku podivu, že v období svého pobytu v Kostnici (bylo to od října 1414 do 6. července 1415) napsal Hus celkem 12 českých dopisů. To není jistě málo a prof.

Daňhelka našel pro to podivuhodné vysvětlení: Co Husa k této korespondenci vedlo, byla potřeba mezilidské komunikace, sdělný styk s přáteli ve stále se zhoršující životní situaci, ve chvílích existenciální úzkosti, v pochybách a obavách, které prožíval, jak to probleskuje v některých pasážích dopisů, i toho posledního, z 6.července: "Psán list v čekání odsúzení na smrt v žaláři, v ókóvách, jež, úfám, trpím pro boží zákon". Tedy lidská řeč jako životně nutný prostředek sdělování, či ještě lépe sdílení se.

Nasloucháte-li Husovým dopisům, překvapí vás, jak jsou tyto texty, napsané před více než půl tisíciletím, docela dobře srozumitelné, a myslím že nejen pro filology - a to je třetí poučení. Cítíme, že je to i náš jazyk a uvědomujeme si obdivuhodnou kontinuitu národní kultury - národním společenstvím po staletí vytvářené, dotvářené a přetvářené kulturní a duchovní hodnoty uložené v jazyce samém, v řeči, v textech. Jazyk má pro nás nejen hodnoty povahy instrumentální, ale má mnoho hodnot a funkcí dalších, "vyšších" či "hlubších". Jeví se nám, v historickém i synchronním pohledu, jako živoucí organismus (s aspekty a problémy ekonomickými, ekologickými a etologickými), neustále se vyvíjející, proměňující, narůstající i odumírající, sám sebe stále překračující, ale zároveň sám sebou zůstávající v povědomí svých nositelů. V jazyce jsou jakoby zapsány celé vnější i duchovní dějiny národa, jak to svou básnickou vizí v eseji Slovo, inspirované studiem Jungmannova Slovníku, vyjádřil Otokar Březina: "Kořist milionů získaná věky tají se v slově národa". "Všechna ponížení i viny národa, jeho rány i choroby, znamení vítězství nad věcmi této země i otroctví jeho zjevují se v jeho slově. A jenom nepřetržitou tvorbou, hrdinstvím a ctností bratrského množství milujícího může být uhájen jazyk národa v zápase duchů."

Národní - či chcete-li, mateřský - jazyk představuje, řečeno s Durkheimem, společenské dědictví - které je předáváno z generace na generaci péčí rodičů a učitelů: "z ruky do ruky / si stále podáváme / těžký klíč - / klíč od domova", zaznívá v jímavém závěru Otvírání studánek.

Jazyk nemá tedy, jak jsem už naznačil, jen jeden rozměr, je jevem mnohodomenzionálním. "Jazyk však není vnější doprovod. Je uložen hluboko v lidské mysli, je to bohatství paměti zděděné jedincem a kmenem, bdící svědomí, které připomíná a varuje. A řeč je příznačným rysem osobnosti, v dobrém i zlém, příznačným rysem domova, lidstva, privilegium šlechtictví lidského rodu. Jazyk je vrostlý do osobnosti, domova, národa, lidstva a samého života tak neoddelitelně, že přicházíme někdy do pokušení ptát se, zda je jazyk jen pouhou reflexí všech těchto věcí, anebo prostě je všemi těmito věcmi - vlastním zárodečným klíčkem jejich růstu." A leckoho z vás možná překvapí, povím-li, že tato slova se čtou v úvodním odstavci Prologomen k teorii jazyka Louise Hjelmsleva.

Zdálo by se, že moje úvahy a názory nejsou příliš blízké přístupu pražské funkčně-strukturní školy, k níž se hlásím. Ale hlubší studium a promýšlení některých prací této školy ukazuje, že přesto, že se ve své teorii spisovného

jazyka proklamativně zaměřovala na instrumentální funkce jazyka, nebyly jí další (širší i hlubší) aspekty jazyka a řeči cizí, zejména některým z jejích představitelů, především Mathesiovi; ten přímo viděl podstatu funkčního přístupu ve "zlidštění" problémů lingvistiky (srov. jeho stat' Funkční lingvistika z r. 1929). Specifikum českého funkčního strukturalismu se projevilo dále v tom, že Mathesius a po něm Skalička rozšířili pole legitimních lingvistických zájmů i na promluvy (**parole**). A Roman Jakobson (můžeme ho považovat za "čestného Čecha" - vzpomeňte na krásná slova jeho Přípitku, otištěném před časem s velkým opožděním v Slově a slovesnosti) šel ještě dál, když na počátku své známé stati o brusičství z r. 1932 napsal: "Vedle individuální mluvy a vedle jazyka ... je podstatnou složkou řeči poměr kolektivu k vlastnímu jazyku." Dnes mluvíme (v duchu sociologickém) o postojích k jazyku, k jeho různým složkám a varietám i k promluvám, a zjišťujeme, že jejich soubory obsahují vedle složky instrumentální (či manipulativní) řadu postojů jiných, ať už rovněž racionálních, nebo mimoracionálních, nebo i neracionálních: postoje etické, emocionální, tradicionalistické aj., a že tyto soubory bývají vnitřně nekonzistentní, z hlediska jedince i celého společenství. Je ovšem žádoucí, aby lingvista tyto postoje zjišťoval, objektivně analyzoval a při své práci je bral plně do úvahy (ať už jsou jeho osobní postoje jakékoli).

Víme, že jazyk je integrální, neodmyslitelnou a nepostradatelnou součástí našeho života. Mohli bychom také říci, že svůj jazyk prožíváme. Toto **prožívání** jazyka je pojem, kterým obohatil soupravu základních pojmů lingvistiky významný člen Pražské školy Bohumil Trnka ve své významné stati (původně přednášce) Jazykozpyt a myšlenková struktura doby (SaS 1947/48: 79). Říká:

"Mluvíme-li o systému, musíme si uvědomit, že tento pojem se nemůže obejít bez momentu, který nazývám v nedostatku lepšího termínu **prožívání**. 'Expellas hominem logica, tamen usque recurret'. Tento pojem zdá se být pro lingvistiku nepostradatelný. Teprve prožíváním stává se logicky strukturální mechanismus jazykový, namnoze velmi složitý, funkční totalitou... Nestejnými stupni prožití vznikají pásma různé hloubky, která mají také různý strukturální vývoj. Rozdíly v prožití je dán např. rozdíl ve vývoji dialektu a spisovného jazyka, rozdíl ve vývoji slov domácích a cizích. Bez prožívání bychom si nemohli představit, jak by jeden jazykový systém mohl v různé míře působit na druhý, jak by mohl jeden přejímati některé rysy druhého jazyka jako záměrné cizosti, rozlišuje je strukturálně od pozadí živelů domácích, nýbrž i jak by mohl považovati za žádoucí tyto rysy zcela asimilovat. Sám pojem funkce by byl nejasný bez tohoto momentu Oba momenty musí být nutně ve vzájemném polárním vztahu, poněvadž jazyk bez prožívání by byl jen neměnným systémem relací zbavených možností vývoje, jazyk bez momentu hodnot logického řádu jen kupením neanalyzovatelných projevů zvukových."

A není bez významu, že v současné lingvistice se jev prožívání nyní tematizuje a rozpracovává pod angl. termínem **involvement (with/in language)**. Jako by se i zde ozývala Mathesiova charakteristika funkčního přístupu k ja-

zyku: Ten "chápe jazyk jako něco živého; cítí za slovy mluvčího nebo pisatele, z jejichž úmyslu slova ta vyplynula, a uvědomuje si, že... byla ta slova mířena na posluchače nebo čtenáře" (cit. dílo).

Ptáte se možná, proč o těchto věcech obsírněji hovořím na konferenci o jazykové kultuře češtiny. Domnívám se totiž, že tyto jevy tvoří základ či podklad, na němž stojí a z něhož vyrůstá jazyková kultura, a že by jakékoli činnosti lingvistů v oblasti péče o kulturu jazyka a dorozumívání měly brát vážně a důsledně v úvahu všechny hodnoty, které dané společenství ve svém jazyce spatřuje, a všechny postoje, které nositelé jazyka k němu zaujímají. Lingvisté by si měli stále uvědomovat, že lidé svůj jazyk prožívají - to je fakt základní povahy, který by měl stát jak na počátku úvah při našem hodnocení a našich řešeních, tak při perspektivách realizace našich záměrů a doporučení.

Má-li jazyk pro jedince a společnost všechny ty hodnoty, o nichž tu byla řeč, pak se neubráníme - jako jeho nositelé i jako jazykovědní odborníci - pocitu odpovědnosti za jeho kvalitu a osudy. A proto mne - a možná i leckoho z vás - zamrazilo, když jsem četl v knížce Čeština bez příkras, že "legenda o vlastenecké povinnosti pečovat o jazyk způsobila mnoho zlého" (s. 97). Nejde přece o plané vlastenectví, ale o etickou povinnost každého z nás uchovávat a dále rozvíjet generacemi vytvořené kladné hodnoty, jazykové stejně jako jiné. Bohatý a tvořivý proud historického vývoje našeho spisovného jazyka se všemi svými peripetiemi se odráží v jeho dnešním stavu, tj. v onom opravdu širokém spektru několikanásobně stylisticky rozrůzněných a jemně odstíněných výrazových prostředků a postupů. Nejde o nežádoucí "příkrasy", jak se to jeví při necitlivém nivelizujícím přístupu, nýbrž o skutečné krásy, chcete-li, které můžeme spíše obdivovat a které bychom měli hlavně tvořivě užívat. Jazyk není ovšem dokonalý, má svá slabá místa. Ale který lidský výtvar je nemá? Tím spíše však vyžaduje naši pečlivou pozornost.

2. Úloha jazyka v dějinách národního společenství je nepochybně významná, zvláště u národů menších. Jeho působení je přímé, i nepřímé (jde např. o postoje a názory jeho nositelů na jazyk, o hodnoty, které mu připisují - např. pro některé má sílu inspirativní, pro jiné deprimující). Pokud jde o češtinu, stačí připomenout období husovské a dobu národního obrození. V obrození sehrálo významnou úlohu vědomí toho, že v minulosti českého jazyka byly doby, v nichž patřil mezi nikoli malé jazyky Evropy. Vždyť čeština stará a humanistická byla jazyk značně vypracovaný, všestranně se uplatňující v kultuře i veřejném životě. A v období 14. až 16. stol. její užívání a vliv překračovaly hranice českého národního společenství a docházelo k její expanzi do okolního světa (řečeno termínem Havránkovým ze sborníku Co daly naše země Evropě a lidstvu z r. 1941, redigovaném - a to je příznačné - V. Mathesiem).

Postoje k jazyku nebývají ovšem v celém daném společenství jednotné. Jak jsme před časem upozornili se Sv. Čmejrkovou (v přednášce otištěné ve Slově a slovesnosti 1993), i v národním obrození existovaly a byly vyjadřovány

názory motivované ekonomicky, instrumentálně, které pochybovaly o užitečnosti restituční češtiny jako spisovného jazyka. Ostatně obdobné hlasy (byť poněkud jinak motivované) se ozvaly tu a tam i později, ba nedávno (jde zejména o H.G.Schauera, M.Kunderu a Podivenu /tj. skupinu okolo P.Pitharta/). Rozpornou situaci obrozenskou (zaznívajících i z některých výroků Kollárových) zajímavě tehdy komentoval B.Bolzano, když konstatoval, že "Čech sám sebe za nic považuje, za svou vlast se stydí", a doporučoval "nadanému českému lidu, který příliš skromně sám o sobě smýšlí", aby poznal své vlastní politické a kulturní dějiny a "přestal se stydět za svou vlast a přestal slepě napodobovat cizinu a modlářsky se jí obdivovat" - pro jistotu připomínám, že toto aktuálně poučné zjištění zaznělo r. 1810 (tedy téměř před dvěma staletími) v exhortě pro pražské vysokoškoláky. Za povšimnutí ovšem stojí i Bolzanova představa o postavení češtiny a němčiny v českých zemích: Na rozdíl od nacionální koncepce Jungmannovy (který Bolzana nepochopil), vidí řešení v jistém typu dvojjazyčnosti obou etnických složek, ve vzájemném poznávání a vytváření jisté "dvojkulturnosti" (byl však natolik realistický, že si uvědomoval malou pravděpodobnost toho, že by se toto řešení podařilo v dohledné době realizovat). Byla to myšlenka zajímavá, avšak dosud si jí seriózněji povšiml jen J.Patočka.

3.1. Dostávám se k poslednímu bodu své přednášky, k češtině dnešní a zítřejší. Ve svém starším referátu Pojem spisovného jazyka v dnešních společenských podmínkách (otištěném r. 1987 ve sb. Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe) jsem uvedl, že vývoj spisovného jazyka bývá v jistých obdobích ovládan funkčně motivovanou tendencí unifikací, jindy zase diferenciací, popř. oběma zároveň (v jistých proporcích); proti tendencím stabilizačním a izolačním stojí tendence inovační a univerzalistické atp. Současnou situaci spisovné češtiny jsem pak povšechně charakterizoval dvěma dynamickými momenty:

První z nich je nezbytná a stále výraznější **funkčněstylistická rozrůzněnost (specifikace)** spisovného vyjadřování. Tato diferenční specifikace jde jednak do velké hloubky detailu, jednak vykazuje značnou šíři rozpětí. Požadavky kladené na toto vyjadřování ("languages for special purposes" se dnes říká, ale my o nich víme už z pražské funkční stylistiky) bývají značně různorodé, někdy až protikladné, vznikají nové druhy (žánry, typy) textů, leckdy zcela nové, "neklasické" (v důsledku technického rozvoje). To vše vede vlastně nakonec k jistému "rozměňování" či "decentralizaci" spisovného jazyka.

Druhým klíčovým momentem je specificky česká forma "diglosie"; jde o důsledky toho, že spisovná čeština neplní funkci dorozumívacího prostředku v běžných komunikativních situacích (řečeno velmi obecně). Jde zejména a především o vyrovnávání rozdílů formálně morfologických a hláskových (v této souvislosti se obvykle pracuje s pojmem a termínem "obecná čeština", ten však potřebuje hlubší analýzu a revizi, jak ostatně upozornil už Havránek,

SaS 1961, s. 99). Jde vlastně jen o jistý soubor paradigmatických tvarů a hláskových korespondencí, který má také svůj vývoj.

Dnes, po několika převratných letech, musíme přidat další klíčový moment: **změněnou situaci češtiny co do jejího vztahu k jiným jazykům** a její postavení - jakožto jazyka malého národa - **uprostřed evropské komunity**.

"Otevření se světu" po listopadu 1989 postavilo češtinu do rozporuplné situace dnešního světa. Prožíváme období lidských dějin, kdy hospodářské, technické i intelektuální podmínky a okolnosti společenského života vedou k nebývale širokým a poměrně snadným kontaktům mezi národy, a tedy i mezi jazyky, přičemž se stále tíživěji pocítují nepříjemné, ba neblahé důsledky jazykově rozříštěného světa, mezijazykových bariér. Dochází k vzájemnému (ale častěji jednostrannému) ovlivňování, a tím i k sbližování, probíhajícímu víceméně spontánně v různých oblastech a rovinách života, ba uvažuje se i o záměrných zásazích, které by výměnu informací zprostředkovávaných jazykem (především ve styku odborném) usnadnily. Jak vzdálený zdá se nám dnes Herderův ideál co největší jazykové rozrůzněnosti lidstva - místo něho nastupuje potřeba několika "jazyků širší komunikace". Nejde tu o to, nějakému společenství jeho jazyk brát a vnucovat mu jiný - to bychom museli pokládat s Masarykem za "barbarství bezduchého materialismu a politického mechanismu" (Česká otázka, s. 60). Jde spíše o složitý, leckdy obtížný a bolestivý proces přijímání cizojazyčných prvků, jejich adaptaci při zapojování do struktury češtiny a na druhé straně i o adaptaci této struktury samé. Jde o procesy, které mají celosvětový charakter: ve své obecnosti probíhají dnes i v ostatních jazycích, a to nejen těch přijímajících, ale i dávajících. Jde vlastně o jazykovou složku toho, co Masaryk vyjádřil slovy: "Národnost a mezinárodnost se nevylučují, ale vyvažují se. Národové nejsou ohrožováni mezinárodností, nýbrž druhými nacionalismy" (Hovory s TGM, s. 308).

Nejvýraznějším rysem pohybu v současné češtině (a zřejmě i v dalších jazycích) je masivní vliv **angličtiny** (především americké), a to jak na všech rovinách jazykové stavby, tak v různých komunikačních okruzích - ve sféře spisovné i ve sférách druhých. V celém tomto složitém a málo kontrolovaném (či kontrolovatelném) procesu hraje důležitou - leč neblahou - roli malá znalost cizích jazyků v české společnosti. Je to jistě do značné míry následek izolace, v níž jsme posledních padesát let žili; ale patrně ani školství a celkové zájmy a postoje Čechů v období mezi válkami tu nejsou bez viny. Následkem toho dnešní česká společnost zvládá novou situaci s obtížemi a s mnoha zbytečnými nedostatky. Jde v podstatě o to, že nové výrazy se sice horlivě přijímají, ale jejich výslovnost, pravopis i přesný význam jsou pro jejich uživatele věci jen nedostatečně známou; prostě řečeno, jde o přejímání a užívání často hodně povrchní. Projevuje se tu jistá spontánní nenasycenost, hlad po poznání nebo získání dosud víceméně odpíraných jevů západní civilizace, spojených především s anglickou terminologií a frazeologií, ale zároveň asi i onen zmíněný nešťastný český sklon "napodobovat cizinu a modlářsky se jí obdi-

vovat" (Bolzano). (Bylo by zajímavé seznámit se podrobněji s analogickou situací u jiných menších jazykových společenství. Ze zkušenosti vím, že např. v Rakousku není vliv angličtiny tak rozsáhlý.)

Nemohu se zde zabývat danými jevy podrobněji a soustředím se jen na jeden problém, totiž **užívání češtiny ve vědě**.

3.2. Vědecké poznání je svou podstatou nadnárodní, a je tedy přirozené, že vědci se snaží prezentovat své poznatky a myšlenky v nějakém "jazyce širší komunikace". Tohle však vystihl už Bolzano ve své utopii O nejlepším státě, když napsal, že jedním z předmětů základní školy, v nichž měl každý muž a každá žena nabyt vzdělání, má patřit též "správné vyjadřování v jazyce mateřském, vedle toho však i jiný jazyk, a to ten, který by byl dorozumívacím prostředkem ve styku různých národů (asi tak, jako měla být kdysi latina)", a poznamenává: "Tímto jazykem by se psalo vše, co by měli vzdělanci po celém světě číst." Není sporu o tom, že tímto jazykem se stále více stává angličtina (především americká), i když nositelé dalších několika "velkých" jazyků nesoudí, že by měli zcela vyklidit pole.

Jakou perspektivu má čeština jako jazyk vědy? Není to otázka znevažující ani zbytečná. Skeptické názory na úlohu češtiny v naší vědecké produkci se tu a tam ozývají. Důvodem k této skepsi není ovšem nedostatečná propracovanost nebo pružnost či tvořivost češtiny - jde o důvody spíše rázu praktického, mezinárodně komunikačního, jak už jsme se zmínili. Chceme-li, aby se naše vědecké objevy, poznatky, zjištění nebo jiné důležité informace dostaly do světa, je třeba publikovat je ve světovém jazyce (čímž se myslí především angličtina). A musíme přiznat, že na tomhle tvrzení je jistě hodně pravdy. Jenže je to přece jen pohled jednostranný; ve hře je více okolností, které je třeba respektovat.

Za prvé, zdaleka ne všechna u nás učiněná vědecká zjištění jsou natolik významná, že by jejich zveřejněním v češtině a v připojeném cizojazyčném shrnutí byla snad naše vědecká pověst ve světě vážným způsobem ochuzena. Vždyť publikovat potřebují též začínající pracovníci a vůbec nepochybně vzniká mnoho dobrých, standardních prací a stěží si lze představit, že by je bylo možno umístit v cizojazyčných časopisech.

Všichni dobře víme, že se vědečtí pracovníci potřebují nejprve naučit své poznatky náležitě uspořádat a vhodnou formou prezentovat. Ovšem tuto dovednost si lze osvojit především v jazyce mateřském. Zkušenost nás však poučuje, že to nebývá věc snadná ani samozřejmá. A ten, kdo to nesvede po česku, sotva to bude lépe umět po anglicku: Oficiální návrh, který se před delším časem objevil (a doufejme zapadl), aby maturita na gymnáziích neobsahovala zkoušku z českého jazyka, se jeví jako nedomyšlený a nebezpečný. Naopak, bylo by zapotřebí učit studenty formulačním dovednostem i na vysokých školách (tady bychom plným právem mohli hledat poučení v zahraničí - srov. disciplínu "academic writing").

Dodejme, že není tajemstvím, že dobrá aktivní znalost angličtiny není u našich vědců bohužel dosud běžným jevem. Nenajde se, pokud vím, mnoho těch, kteří se obejdou bez jazykové revize svých vlastních anglických textů (a rodilí mluvčí mívají s takovou revizí leckdy svízelnou práci), a hodně je těch, kteří píšou své práce česky a dávají si je překládat. - Je třeba si uvědomit, že nejde snad jen o znalost odborných termínů (v tom nebývá hlavní nesnáz); o něco horší je to s gramatikou (např. s pořádkem slov) a nejobtížnější je specifický způsob výstavby anglických textů, přístup k podání látky. Ten ovládají, obávám se, jen nemnozí z nás, a přitom právě na něm do značné míry závisí "anglickost" a dobrá srozumitelnost. Dříve tedy než svou mateřštinu zavrhneme, měli bychom se naučit anglicky.

Jako druhou věc je třeba vzít do úvahy to, že mezi texty přísně vědeckými (které by měly být jen v angličtině) a texty na úrovních nižších neexistuje zřetelná hranice, naopak je mezi nimi podstatná vzájemná závislost. Vždyť výuka na školách středních i vysokých je takřka výlučně v češtině, stejně jako zkoušky; a také učebnice budou nepochybně české. Kdyby vědci přestali rozvíjet vyjadřování v češtině, vznikl by velmi nežádoucí a obtížně překlenutelný předěl a mezera. Opravdu si nedovedu představit nějaký rozumný národní kolektiv, který by chtěl spáchat takovouto "amputaci" na svém vlastním jazyce, zřící se jeho užívání v jedné z jeho nejvýznamnějších společenských funkcí. (A to ještě nechávám stranou zřetel k naší jazykové tradici, označovaný některými přírodními vědci depreciativně jako nostalgický "vědecký folklór".)

Problém, který jsem tu načrtl, není ovšem jen náš a trápí i národy a jazyky "větší a velké". Tak např. známý německý sociolingvista Ulrich Ammon se nad touto skutečností zamýšlí v stati (1988) "Deutsch als Publikationssprache der Wissenschaft: zum Umfang seiner Verwendung im Vergleich mit anderen Sprachen". Článek obsahuje zajímavá srovnávací statistická zjištění (nejen stoupající značnou převahu angličtiny ve všech vědních oborech, ale i vzestupnou tendenci u japonštiny a čínštiny). U němčiny pak zdůrazňuje její významné mezinárodní postavení v rámci Evropy. A s touto snahou uplatňovat němčinu (a podobně u Francouzů francouzštinu) se běžně dnes setkáváme na mezinárodních konferencích, v časopisech a sbornících. Podobně je tomu i v dalších zemích (např. v Itálii), především v oblasti věd společenských a humanitních.

Ať tak či onak, budoucí osudy evropských jazyků s výjimkou angličtiny (přičemž ona nadnárodní, "celosvětová" angličtina vědy, politiky, obchodu atp. není totožná s tou angličtinou (či angličtinami), která je mateřským jazykem Angličanů atd., jak bylo před časem bystře poznamenáno) - tedy tyto budoucí osudy jazyků představují závažný problém. Svědčí o tom i řada článků v mezinárodních časopisech a sbornících, zejména pak sborníček Linguistic Unity and Linguistic Diversity in Europe (1991), navazující na konferenci s aktuálním tématem A Language Policy for the European Community. Stať Haralda Weinricha Ökonomie und Ökologie in der Sprache upozorňuje přitom na to, že

snaha převést světovou komunikaci na jeden jazyk jeví se sice jako velmi ekonomická, nikoli však ekologická, a varuje před převrácením evropského kontinentu v prostor monoglotický, a tedy monokulturní. Co by pak bylo na tomto kontinentu ještě zajímavé?, ptá se, a soudí, že k zachování jazykové a kulturní plurality Evropy není třeba nic jiného než věnovat pozornost a čas jazyku a kultuře jiných národů. - Významné je i to, že vizi multilinguální politiky a vzájemného kulturního obohacování formuloval i známý americký sociolingvista Joshua Fishman s důrazem na to, že tyto kulturní hodnoty různých národů a jazyků jsou navýsost potřebné právě dnes: "uprostřed temnot techniky a zmechanizovaného, znečitlivělého světa", píše doslova.

4. A tak se okruh mých výkladů uzavírá návratem k přesvědčení o nesmírné kulturní a obecně lidské hodnotě jednotlivých jazyků. Ze slov zastánců multilingualismu, či chcete-li, mnohojazyčnosti světové kultury, se ozývají myšlenky Herderovy, které stály také u kolébky našeho národního obrození, i koncepce Bolzanova. A ozývají se i v básnické vizi Otokara Březiny, již (ve zkráceném znění) své úvahy ukončím:

"Nastane doba, kdy radující se ze své odlišnosti, budou se národové milovati a v různosti jazyků budou poznávati muka i štěstí duchů usilujících proniknouti v tajemství této země. Neboť jazyk každého národa má zvláštní, jen jemu vlastní citlivost. Tak slovo každého národa z jiných míst ozařuje duchovní zemi. Teprve v souboru veškerého lidského slova na zemi zjevuje se lidský život v celé své tragické kráse."

DISKUSE

Zdena Palková

srov. diskusní příspěvek 2.7.1.

2.2. Kultura jazyka a kultura řeči Milan Jelínek

1. V nelingvistické literatuře se obvykle užívá jen termínu "kultura jazyka" nebo "jazyková kultura". Vystačíme s ním tam, kde kulturu jazykových jevů v širokém smyslu vymezujeme proti kultuře jiných jevů, např. proti kultuře fyzické zdatnosti, společenského chování, bydlení, odívání atd. Bez tohoto srovnávacího cíle je však termín "jazyková kultura" příliš obecný, neboť v sobě zahrnuje dvojí druh jevů, které se od sebe dost podstatně liší: kulturu jazyka ve smyslu jazykového systému a kulturu užívání jazyka neboli kulturu řeči. Z té-

to formulace vyplývá, že slovům *jazyk* a *řeč* připisují různý význam, a to ve shodě s teorií F. de Saussura, která se stala východiskem bohaté jazykovědné literatury sahající až do našich dnů.¹

Opíraje se o literaturu řešící vztah mezi oběma pojmy, chápou **jazyk** jako systém verbálních komunikativních prostředků (na rozdíl od prostředků neverbálních, např. gestikulačních a mimických), k němuž se dospělo abstrakcí od jejich uživatelů a také abstrakcí od specifických komunikativních funkcí. Jde o krajní zobecnění, které rozpouští nejrozmanitější komunikativní funkce v souborné funkci obecné komunikace.

1.1. Z definice pojmu **jazyk** vyplývá, že **kultura jazyka** nemůže být záležitostí běžných uživatelů jazyka, nýbrž jazykovědců, kteří se zabývají popisem a analýzou současného stavu spisovné normy, sledují její vývoj na jazykových projevech (obvykle písemných) většího množství příslušníků daného národa a vyvozují z tohoto **úzu kodifikaci** spisovného jazyka.²

Přijmeme-li tezi o tom, že spisovnou normu poznáváme ze synchronního úzu a že jazykovědci mohou kodifikovat jen ty jazykové jevy, které ve spisovné normě už existují, přiznáváme lingvistice vlastně velmi omezenou kompetenci při kultuře spisovného jazyka. Omezená úloha jazykovědců vyplývala už z teorie tzv. dobrého autora, kterou formuloval V.Ertl,³ a byla zvláště zdůrazněna v antipuristické diskusi, kterou podnítil na počátku třicátých let Pražský lingvistický kroužek.⁴ Ostré formulace představitelů jazykovědného strukturalismu proti historizujícím lingvistickým zásahům do spisovné normy vysvětlíme si tím, že bylo třeba vyřadit jazykový purismus jako princip jazykové kultury. Puristé bránili vývoji jazyka právě tím, že odmítali nebo alespoň uváděli v pochybnost všechny nově vzniklé výrazové prostředky, pro které nenašli oporu v historii češtiny (především v humanistickém období) nebo v nářečí. Jaké nepříznivé důsledky to mělo, o tom se můžeme přesvědčit v kterémkoli brusu nebo v těch ročnících *Naši řeči*, které vycházely za redakčního vedení J.Hallera.⁵

Třebaže chápeme motivy, které vedly V.Ertla a pak členy Pražského lingvistického kroužku V.Mathesia, B.Havránka, R.Jakobsona, M.Weingarta aj. k novému vymezování úlohy lingvistiky při kultivování spisovného jazyka, přece jen se nám vtírá otázka, zdali funkce jazykovědy nebyla příliš omezena. Nejsou lingvisté odsouzeni k pasivitě, mají-li jen registrovat změny jazyka, k nimž dochází v úzu, hodnotit je a pak doporučovat (nebo nedoporučovat) jejich přijetí do spisovné normy? Neměla by být jazykovědcům přisouzena větší úloha v kodifikaci spisovného jazyka?

1.2. I když vyslovíme souhlas s tezí, že o spisovné normě rozhoduje úzus, nikoli jazykovědci, nelze z toho vyvodit závěr o pasivní roli lingvistiky v otázkách jazykové kultury. Pro potřeby kodifikace spisovného jazyka je třeba změny ve spisovném úzu a nové výrazové prostředky nejen registrovat a popisovat, ale i hodnotit z hlediska systému spisovného jazyka.⁶ V mnoha přípa-

dech se v úzu vytvoří prostředky konkurenční, a tu může lingvistika upozornit na systémovost nebo nesystémovost příslušného prostředku.

Asi před čtyřiceti lety vznikly ve spisovném úzu dvě slovotvorné varianty pro pojmenování pracovníka obsluhujícího jeřáb: *jeřábník* a *jeřábista* (popř. *jeřabista*). Obě byly českou lingvistikou registrovány, ale při rozhodování o kodifikaci byla přijata - ve shodě s převažujícím územ - jen podoba první a nikoli druhá, hybridní. Kdyby ovšem neexistovala první slovotvorná možnost, je dost pravděpodobné, že by se i přes svou hybridní povahu prosadila podoba druhá. Tak např. bylo jako spisovné kodifikováno slovo *houslista*, ačkoli je odvozeno řeckolatinskou příponou *-ista* od domácího slova. Poznamenejme, že J. Jungmann, který toto slovo převzal ze slovníku J. Dobrovského, uvádí k němu synonymum *houslař*, u něhož se koncové *-ař* pokládá za příponu domácí. Ke konkurenci obou podob však nedošlo, protože se u odvozeniny *houslař* ustálil jiný význam ('výrobce houslí').

Vyslovili jsme názor, že pro posuzování kultury spisovného jazyka jsou kompetentní jen lingvisté, zejména ti, kteří jsou dobře vybaveni poznatky a zkušenostmi v oblasti kodifikace spisovného jazyka. To ovšem neznamená, že by se ke kultivování spisovné normy nesměli vyslovovat uživatelé spisovné češtiny - nelingvisté. Jejich výroky však mohou dávat jen podněty lingvistům pro analýzu jazykových jevů a pro kodifikační rozhodnutí. Kategorické požadavky laiků, i když jde o vzdělané uživatele jazyka, aby byly eliminovány nebo obměněny některé jazykové prostředky, je nutné odmítat.

Např. výroky jednotlivců o tom, že mezinárodní slovo *post* je dokladem nevážnosti publicistů k našemu jazyku, je sice možné registrovat jako výraz nespokojenosti části uživatelů jazyka s tímto slovem, ale teprve lingvistický rozbor může ukázat, zda je podobné tvrzení oprávněno. Řekněme hned, že slovo *post* znamená přes svůj cizí původ obohacení výrazových možností spisovné češtiny a že averze vůči němu byla vzbuzena jeho častým užíváním v publicistice na újmu jiných výrazů se zhruba stejným významem. Srovnáme-li však synonyma, která kritici slova *post* doporučují, zjistíme, že se tento mezinárodní výraz nekryje svým významem plně ani s jedním z nabízených synonym. Podobně ukáže lingvistický rozbor, že sloveso *ovlivňovat*, které si řada příslušníků starší generace zapsala do paměti jako odsouzeníhodný germanismus, vyhovuje tendenci k výrazové úspornosti a významové jednoznačnosti.

V novodobém vývoji spisovné češtiny bylo zpochybněno několik tisíc výrazových prostředků. V četných případech k nim zaujímalí odmítavý postoj i jazykovědci, pokud si ovšem zachovávali svou historickou orientaci. Nezřídka dali podnět k vymycování jazykových prostředků, které vznikly z cizojazyčných podnětů, sami lingvisté. Teprve nová orientace jazykovědy na synchronní jazykový systém a na diferenciaci jazykových prostředků podle různých komunikativních funkcí přinesla změnu kritérií při lingvistickém hodnocení a zachránila pro spisovnou normu velkou většinu slov, slovních spojení a vazeb,

kteřé byly z důvodů puristických odmítány.⁷ Dodnes se však setkáváme zvláště u starších uživatelů spisovné češtiny s puristickými postoji a s estetickými kritérii při hodnocení jednotlivých prostředků (ten nebo onen výrazový prostředek je odmítán, protože ho uživatel shledá "nepěkným", "ošklivým" apod.). Není divu, že pak dochází ke konfliktům mezi laiky a jazykovědci.

2.1. Zastavme se nyní u jednotlivých úkolů péče o jazykovou kulturu⁸ a ilustrujme je typickými příklady. Je mimo jakoukoli pochybnost, že komunikace v národním kolektivu je podstatně usnadněna jednotností spisovné normy, která ovšem nevylučuje existenci výrazových variant. Těmi lze totiž překlenout rozdíly v jazykovém povědomí různých vrstev národa.

Vezměme jako příklad známý rozdíl ve výslovnosti náslovné skupiny *sh-* u slov jako *shoda*, *shromáždit*, *shledaná*. Kodifikace výslovnostních dublet (zhruba české s artikulací *sch-* a zhruba moravské a slezské se *zh-*) nenarušuje kulturu spisovné češtiny, nýbrž jen bere v úvahu geografické rozdíly. Stejně tak by bylo nesprávné potlačovat lexikální dubletu *stolař*, která je rozšířena na větší části Moravy a ve Slezsku, ve prospěch slova *truhlář*, kterého se užívá v Čechách. O tom, jak jsou rozloženy jazykové jevy na území českého jazyka, dostáváme důkladnou informaci ve vycházejícím Českém jazykovém atlase. Přimlouval bych se za to, aby poznatků zachycených v Atlase bylo využito k úpravě kodifikace spisovné češtiny ve prospěch některých dalších moravských a slezských dublet, které nejsou v rozporu s českým jazykovým systémem.

Při kodifikačních úpravách spisovné normy se často její kontinuita zajišťuje ponecháním dosavadního jazykového prostředku vedle prostředku změněného. Můžeme tu mluvit o **variantách generačních**. Zatímco příslušníci mladších generací dávají přednost nově zavedené variantě, jejíž kodifikování si vlastně svým spisovným územ vynutili, pro úzus starších generací zůstávají zachovány dosavadní výrazové prostředky. S odstraňováním variant tohoto typu není třeba pospíchat, jejich existencí není jednotu spisovného jazyka ohrožena. Teprve tehdy, kdy frekvence jazykových jevů, které zůstaly v úzu starších generací, značně poklesla, kdy i starší uživatelé spisovného jazyka dávají přednost mladším variantám a kdy se starší varianty obecně cítí jako silně knižní, mohou jazykovědci přistoupit k odstraňování starších variant z kodifikace spisovné češtiny.

Když byly v r. 1942 připuštěny u sloves typu *maže* v 1. os. sg. a ve 3. os. pl. analogické formy *mažu*, *mažou*, které převládaly v ústních spisovných projevech, ponechala kodifikační úprava dosavadní formy *maži*, *maží* jako varianty, které u starších uživatelů spisovného jazyka zajišťovaly kontinuitu spisovné normy. Frekvence starších forem *maži*, *maží* však stále klesala a zároveň sílil jejich knižní odstín natolik, že je značná část uživatelů cítila jako prostředky archaické. Proto byly při nové úpravě českého pravopisu v r. 1993 ze spisovné normy vypuštěny. Kodifikační úprava však nebyla provedena přímočaře, u slovesa *psát* ve shodě s kolísajícím územ zůstaly zachovány varianty *píšu//píši*, *píšou//píší*. Myslím, že dublety měly být nadále zachovány

u některých dalších sloves intelektuální povahy, např. u *kázat, tázat se*. Pravidla českého pravopisu zde uvádějí jen formy *kážu, kážou; tážu se, tážou se*.

2.2. Významný je druhý úkol péče o jazykovou kulturu, který záleží ve vymezování hranic mezi prostředky spisovnými a nespisovnými. Z vývoje spisovné češtiny známe řadu případů, kdy prostředky, které byly hodnoceny jako nespisovné, pronikly do spisovné normy a nabyly v ní domovského práva. Proto musí jazykovědec sledovat spisovný úzus a včas registrovat prostředky, které mají tendenci překročit hranice od nespisovnosti ke spisovnosti. Na druhé straně s jazykovou kulturou souvisí úkol ochraňovat spisovnou normu před výrazovými prostředky zřetelně nářečními nebo slangovými.

Vezměme jako příklad dialektizmu rozdílné skloňování subst. *bedla* v Čechách a na větší části Moravy. Kodifikace spisovné češtiny přijala tvary běžné v Čechách a odmítla tvary moravské. Proto jazyková kultura nemůže připustit tvary jako 2. sg. *bedle*, 3. *bedli*, 2. pl. *bedlí*; ty zůstávají za hranicemi spisovné normy a nemají ani povahu prostředků podspisovných (tj. prostředků se spisovnými aspiracemi), protože jsou v rozporu se spisovným systémem.

2.3. Vymezování hranic spisovného jazyka, které jsme označili jako druhý úkol jazykovědy v péči o jazykovou kulturu, přispívá k posilování stability spisovné normy. Nemůže ovšem jít o stabilitu časově neomezenou, nýbrž o stabilitu pružnou⁹. Té se dosahuje plněním třetího úkolu, který záleží ve stále konfrontaci spisovné normy s kultivovaným běžně mluveným jazykem. Písemnou komunikaci ztěžuje oddalování obou jazykových útvarů, a proto je třeba přijímat do spisovné normy jazykové prostředky běžně mluveného jazyka, které ztratily povahu prostředků substandardních. Někteří lingvisté je označují jako prostředky hovorové, ale s tímto termínem jsou potíže, protože jiní jazykovědci vřazují hovorovost do rámce spisovnosti. Je zřejmé, že se tyto prostředky musí nejprve stabilizovat jako prvky běžně mluveného jazyka a teprve odtud mohou být kodifikačním aktem převzaty do spisovné normy.

Jako příklad můžeme uvést zespisovňování analogických tvarů sloves typu *peče*. Při pravopisné úpravě v r. 1957 byly k historicky oprávněným tvarům *peku, pekou, pec* připojeny hovorové varianty *peču, pečou, peč*. Přes knižnost infinitivu *pečí* zůstal však tvar na *-ci* jedinou spisovnou formou, ačkoliv se v běžně mluveném jazyce už upevnila analogická forma *pečt*. Slovník spisovné češtiny z r. 1978 uvedl sice oba tvary jako spisovné varianty, ale v Pravidlech českého pravopisu zůstala tvaroslovná norma z r. 1957 nezměněna. Teprve nové vydání Pravidel z r. 1993 definitivně povýšilo hovorový tvar na *-t* mezi tvary spisovné. Zároveň byly z běžně mluveného jazyka převzaty jako dublety analogické přítomné tvary slovesa *moci*//*mocht*, které byly vyňaty jak z kodifikační úpravy v r. 1957, tak i v r. 1978. Tvary *můžu, můžou* byl tak doplněn systém analogických tvarů u slovesného typu *peče*.

2.4. Čtvrtý úkol jazykovědy v péči o jazykovou kulturu - přesné vymezování významů a funkcí výrazových prostředků - je zajišťován pracemi kodifikačními, které zároveň posilují jednotu a stabilitu spisovné normy. Pokud jde

o gramatický systém, nestačí uložit výsledky jeho výzkumu do vědecky koncipované mluvnice, která užívá složitého a často i netradičního pojmového aparátu, ale je třeba poznatky zpřístupnit široké veřejnosti v populárně pojaté mluvnici. Za první typ gramatiky lze pro spisovnou češtinu považovat třídílnou akademickou Mluvnici češtiny (1986-7), za druhý Českou mluvnici B.Havránka a Al.Jedličky (1. vyd. v roce 1960). Jazyková praxe si však vyžaduje nový typ populárněvědecké gramatiky.

Klíčový význam pro přesné užívání lexikálních prostředků má podrobný slovník alespoň takového rozsahu, jako je čtyřdílný akademický Slovník spisovného jazyka českého (1960-71). Vzhledem k tomu, že se významy slov dost rychle doplňují o nové významové odstíny a že si nové výrazové potřeby vynucují nové lexikální prostředky, je třeba dbát na to, aby veškeré změny byly co nejdříve lexikograficky zpracovány. Kultivování spisovného jazyka se nemůže obejít bez opravovaných a doplňovaných reedic slovníku. Je naší kulturní ostudou, že nemáme na knižním trhu slovník zachycující současnou slovní zásobu. Dodejme ještě, že si kultura spisovného jazyka vyžaduje speciální typy slovníků: synonymický, pojmově systémový (věcný), antonymický a hlavně idiomatický (tzv. stylistický). Všechny je třeba koncipovat tak, aby v nich uživatelé spisovného jazyka našli rychlé poučení o potřebném lexikálním jevu.

2.5. Péče o kulturu spisovného jazyka se nemůže omezit na kultivování výrazových prostředků jen pro jednu komunikativní oblast, nýbrž musí zajišťovat co největší výrazové možnosti ve všech komunikativních funkcích. Péči o přesnost a o výrazové bohatství funkčních jazyků můžeme považovat za pátý úkol v naší péči o jazykovou kulturu. Tak např. by se mělo podporovat vytváření syntaktických a idiomatických schémat pro administrativní a hospodářskou komunikativní oblast nebo usilovat o obohacování zásoby emocionálně příznakových prostředků pro soukromou oblast epistolární. Významnou úlohu má jazykově kulturní aspekt při sémantickém obměňování dosavadních lexikálních a idiomatických prostředků a při jejich hodnocení z hlediska jejich účinnosti v komunikativní oblasti publicistické. A nejdůležitější úkol připadá péči o jazykovou kulturu při zpřesňování a doplňování terminologických soustav v jednotlivých vědních a technických oborech. Zde jí přísluší především funkce jazykověkritická, která záleží v posuzování vzniklých termínů z hlediska českého jazykového systému a v konfrontaci jejich významu s jinojazyčnými ekvivalenty.

Hodnocení výrazových prostředků z hlediska různých komunikativních funkcí ukazuje často na potřebnost daného prostředku pro některý funkční jazyk. Péče o kulturu jazyka má v tomto případě zásluhu o záchranu výrazových prostředků, které jednotlivci označili jako zbytečné. Je známo, že argument o zbytečnosti zejména těch výrazových prostředků, které byly podezřelé z cizího původu, nezřídka uplatňovali puristé. Tak např. před jejich kritikou neobstála většina nových výrazů předložkové povahy: *pomocí čeho, na základě*

čeho, s ohledem nač, bez ohledu nač, v důsledku čeho, za účelem čeho aj. Místo nich nutili autory užívat předložek původních nebo starých nepůvodních. Tím se však ztrácely důležité specifické odstíny vyjadřovaných vztahů, potřebné zejména v odborné komunikaci.

2.6. Šestý úkol péče o jazykovou kulturu se stýká s úkolem druhým, neboť sledování stylových příznaků u jazykových prostředků umožňuje na jedné straně předvídat jejich ústup ze spisovné normy (u prostředků silně knižních, až archaických), na druhé straně dovoluje zaznamenávat posun prostředků substandardních mezi prostředky spisovné.¹⁰ Za zvlášť důležité považujeme to, aby kodifikace neváhala zespisovňovat ty substandardní prostředky, které se posunuly do pozice stylově neutrální.

Jako příklad mohou posloužit změny v konjugaci slovesného typu *peče*, o nichž jsme už mluvili. Jiný příklad poskytují změny v deklinaci identifikačního zájmena *tentýž*. Zesilující se knižní příznak forem podle adjektivního vzoru *mladý* si v r. 1957 vynutil přijetí tvarů 4. sg. fem. *tutéž*, 7. *toutéž*, 6. sg. mask. a neutra (o) *tomtéž*, 7. *tímtéž* do spisovné normy. Jejich vzrůstající frekvence ve spisovných textech svědčí o tom, že se posunují do pozice stylově neutrální. Dosavadní vyžadování adjektivních tvarů v plurálu (*týchž*, *týmž*..) už neodpovídá spisovnému úzu, v němž se často setkáváme s tvary *těchže*, *těmže*...

2.7. Sedmý úkol péče o jazykovou kulturu záleží v podporování tendencí k výrazové úspornosti. Jak je známo, český jazykový systém nabízí velký počet slovotvorných modelů k vytváření jednoslovných pojmenování (univerbátů), ale kodifikace spisovné normy tento proces brzdí tím, že mnoho univerbátů kvalifikuje jako prostředky slangové nebo hovorové. Požadavky jazykové kultury by měly vykonávat tlak na to, aby se těmto univerbizovaným prostředkům přiznával statut prostředků spisovných.

Dokumentujme to dvěma příklady, jedním z tvoření substantiv, druhým z tvoření sloves. K pojmenování osob podle předmětu nebo jevu, s nímž jsou v nějakém vztahu, užívá čeština běžně přípony *-ař*, (*ář*). Ve školském prostředí se vytvořily univerbáty *češtinář*, *němčinář*, *tělocvikář* apod., které byly akademickým Slovníkem zařazeny mezi výrazy spisovné. Když však vznikl pro učitele cizích jazyků souborný název *jazykář*, byl odmítnut jako výraz slangový. Stalo se to neprávem, protože toto slovo je tvořeno podle běžného slovotvorného modelu. V posledních desetiletích vznikají slovesa jako *zprovoznit* (dílnu), *zprůjezdnit* (silnici), *zprůtočnit* (kanál) aj. Ačkoliv jsou správně tvořena, řada uživatelů spisovné češtiny má k nim výhrady. Jejich odmítnutím bychom zbavovali češtinu prostředků, které úsporně pojmenovávají daný děj.

2.8. Už jsme se zmínili o tom, že argument o zbytečnosti toho nebo onoho prostředku je ošemetný, neboť většinou navádí k nepřipustnému ochuzování spisovné češtiny. Proto stanovujeme jako osmý úkol péče o jazykovou kulturu, aby podněcovala vytváření konkurenčních prostředků a vzniklé prostředky

hájila proti výtkám, že jsou zbytečné. Znásobování výrazových prostředků je kladný jev, protože usnadňuje tvorbu textů.

3. Rozdíl mezi jazykem a řečí, který jsme vytkli v úvodu, vede k rozdílnému pojetí kultury jazyka a kultury řeči.¹¹ Podobně jako kultura jazyka musí být odborníkům svěřena i kultura řeči, pokud řeč chápeme v zobecněné podobě jako aplikaci jazyka na různé obecně vymezené komunikativní cíle. Kultivo-
vání řeči v tomto zobecněném významu přísluší stylistikům. Jejich úkolem je shrnout poznatky o řečovém úzu v jednotlivých komunikativních oblastech do stylistik a poskytnout tak uživatelům spisovného jazyka poučení, jak aplikovat jazyk v příslušné komunikativní funkci.

Když jsem však kladl do protikladu kulturu jazyka a kulturu řeči, měl jsem na mysli jinou pojmovou náplň termínu *řeč*. Šlo mi o nezobecněné pojetí řeči jako neuzavřené množiny jazykových projevů. Protože každý jazykový projev má svého konkrétního původce, záleží individuální kultura řeči na řečové kultuře původců jazykových projevů. Zatímco od lingvistů je třeba žádat přípravu kodifikačních příruček a tvorbu vzorových stylistik, od uživatelů jazyka musíme požadovat zvládnutí gramatického systému spisovného jazyka a co nejširší aktivní znalost lexikální zásoby. Do jazykového povědomí autorů textů by se měly dostat nejen mluvnické prostředky stylově neutrální, ale i knižní, jako jsou třeba přechodníkové a přičestní konstrukce. Co se týče lexikální zásoby, rozsah její aktivní znalosti se stává přímo měřítkem řečové kultury uživatele jazyka.

Za autora, který se vyznačuje vyšší řečovou kulturou, platí takový původce textů, který disponuje ve svém jazykovém povědomí početnějšími množinami konkurenčních výrazových prostředků a textotvorných schémat. Snad není třeba poznamenávat, že v konkurenčních množinách zaujímají významné postavení prostředky idiomatické. Proto se připisuje vyšší řečová kultura těm autorům, kteří vládnu bohatou idiomatikou. Dodejme ještě, že k řečové kultuře patří i znalost obecných stylů, a to zejména stylů funkčních.

3.1. Uveďme jako příklad pozoruhodné individuální kultury řeči heslo *bídák* z Čestiny poklepem a poslechem od P.Eisnera:

"Cítíte nějaký rozdíl mezi *bídákem* a *bídníkem*? Lidu to asi bude pěšky jako za vozem - lid ignoruje jak *bídáka*, tak i *bídníka*, pro lid je každý *bídník* i *bídák*, a kdyby to byl třeba ministr, prostě *lump*. Ale je také čeština mimolidová. Jak podle jejích sudidel a vážek? Nu, myslím, že *bídák* je emfatičtější, výrazivější, divadelnější. Má i výhodu, že se nemohu přehmátnout v jeho pátém pádu. Musím říci *bídáku*. Je vždycky výhodou, nemohu-li se přehmátnout. U *bídníka* hrozí nebezpečí, že někdo ne sice řekne, ale napíše *bídníče*! Odsudivé slovo emfáze mravní a citové v exponované funkci oslo-
vovací a zvolací s koncovkou *-če*!"

V tomto esejistickém textu autor prokazuje schopnost operovat různými syntaktickými schématy: větami slovesnými a nominálními; otázkami, větami

oznamovacími a větami zvolacími; slovesnými tvary kontaktoými (k nim lze v daném textu počítat i 1. os. sg.) a nekontaktoými; větou jednoduchou, souvětím a větami juxtaaponovanými a souvětími s vedlejší větou obsahovou a podmínkovou; několikanásobnými větnými členy, které jsou spojeny asyndeticky, jednoduchými spojkami nebo spojkovými dvojicemi atd.

Také lexikální stránka textu podává důkaz o tom, že se autor vyznačuje vysokou řečovou kulturou. Nejen disponuje rozsáhlou slovní zásobou, ale rozhojňuje ji tam, kde mu nestačí k vyjádření nových pojmů a myšlenek. Jeho sémantické a slovotvorné neologizmy se opírají o domácí modely a dobře se zařazují do tradiční slovní zásoby. Jinak se Eisner neomezuje na slova domácího původu, nýbrž v dost velkém rozsahu sahá po mezinárodních výpůjčkách. Vysokou řečovou kulturu P.Eisnera dokládá i to, že využívá výběrových a integračních možností nabízených stylem fejetonistickým. Vedle odborných termínů volí prostředky neterminologizované, své soudy zabarvuje subjektivně a jejich vyjádření estetizuje.

Poznámky

¹ Z našich lingvistů zasáhli do diskuse o pojmech jazyka řeč J.M.Kořínek: Einige Betrachtungen über Sprache und Sprechen, TCLP 6, 1936, 23n. V.Skalička: Promluva jako lingvistický pojem, SaS 3, 1937, 163n ; K.Horálek: Les fonctions de la langue et de la parole, TLP 1, 1964, 41n.

² O pojmech úzus, norma, kodifikace existuje rozsáhlá odborná literatura. U nás se touto problematikou zabýval Al.Jedlička. Viz jeho Spisovný jazyk v současné komunikaci, Praha 1974.

³ V.Ertl: Dobrý autor. Časové úvahy o naší mateřštině. Praha 1929.

⁴ Viz sborník Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.

⁵ Jazykověkritická praxe J.Hallera byla podrobena ostré kritice ve sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura. Haller částečně kritiku přijal, částečně ji odmítl a ve stati Spisovný jazyk český, in: Slovanské spisovné jazyky v době přítomné. Praha 1937, 11n., vyložil svá ideová stanoviska.

⁶ Podrobněji se těmito otázkami zabýval Fr.Daneš: Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci, in: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, Praha 1979, 79n.

⁷ Z literatury kritizující purizmus uveďme alespoň stat' R.Jakobsona: O dnešním brusičství českém, in: Spisovná čeština a jazyková kultura, 85n.; M.Weingarta: O zásadách jazykového brusičství, Český jazyk v přítomnosti, Praha 1934, 22n. Z jiného zorného úhlu kritizuje purizmus Fr. Trávníček: O jazykové správnosti, in: Čtení o jazyce a poezii, Praha 1942, s. 220 n. Viz i můj článek O českém purismu a antipurismu, in: O české literatuře a jazyce, Brno 1970, 192n.

⁸ Mezi četnými příspěvky o úkolech jazykové kultury zaujímají klíčové postavení tři: B.Havránek: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura, in: Spisovná čeština a jazyková kultura, 32n.; Al.Stich: Současné úkoly jazykové kultury, in:

Kultura českého jazyka, Liberec 1969, 103n.; A.Jedlička: Teorie jazykové kultury dnes, in: Aktuální otázky jazykové kultury..., 12n. Především o tyto práce se opírám při výčtu úkolů jazykové kultury.

⁹ Viz V.Mathesius: O požadavku stability ve spisovném jazyce, in: Spisovná čeština a jazyková kultura, 14n.

¹⁰ Detailněji v mém článku Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace, in: Aktuální otázky jazykové kultury ... 109 n.

¹¹ O rozdílech mezi kulturou jazyka a kulturou řeči viz zejm. A. Stich: Současné úkoly jazykové kultury, in: Kultura českého jazyka, 103 n.

DISKUSE

2.2.1. Jaroslav Bartošek

K pojetí normy a kodifikace spisovného jazyka

(K referátu prof. M.Jelínka)

Zaujala mne jedna z tezí referátu prof. Milana Jelínka, a to požadavek zabránit, aby se mluvená forma spisovného jazyka příliš vzdalovala od normy psané. Podobný motiv zazněl i ve vystoupení vedoucího Kanceláře prezidenta republiky L. Dobrovského: Vyzval nás k odvaze vystupovat vůči všem "... kdo se arogantně vůči svým posluchačům potácejí od slova ke slovu, od anakolutu k anakolutu, zakrývajíce prázdnotu sdělení mimikou a gesty funkcionářského sebevědomí". Chci tento názor podpořit. K tomu je ovšem třeba upřesnit kategorii zdrojů normy spisovného jazyka v jeho mluvené podobě.

Důležitým a významným zdrojem normy spisovného jazyka nemají být automaticky lidé, kteří ze své profese mluví k široké veřejnosti, zejména v televizi a v rozhlasu, ale ti z nich, kteří spisovný jazyk ovládají včetně spisovné výslovnosti. Řečeno z druhé strany - pracovat a veřejně mluvit ve sféře, kde se předpokládá komunikace s celým národem, tzn. se všemi uživateli češtiny bez ohledu na teritorium, kde žijí, na jejich věk, profesi, sociální statut apod., mají právo jen ti, kdo mají přiměřené jazykové vzdělání. (Spisovný jazyk se získává institucionálně, není nikomu vrozen.)

Tzv. přepínání kódů, spojené se střídáním spisovné řeči s jinými útvary národního jazyka, by nemělo být strašidlem a argumentem proti jazykové diglosii. Naopak schopnost přepínat kód by měla být kritériem předpokladu pro vykonávání funkcí spojených se sdělnou (věcnou) veřejnou komunikací, zejména mluvenou. Schopnost přepínat jazykový kód by měla být vyžadována stejně jako schopnost oblékat se podle společenských pravidel, jako schopnost stolat jinak v restauraci a jinak u táboráku apod.

Neměli bychom kodifikovat žádný jazykový prvek mluvené češtiny, který pro část uživatelů češtiny spisovné předpokládá zcela institucionální způsob osvojení (jazykové vzdělání a výchovu) a který je zároveň pro jinou část totožný s prvkem jejich "rodné" varianty národního jazyka vycházející ze soukromé

sféry komunikace. Tzv. demokratizace je v takových případech sofistickou rouškou nechuti přijímat spisovný jazyk a užívat ho v adekvátních situacích.

2.3. Útvarová diferenciacie a slohová stratifikace češtiny dnes Jan Chloupek

Rád bych předeslal tři poznámky. První z nich se týká potíží, jak se svědomitě vyrovnat s dosavadní odbornou literaturou. Vždyť málokterý náš lingvista nezaujal stanovisko k problematice národního jazyka nebo se alespoň nepřihlásil k té koncepci, která z obecného hlediska nejlépe vyhovovala jeho badatelskému záměru. Osvědčené koncepce a s nimi spjaté pojmosloví ostatně patří, publicisticky řečeno, k rodinnému stříbru moderní jazykovědy. To platí například o pojetí funkčních stylů. (1) Výklady o funkčních stylech také zaujaly přední místo ve slohové výuce na vysokých školách a nadlouho se staly základem argumentace ve věci spisovného jazyka, nověji vlastně i jazyka národního. Jsou totiž založeny na vyšší abstrakci než stylistické charakteristiky jiné a málo se na věci změnil, zabýváme-li se nyní spíše komunikáty, texty těchto stylů, nikoli přímo jimi samými. Jazykověda má však ještě jiný pojmoslovný aparát určený k vystižení funkčního i výrazového rozrůznění češtiny: (2) Je to už tradiční učení o diferenciaci národního jazyka vcelku podle jeho dílčích útvarů - ty se v německé lingvistice s výhodnou popisností nazývají Erscheinungsformen nebo Existenzformen der Sprache, v angličtině často idioms, u nás nejčastěji útvary národního jazyka. Mají většinou své podoby ideální, možno přímo říci: ideální normy - spisovný jazyk v mnohostranné kodifikaci, tradiční teritoriální dialekt v nejstarším zachovaném, nenarušeném stavu, jehož bylo možno dopátrat se terénním výzkumem po očekávaních podložených historickosrovnávacím rozbořem. (3) Při jazykových charakteristikách útvarů národního jazyka se už od třicátých let začaly uplatňovat přístupy sociolingvistické, jakkoli u nás nebyly dlouho takto nazývány (vzpomeňme např. teorie spisovného jazyka, zkoumání nejnovější dialektologie opouštějící často ryzí výzkum jazykový). Objasňovaly variace vztahu národní pospolitosti i příslušníka národního jazyka ke komunikování. (4) Nejnověji obohatily naše poznání národního jazyka teorie komunikace, zřetel ke všem složkám komunikačního procesu, i když jsme se musili rozejít s některými jednostrannými představami o ideální ryzosti a výhradnosti jazykových forem v živém úzu a o jakési jednosměrnosti každé komunikační potřeby.

Komplexní přístup k národnímu jazyku prospívá lingvistice, ale může podstatně ovlivnit i řešení problémů jazykové kultury. Obávám se, že mnohá moudrost zůstává na papíře a je na hony vzdálena jazykové praxi - a to je poznámka druhá. Jestliže v interview na Pražském hradě záhy po přijetí dekretu od prezidenta republiky mluví druhý muž naší armády podobně jako já, nakupují-li na trhu zeleninu, pak zřejmě nemá o specifické funkci svého projevu ani ponětí. Není taková jeho monoglosie jazykovou nevzdělaností? A vyhýbá-li se český herec před bratislavským publikem spisovné češtině a přitom chce celým svým chováním toto obecenstvo získávat, zamyslel se nad jazykovým prostředím u hostitelů? Takto chtěl navodit intimnější prostředí? Ve veřejnosti se nezdáloka objevují příkře kritická stanoviska, jak často jsou však opravdu opřena o vědomost a citlivé posouzení?

S tím souvisí poznámka třetí. Nemohu se zbavit tušení, že recenzent o dnešním mém vystoupení napíše, jak jsem se pokusil podat výklad jazykové situace z moravského hlediska. Něco takového nemám v úmyslu a vskutku nechť nejsou má slova chápána jako moravský koreferát. Původ z jazykového prostředí postupně odumírajícího nářečí a nevyhraněného smíšeného interdialektu sotva může jednostranně zvrátit snahu o objektivní stanovisko. Zájem o tuto konferenci přesvědčuje o tom, že je o čem diskutovat, a to bez předpokladu.

Ústředním pojmem našich úvah je dozajista **jazyk spisovný**. Výstižnost termínu obráží podmínky jeho vzniku. Připomeňme si, že už první "spisy" se zabývaly také jím samým: existence metajazyka se stala předpokladem pro jeho pěstování, třibení, pro jeho přetrvávání a kontinuitu. Teprve po zpevnění a ustálení jeho strukturního modelu bylo ho možno využít rovněž pro komunikaci řečí mluvenou. Jeho struktura bývá oprávněně charakterizována jako knižní, ztvárňují se jím komunikáty celospolečenského dosahu, nevšední, ba slavnostní a vznešené. Zato pro komunikaci o běžných záležitostech každodenního života není spisovný jazyk nepostradatelný. Trvale se k němu uchylují jen "zvláštní lidé", kteří nehodlají různost komunikačních cílů respektovat nebo aspoň manifestovat nebo se to z různých důvodů odnaučili, nebo přijali za své nějaké zjednodušující poučení. Valná většina lidí sahá ke spisovné češtině pouze tehdy, chtějí-li se za sociálně náročnějších okolností reprezentovat jako lidé vzdělaní, kulturní, respektuplní. Spisovným komunikováním vyšší cíle nejen sledují, nýbrž i signalizují. Lze si představit vysokoškolského absolventa oboru čeština, kterého trvalé životní okolnosti zcela zproští povinnosti komunikovat spisovným jazykem, dejme tomu, zařídí-li si sběrnou druhotných surovin. O volbě spisovného vyjadřování pro komunikaci nerozhoduje ani třídní a sociální zakotvenost občana, ani jeho roční příjem, nýbrž podle mého názoru míra jeho společenské ambice. Asi lze jen s menší nadsázkou konstatovat, že spisovný jazyk většina občanů jen cituje, možná často, jak se už ve škole jej citovat naučila. Je tudíž veskrze rozumné ponechávat české spisovné komunikaci její zčásti výlučný charakter, svěřovat mu úlohu pěstovaného koníčka do knížecího

kočáru, učinit z něho chrám i tvrz, považovat jej za reprezentanta hodnot národní kultury. V tom by se nereflektovala rezignace, v tom by se projevoval zřetel k funkci komunikátu při přesném rozpoznání komunikační situace, jež spisovné vyjadřování postuluje. V tom by tkvělo ocenění kódu, respekt k receptorovi a společensky vyšší povaha tématu. Proč bychom měli kodifikaci spisovné češtiny upravovat podle úzu v komunikaci soukromé, intimní, reflexní? Proč bychom měli vyhovět zahraničním hostům v tom, abychom vždy stejně psali a stejně mluvili?

Pojem **hovorové češtiny** bývá obhajován tezí, že asi něco takového mezi jazykovými útvary přece jen existuje. Jako by nestačila slohová charakteristika komunikátu a prvků do něho vstupujících. Příznějme nicméně, že už naši univerzitní učitelé předpokládali postupné vytváření jednotné hovorové formy spisovného jazyka. Zdá se mi, že tu z jejich strany nebyly doceněny ty komunikační situace, které vyžadují povýtce prestižní vyjadřování i v mluvené řeči, a naopak bylo soudím opominuto to, že neveřejným komunikačním interakcím nejlépe vyhovuje soubor vyjadřovacích prostředků založený na teritoriálním základu mluvy: tomu tak z celonárodního aspektu vskutku je. Pamatujeme také, že snaha prosazovat v poválečné době hovorovou češtinu neztroskotala, veřejnost si jí ani nevšimla!

Jak s pojmem hovorové češtiny v praxi pracujeme? Řečeno povšechně zachycují se odchylky od spisovné kodifikace, volí se z jazykových variant, někdy se nadto uvažuje o nespisovných jevech, které by mohly nebo měly být posléze i "připuštěny". Při takovém přístupu, v němž se hovorová čeština uznává za jazykový útvar a málem se i pro ni hledá ideální norma (a neměla by se připravovat i její kodifikace?), zapomíná se na to, že o míře spisovnosti-nespisovnosti každé komunikační interakce rozhodují složité sociální a věkové vztahy mezi účastníky komunikace, jejich teritoriální původ, tematika rozhovoru, doba vyhrazená komunikaci, vzdálenost mezi účastníky komunikace, realizační kanál, povaha prostoru a času při komunikování, totiž jejich jednoty, segmentace apod. Tu se zákonitě vnucuje otázka: Kterou z hovorových češtin vyzvedneme jako onu ideální, tu pravou? Vždyť v případě každého komunikačního aktu, jak bylo naznačeno, platí to, že se nerealizuje podle útvarů, "útvárů jazykovědy", nýbrž podle strukturních, stylových a komunikačních norem ustálených stoletími nebo naopak v důsledku jejich nedostatku, pokaždé se zřením k různým faktorům konstituujícím komunikát. Jakou hovorovou češtinu si stvoříme při oné impozantní smíšenosti jazykových prostředků v komunikaci při známé diglosii a triglosii moderního člověka? Útvary národního jazyka jsou nám zdrojem vyjadřování, pramenem, z něhož se čerpá.

Pojem **obecné češtiny** pro svůj shrnující ráz, zdá se, postupně nám zakrývá její územní diferenciaci, ačkoli vpravdě nemůže označovat nic jiného než soubor blízkých si interdialektů (jak se to okrajově prozrazuje v pokusech uznat i moravskou varietu obecné češtiny). Zase jako by na některých odlišných tvarech, podobách a parajazykových jevech nezáleželo, ačkoli třeba pro

vymezení dialektu požaduje dialektologie poměrnou totožnost idiolektů. Nicméně téměř důsledně se obecná čeština zatím stala reprezentantem živé mluvy ve slovesném umění a zároveň i výmluvným signálem hry na neoficiálnost, antioficiálnost, lidovost, ležérnost, na "zlidšťování" odborné tematiky, na bezprostřednost a nestrojenost v komunikátech publicistických a někdy i v diskusích mezi odborníky. Domnívám se tedy, že se obecná čeština nešíří jako model živého jazyka, nezatíženého zbytečným nánosem historie, ale jaksi "zevně", jako by se totiž v řečové praxi množily komunikační situace vklíněné do neprestižních, demokratických vztahů mezi komunikanty a kladoucí odpor preskripci a tuhé vyjadřovací kázni. Regionální rozdíly v interdialektové obecné češtině charakterizují územní příslušnost mluvčího podle několika svérázných zvláštností. Obecná čeština jako vyjadřovací model moderního dramatu a uměleckých dialogů nebo jako signál hry na neoficiálnost a bezprostřednost bývá téměř jednotná - často pak projevy jí formované přijímají prvky slangové i profesní a v receptorovi je ztvrzován dojem živosti řeči. Pomíjíme-li rozdílnou funkci obecné češtiny v běžné komunikaci a proti tomu v té její aplikaci, kdy má manifestovat zjevné další významy konotační, připadá mi to tak, jako bychom v komunikaci hodnotili stejně oslovení "Sbohem, Marie" a "Sbohem, zubní kazi" ...

Ve východní části českého jazykového prostoru se, jak známo, ještě zachovávají **tradiční teritoriální dialekty**, zejména ve venkovském, zemědělském prostředí a v Čechách i na Moravě vůbec jevy neuvědomované, totiž zvláště fonetické a parajazykové. V **interdialekttech** pronikají integrující inovace, jimiž se namnoze promítají vývojové tendence celočeské (srov. příklon místních jmen typu Boskovice k femininu). V interdialektu se zračí poslední vývojový stupeň dialektu.

Interdialekt vzniká a relativně se stabilizuje za jistých podmínek. U nás k nim patří sociálně dané odumírání dialektů a knižní ráz spisovného jazyka, souvisící s relativně uzavřeným systémem kodifikace. Vynořují se však mimoto i faktory spjaté se sociální psychologii, totiž úskalí, nebo naopak nechť uplatňovat jazykový svéráz, nebo spíše snahu o celonárodní integraci. V zásadě tedy může být klasická dichotomie spisovný jazyk - tradiční teritoriální dialekt zachována jak v určitém regionu (Ostravsko, Opavsko), tak i u jistých mluvčích. A právě jen zde, uznávám, vznikají předpoklady pro ustavení jakési hovorové češtiny. Ta je pochopitelně zasažena interferencí neuvědomovaných, bezděčných poklesků proti kodifikaci i proti normě spisovné češtiny a některých výslovnostních návyků odvozených z normy nářeční.

Z poloutvarů národního jazyka zmiňme se o vytváření relativně mladého **argotu** narkomanů a distributorů drog a přetrvávání argotů vězeňských. **Profesní** mluvou není třeba rozumět pouze specifika slovní a frazeologická, ale obecně do značné míry petrifikovaný soubor verbálních i neverbálních návyků v komunikování uvnitř určitého pracovního prostředí, založený výlučně na postulátu ekonomičnosti a výsledné jednoznačnosti vyjádření. To si vynucuje i solidaritu

jazykovou. **Slangové výrazy** se v řečové praxi zpravidla vyskytují vedle slov a obrátů profesních a společně vytvářejí mluvu studentskou, vojenskou, hornickou, železničářskou ap. K oběma složkám mluvy se obvykle přiřazuje i oficiální terminologie - ryze spisovná, rozmanitě zkracovaná, univerbizovaná, dílem též "odracionalizovaná" (např. *štěnice* při odposlouchávání, *lavička hanby* v hokeji).

Pokud jde o definice jazykových útvarů, nejsložitěji se jeví definice **spisovného jazyka**. Odkaz na samu kodifikaci jako by vytvořil definici kruhem, neboť kodifikace slouží spisovnému jazyku a oba pojmy jsou příliš úzce souvztažné. Patrně nejužitečnější by bylo definovat jej popisně: kodifikovaností, slohovou mnohohrstevností, vyšší komunikační funkcí a sebereflektující metajazykovostí. U tradičního teritoriálního dialektu se nelze vyhnout jeho slohové plochosti, zato jako tak často uváděná náplň běžné mluvy v běžných záležitostech nefunguje toliko sám.

Spínáme-li problematiku funkčních stylů pouze se spisovným jazykem, je sice možné vyčlenit nespisovné prvky jako hosty v textu, a to se zvláštní funkcí, přece však při tomto preferování spisovné komunikace zůstává právě jen ona měřítkem. To se nejvážněji týká funkčního **stylu umělecké literatury**. Jsem toho názoru, že při členění národního jazyka je z mnoha důvodů nezbytné na prvním místě rozlišovat komunikaci, které používáme všichni, a komunikaci, která je tvůrcem (tvůrci) deklarována a vnímatelem předkládána jako umělecká. Tato druhá, specifická komunikace má tyto hlavní rysy:

a) Má na vnímatele působit esteticky. Proces, jímž se tohoto účinku dosahuje, je žádoucí souhrnně nazvat, neboť každé slovesné dílo zahrnuje v prvním plánu veškerou sémantiku z komunikace vlastní; přece ji rozmanitým způsobem napodobuje, imituje! Nazveme-li tento proces poetizací textu, je třeba hned vysvětlit, že bude pojímána velice široce: jejím projevením nejsou toliko rým, rytmus, verš, přenášení významu, slovosledná inverze, neologizmy, historizmy, archaizmy, vulgarizmy, profesionalizmy a různé deformace (využil bych zde termín Mukařovského jen pro jednotlivosti), ale též třeba pointa nebo její nedostatek, kompozice, nadto i způsob tisku, ilustrace knihy, hudební doprovod, uspořádání scény, způsoby vtažení diváka do hry, specifický čas a prostor apod. (Úkolem literárního a dramatického vzdělávání pak bývá nejen připomínat vnímatelem poetizaci jemu zřejmou, nýbrž pomoci mu v odhalování poetizace jemu dosud skryté.)

b) Umělecká komunikace má záměrně oddělenou složku předmětnostní a významovou. Tento fakt vyústí tak, že slovesné dílo se stává vlastně konotací sémantické linie známé jinak z komunikace přímé, vlastní, neumělecké. Například sdělení v literárním dialogu jako "Já jsem zrovna nějakým jeho přítelem nebyl!" může skrývat drobnou zradu přítele za jistých okolností. Dále: Prvky líčených situací nebývají v zásadě izolovány jako příčina a následek, obrazně: nejsou tečkami ve vesmíru, na každý hřebík se něco pověsí. Např. až

příliš věcný dopis manželského partnera se daleko později ukáže jako předzvěst manželství pevného, nebo naopak rozpadajícího se.

c) Neverbální komunikace bývá zachycena verbálně, v dramatickém díle bývá autorem nebo režisérem předpisována. Zato je-li takto "zhodnocena", může být popsána jasně, přímočaře, jednoznačně.

d) Tvůrce uměleckého díla počítá v jakési souhře s vnímatelem, že budou chápány zákonitosti výstavby uměleckého díla podle konvencí podložených staletým vývojem slovesnosti (srov. "průzračnost" detektivní literatury). Ve výše uvedeném sdělení vytuší čtenář nebo divák lidskou zradu ihned zpočátku románu. Konvencemi se v uměleckém díle řídí i chápání času a prostoru.

Proti zjednodušujícímu zařazování stylu umělecké literatury mezi funkční styly svědčí absence někým postulované normy, má-li vůbec být společensky nebo pro někoho závaznou. Kdo by si přál v naší souvislosti ji zavádět?

Vraťme se nyní ke komunikaci neumělecké. Kupodivu jako první bývá v učebnicích zpravidla vykládán **styl prostě sdělný**, hovorový. Protože prostě sdělnou funkci v běžném každodenním styku mívají převážně komunikáty realizované nespisovně, vymyká se tak hovorový styl zákonitě ze soustavy stylů spisovného jazyka a nadto jako jediný je (bez metajazykového signálu) tolerantní vůči nespisovným prvkům - koneckonců hlavně to jej charakterizuje.

Kromě výslovnosti, jež se z hlediska rozsahu argumentace dotýká stylu přece jen pouze marginálně, nelze soudit stanovit žádnou stylovou normu hovorovou, ani tu vybroušenou společenskou konverzací u nás často neslycháme. Při odborném výkladu hovorového stylu vlastně objasňujeme jen to, co si jako mluvčí ještě můžeme dovolit.

Hovorový styl přesahuje různým způsobem meze kodifikovaného jazyka, neváže se na něj a můžeme mu přisoudit, že respektuje aspoň zčásti současnou normu spisovného jazyka. Snad i to je důvod, proč neustále hledáme (a podle všeho marně) jakýsi nový jazykový útvar (běžná mluva?, standard?) v postavení mezi spisovnou a obecnou češtinou. Lze nicméně navrhnout uspokojivé řešení jednodušší:

Po zásadním odlišení jazyka pro komunikaci a jazyka jako "hry na komunikaci" připuštěme (důležitěji v jazyku pro komunikaci) další členění, a to na řeč mluvenou (dosud tedy "hovorový styl") a řeč psanou. Zároveň by bylo prospěšné rozlišovat primární a sekundární řeč mluvenou i psanou (např. zanechané běžné vzkazy) a nad slohotvornými faktory uzнат faktory řečotvorné jako vyšší. Ostatně terminologická sousloví řeč psaná a řeč mluvená jsou již v odborném úzu takto dosti fixována. (I v detailech by taková koncepce třeba nové příručky o tom, jak vskutku funguje čeština v úzu, byla v souladu s dosavadními poznatky: např. syntaktickou linearitu připisujeme právě mluvené řeči, nikoli omezeně některému z útvarů, např. dialektu, a měla by tudíž být sledována jako jeden z rysů mluvenostních.) Řeč psaná, stratifikovaná podle potřeb kulturní společnosti, byla by členěna na funkční styly, dejme tomu: odborný a administrativní, publicistický, rétorický, epistolární, esejistický ...

V podstatě odpovídají hlavním komunikačním oblastem. Všechny znaky funkčního stylu nese prokazatelně styl odborný.

Přišla už ta vhodná chvíle, kdy se můžeme pokoušet o zpracování teorie národního jazyka, a to s využitím koncepcí starších i nových analýz komunikace. Teorie národního jazyka se poté stane pevným východiskem pro poučené řešení naléhavých otázek české jazykové kultury.

L i t e r a t u r a

BARNET, V.: Diferenciace národního jazyka a sociální komunikace. In: *Govornite formi i slovenskite literaturni jazici*. Skopje 1973.

BRABCOVÁ, R.: *Mluvený jazyk v teorii a praxi*. Praha 1988.

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS 1. Praha 1992.

DANEŠ, F.: *Language standard et culture de la language*. In: *Politique et aménagement linguistiques*, Paříž (bez vnočení).

DAVIDOVÁ, D.: *Kapitoly z dialektologie*. Ostrava (skriptum) 1992.

FUNKČNÍ LINGVISTIKA A DIALEKTIKA. Praha 1988. Zvláště příspěvek O. Lešky, J. Nekvapila, O. Šoltyse a příspěvek J. Horeckého.

HAUSENBLAS, K.: Vysoký - střední - nízký styl a diferenciace stylů dnes. *SaS* 34, 1973, s. 85n.

CHLOUPEK, J.: *Die tschechische Sprache der Gegenwart*. In: *Methoden gestern und heute*. München 1993, s. 7n.

JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1974.

JELÍNEK, M.: Definice pojmu jazykový styl. *SPFFBU A* 13, 1965, s. 43n.

KONFRONTAČNÝ A KOMPARATÍVNY VÝSKUM JAZYKOVEJ KOMUNIKÁCIE. Bratislava 1991. Zvláště příspěvky K. Hausenblase a J. Chloupek - M. Krčmové.

KOŘENSKÝ, J.: *Komunikace a čeština*. Praha 1992.

MACUROVÁ, A. - MAREŠ, P.: *Text a komunikace. Jazyk v literárním díle a ve filmu*. Praha 1992.

MISTRÍK, J.: *Štylistika*. Bratislava 1985.

MÜLLEROVÁ, O., HOFFMANNOVÁ, J., SCHNEIDEROVÁ, E.: *Mluvená čeština v autentických textech*. Praha 1992.

READER IN CZECH SOCIOLINGUISTICS. Praha 1986, vyd. J. Chloupek a J. Nekvapil.

VŠEOBECNÉ A ŠPECIFICKÉ OTÁZKY JAZYKOVEJ KOMUNIKÁCIE. Banská Bystrica 1991. Zvláště příspěvky J. Horeckého, J. Kořenského, J. Hoffmannové, M. Hirschové, J. Findry, J. Bosáka, M. Krčmové, J. Kačaly, J. Šikry, V. Patráše, O. Müllerové.

DISKUSE

2.3.1. Jaroslav Bartošek

Žurnalistika a publicistika (K referátu prof. J. Chloupek)

V české lingvistické terminologii se pro oblast textů z hromadných sdělovacích prostředků častěji užívá označení *publicistika* a *publicistický styl* než *žurnalistika* a *žurnalistický styl*, i když mnozí jazykovědci oba termíny uznávají za synonymní. (Např. Mistrík i Chloupek.) Naopak v žurnalistické (novinářské) teorii a praxi se *publicistika* definuje jako opozitum ke zpravodajství a k beletrizujícím textům.

Zpravodajské žánry jsou objektivní a usilují o nezaujatou a všestrannou informaci, přičemž skutečnost nepodrobují žádné selekci. 45 procent lexikálních jednotek ve zpravodajství nepodléhá autorovu výběru (W. Pisarek, Frekwencja wyrazów w prasie): je dán vlastními jmény, daty a jinými číselnými údaji. Jazyk zpravodajských textů je příkladem vyšší variety spisovné češtiny.

V publicistických komunikátech vztah ke skutečnosti nevychází z objektivního záměru všestranně a nezaujatě popsat skutečnost, pokud je to v produktorových možnostech, nýbrž je modifikován persvazivním záměrem. Publicistika selektivně volí témata. Užívá rétorických prostředků a příznakové slovní zásoby: definovaná a jednoznačná pojmenování s oblibou nahrazuje mnohoznačnými a obraznými, expresivním pojmenováním často dává přednost před nociónálními. Pomocí nálepek a sugestivních prvků působí na emoce i afekty, vášně a jiné základní lidské motivy, jako je např. obava o existenci, pocit pospolitosti, láska a nenávist, touha po životní harmonii a ukájení pohlavního pudu. Poznatelnou skutečnost publicistika modifikuje záměnou slov nebo změnou jejich smyslu, zjednodušováním složité skutečnosti, zamlžováním podstaty nebo části skutečnosti a nahrazováním pravdy nepravdou. Publicistika přispívá také k uspokojení tvůrčích emocí, proto se nespokojuje se standardizovaným spisovným jazykem a přichází s neologizmy (J. Bartošek: Jazyk současné české politiky - FF UP Olomouc, v tisku).

Publicistické (persvazivní) komunikáty vyjadřují postoj mluvčího, a jsou proto emotivní (expresivní); směřují k vytvoření dojmu jisté emoce, pravdivé nebo fingované. Dominantním rysem beletrizujících textů je koncentrace na sám jazyk sdělení - funkce básnická (srov. R. Jakobson: Lingvistika a poetika. In: Studies in Verbal Art, No 4. University of Michigan, Ann Arbor 1971, str. 80).

Publicistické texty jsou založeny na přesvědčování a manipulaci. Přesvědčování je komunikace mezi rovnocennými partnery vycházející z předpokladu, že výsledek přinese uspokojení produktorovi i reaktorovi; oba partneři jsou rovnocenné osobnosti. Manipulace je ovlivňování, při kterém produktor uvažuje hlavně o svém prospěchu; na užitku reaktora má menší nebo nemá žádný zájem. Manipulovat lze jen osoby, které si toho nejsou vědomy. Jak manipulátor, tak manipulovaný mohou mít přitom pocit, že říkají a poslouchají pravdu nebo že se vzdělávají. Dochází u nich ke kognitivní disonanci (Rom Harré: Persua-

sion and manipulation. In: Discourse and Communication. red. T. van Dijk, Berlin - N.York 1985, str. 126 - 142).

Persvazivní funkce, stylová vrstva jazykových prostředků i textová výstavba spojují publicistiku, jak ji známe z hromadných sdělovacích prostředků, s jinými komunikáty, které u nás řadíme do různých funkčních stylů a stylových typů a které by bylo účelné spojit. Jsou to především:

- politické projevy propagandistického charakteru;
- persvazivní druhy soudních řečí (obžaloby, obhajoby, závěrečné řeči);
- reklamní a propagační texty sloužící prezentaci firem a prodeji výrobků i služeb v rámci marketingu;
- obřadní a společenské veřejné promluvy (tzv. formální řeči);
- náboženské a mytické texty vycházející z víry nebo tradice (např. kázání, homilie aj.);
- tzv. řečnické projevy, tzn. mluvené publicistické komunikáty.

Zpravodajské komunikáty naopak mají svou podstatou blízko k tzv. administrativnímu stylu, zejména proto, že poskytují "informační servis".

Nejrůznější novinové recenze a kritiky filmů, premiér, výstav apod. jsou spíše publicistické než zpravodajské. Od publicistů nelze očekávat stejný vztah k normě spisovného jazyka a jeho kodifikaci jako od zpravodajců. V důsledku tvůrčích emocí je jejich vztah k jazyku velmi kreativní, kodifikovaný jazyk je pro ně mnohdy úzký. Proto publicisty a publicistické komunikáty není rozumné pokládat za "ryzí pramen" pro kodifikaci spisovného jazyka.

Zdena Palková

srov. diskusní příspěvek 2.7.1.

Oldřich Uličný

srov. diskusní příspěvek 3.3.1.

2.4. Česká spisovnost a nespisovnost - kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století)

Alexandr Stich

Jedním z úkolů našeho rokování je rezumovat dosažené výsledky teoretické, metodologické a materiálové, a to v dobrém i v tom méně radostném ohledu, a pokoušet se aspoň nastínit, jak by se zvláště manka a lakuny mohly v bližší nebo vzdálenější budoucnosti odstranit nebo aspoň jejich neblahé následky pokud možno brzy zmírnit. Proto se i tento příspěvek snaží trochu

přispět k tomu, co lze dnes pokládat za nejtěžší brzdu a nejtíživější závaží, které brání našemu poznávání vývoje českého jazyka a jeho kulturní, spisovné podoby. Máme pochopitelně na mysli naše znalosti o češtině tzv. středního období, zvláště pak češtiny 17. a 18. století.

Abychom si uvědomili v plném rozsahu a dosahu situaci, v níž jsme uvízli až po uši, stačí připomenout, že nejen není k dispozici slovník této střední doby, čímž se česká věda a kultura dostala do pozice takřikajíc podrozvojové, ale nebyly zatím podniknuty ani elementární koncepční kroky, které by ský-taly trochu naděje, že se situace během života jedné dvou generací v tomto ohledu nějak podstatně změní. Nemít po ruce jeden a půl století starý slovník J.Jungmanna, zůstali bychom dnes, pokud jde o poněkud serióznější zkoumání tohoto období, značně bezmocní.

Jak mohlo dojít k takovému stavu, který, alespoň viděno v evropských souvislostech, se jeví na první pohled jako značně anomální, zvláště vezme-me-li v úvahu, že jde o jazyk se starou spisovnou a literární tradicí? (Připo-meňme, že se obecně uznávalo a uznává v slavistických kruzích, že pro výzkum starých fází vývoje slovanských jazyků má velmi závažné postavení "troj-úhelník" staroslověnština - stará ruština - stará čeština.)

Příčiny toho zřejmě nejsou primárně interně lingvistické; do bohe-mistického historicky orientovaného výzkumu se promítly obecně axiologické, postojevé principy, které souvisely s úvahami historiozofickými, speciálně s tím, co v českém prostředí už přibližně sto let nazýváme "spory o smysl českých dějin". Distance od jazykového vývoje 17. a 18. století byla jen reflex daleko obecnějších postojů, které česká společnost zaujímal k politickým, náboženským, kulturním a hospodářským poměrům v českých zemích v době pobělohorské, k barokní kultuře atd. Ustálilo se obecně mínění, že těmito fenoménům je záhodno a oprávněno připsat hodnotová znaménka negativní, a to se vztáhlo i na poměry jazykové. Převládl a postupně zvítězil názor, že nová spisovná čeština vznikla a ustálila se na bázi gramatické struktury 16. století, a její slovní zásoba že byla konstruována ve svých podstatných složkách, obsluhujících moderní civilizační a kulturní potřeby, v první polovině století devatenáctého. Bylo-li tomu tak, zcela přirozeně z toho plynulo, že jazykový vývoj oněch dvou kritických století byl jakási aberace, slepá ulička; a to podmínilo, že lingvistika toto období nejen fakticky pomíjela, ale ani necítila vnitřní potřebu tento postoj zásadně nově reflektovat, popřípadě nějak revidovat. Za poslední půlstoletí vzniklo značné množství obecněji i speciálněji zamě-řených prací věnovaných jazyku českého obrození; v naprosté většině případů však jejich autoři nepocítili potřebu zásadním způsobem konfrontovat výsledky svého výzkumu se stavem v období bezprostředně předchozím, tj. právě v oné češtině zvané "barokní", i když se tím i velmi cenné výzkumy ocitaly v jistém ohledu v časovém i kauzálním vzduchoprázdnu.

Máme-li tento tísnivý stav postupně překonávat, je třeba i ohlédnout se po tom, jak tento užitý a zakořeněný negativní hodnotící postoj k češtině 17. a 18. století vznikl a jak se upevňoval a vyvíjel.

Na počátku stojí osvícenská maxima kriticky posoudit celou minulost - v českém osvícenství tuto snahu reprezentuje velice výrazně dílo G.Dobnera (dost se dosud přehlíželo, že ho k tomu iniciovaly mj. osobnosti tak výrazně barokní, jako byli Ant. Vokoun nebo J. B. Pitr).¹

V oboru věd filologických provedl tento principiální kritický zásah J.Dobrovský; ten také v *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* z r. 1792 poprvé dal této revizi stručnou a pádnou formulační podobu, když příslušnou kapitolu toho spisu nazval "Úpadek české řeči". Tento lapidární výrok se ujal tak dokonale a všeobecně, že už nebyl dále zkoumán ani precizován. Stačí však přečíst si text této kapitoly pozorněji a s překvapením zjistíme, že Dobrovského argumenty, podírající jeho soud, se v naprosté většině případů týkají faktů a skutečností **literárních**. Vedle toho se autor kriticky vyjádřil o jazykových příručkách Pohlově a Šimkově, aniž naznačil cokoli o vztahu mezi touto pozdně barokní lingvistickou produkcí a skutečnou, živou jazykovou praxí. V následující generaci přejal toto hodnocení J.Jungmann - ačkoli v jiných závažných otázkách se on i jeho vrstevníci od Dobrovského zásadně odlišili -; 17. a 18. stol. nazval "smutnou dobou" literatury i jazyka; příčinu toho viděl v podstatě funkčně a sociálně, když hovořil o tom, že z češtiny se stal "selský jazyk"; pokud jde o jevy interně jazykové, vytkl šíření dvojhlásky *-ej-* (z pův. dlouhého *-ý-*), "chyby" v přechodnících, ve vidu a pak některé jevy morfologické (*od tváře* m. *od tváři*, *vznešenýma ctnostmi*, *oni se vynachází*, pronikání zúženého *-í-* do adjektivní flexe). Těmito dvěma odsudky byla kauza na sto let uzavřena, mínění obou obrozenských autorit se v odborné literatuře jen reprodukovalo.

Např. Fr.Palacký soudil o stavu jazyka a literatury v pobělohorské době takto: "V literatuře nastoupila více než stoletá stagnace; školy pod vedením jezuitů byly ponejvíce latinské, později se staly výhradně německými; v úředním jednání se němčina stále víc tlačila do popředí, až za císaře Josefa II. byla ustanovena za jedinou jednacím řeč. Proto český jazyk a literatura propadaly již hlubokému úpadku, než nařízení císaře Josefa II., kterými mělo býti v celé říši dosaženo jednoty jazyka, začala jim hrozit úplným zánikem. Když byla čeština vyloučena ze všeho správního jednání (výjimkou byl zemský sněm, na němž se ze starého zvyku udržela), ze všech vyšších učilišť, dokonce i z normálních škol, byla odsouzena brzy se stát řečí nejnižších lidových vrstev. Četní vzdělaní spisovatelé zoufali si nad možností jejího obživení ... Ačkoli po bitvě na Bílé hoře nastalo v české literatuře naprosté odmlčení, přece byly výsledky dosažené na poli české jazykové kultury od jednotlivců přezkoušeny a srovnány, i když sami málo přispěli k dalšímu rozvoji, Drachovský, Konstanc a Rosa byli činní v bádání o gramatické stavbě českého jazyka; zvláště poslední z nich vrhl hlubší pohled do své mateřštiny a získal si nespornou zásluhu též

o českou lexikografii... Po bitvě na Bílé hoře (1620), když se Múzy se svými ctiteli vystěhovaly z Čech, bylo zanedbáno i latinské básnictví. Jenom v duchovním rýmování F.Kadlinského jsou zřejmé stopy básnického ducha a některé ze světských písní Volného, lidového písničkáře, pozdvihují se nad prostřednost... Poetický duch český, když jej věčnost zaplašila z děl vzdělanějších autorů, vanul až do novějších časů jen lidovými písněmi..."²

Je zřejmé, že kontakt generace Jungmannovy a Palackého s jazykovou tradicí a písemnictvím 17. a 18. stol. byl už téměř úplně přerušen. Tento stav trval, ba dále se prohluboval po celé 19. století, i dále. Václav Flajšhans ještě v roce 1924 (v knize *Náš jazyk mateřský*), hovoří o "zkáze řeči spisovné", dokumentuje to údajným nadměrným, destruktivním přejímáním, a uvádí jako příklady *mordié, dalaťánek, manžety, vizita, prezent, tyátr, komedie* a slovo-tvorný typ sloves na *-írovat*.

Soudy o úpadku jazyka se naopak aktivně chopila literární historie a obecná historiografie a široce ho popularizovala. Mísila přitom soudy povahy literární a jazykové (to je příznačné např. pro to, jak Jaroslav Vlček hodnotil dílo V.Šteyera). Tento směr vyvrcholil v díle E.Denise, v jeho Čechách po Bílé hoře. Denis již nemluví o "úpadku, rozkladu, zkáze" atd. jazyka, ale přímo o jeho "agonii"; soudí, že v daném období "pravidelný vývoj jazyka národního je přerušen", Rosova Čechořečnost je pro něho "obraz pokleslosti jazyka českého", "živý doklad žalostného poklesnutí spisovného jazyka českého" atd. Toto mínění se pak nescíslněkrát opakovalo, teprve nejnovější historiografická produkce (*Dějiny zemí koruny české*, 1992) přináší náznaky jiného pohledu, avšak bez hlubší analýzy.

Zvrat, i když na první pohled nenápadný, ohlašoval Havránekův *Vývoj spisovné češtiny* (1936). Havránek dospěl k závěru, že konfliktní postavení češtiny v 17. a 18. století *tkvělo* ne ve faktorech *interně* jazykových, ale v činitelích *vnějších*, tj. v redukci sociálního spektra nositelů spisovného jazyka, v omezených možnostech jeho společenského uplatnění a v redukci jeho funkčního rozpětí. Havránek implicitně vybízel, aby se barokní čeština posuzovala podle stavu jazykové *praxe*, nikoli jen podle dobové lingvistické produkce (Havránek např. už konstatoval, že "jazyk literárního tvoření této doby není vůbec zasažen neologizováním slovníkovým; svými prostředky žije zcela z doby minulé" - mimochodem, tuto tezi bohatě doložil až v letech 80. A.Kamiš analýzou jazyka české publicistiky 18. století). Stav ve formálních rovinách jazyka Havránek pouze popsal, aniž ho hodnotil.

Možnosti skryté v Havránekově pojetí jazyka 17. a 18. století zůstaly po 2. světové válce dlouho nevyužity. Celá otázka se totiž neblaze ideologizovala a politizovala; pokusy ustálené mínění měnit, a to na základě skutečného poznání předmětu sporu, nebezpečně stigmatizovaly jejich nositele jako obránce násilné pobělohorské protireformace, obhájce habsburského absolutismu, příznivce "pekařovštiny" atd. (Srov. příspěvek Fr. Kopečného v NŘ 1949 a Běličovu repliku na něj v SaS 1950; Bělič názory Kopečného odmítl tehdy

jako pouhý následek "jeho subjektivního postoje k češtině doby barokní". J.Bělič soudil, že jazykový stav pobělohorský spočíval jednak v konzervaci, mumifikování stavu staršího, jednak v anarchické úpadkovosti, projevující se hlavně v infiltraci dialektismů do spisovné komunikace; tyto názory pak J.Bělič opakoval v r. 1957 v knize Sedm kapitol o češtině.)

Postupem času se však začala uplatňovat jedna znepokojivá a záhadná okolnost: už Havránek Vývoj z r. 1936 souvisel a souzněl s širším, obecným proudem, který začal objevovat české baroko jako hodnotu, a to ve sférách kreativity neslovesné. Začala se vnučovat otázka, jak vysvětlit velký vzmach tvorby výtvarné, architektonické a hudební na straně jedné a naprostou sterilitu téhož prostředí, pokud jde o tvorbu jazykovou a literární; zásluhou J.Vašici, Z.Kalisty, V.Černého ad. začala i naše doba oceňovat aspoň barokní poezii 17. století - a to proklamoval už ve 30. letech i Havránek. Začalo se uvažovat o tom, že přerýv mezi českým literárním barokem a obrozením nebyl tak absolutní, jak se soudilo dosud (D.Čyževskij ad.).

Přesto obrat k reálnému studiu jazyka a jazykového slohu této doby v celém jejich rozsahu nenastal; je příznačné, že sborník O barokní kultuře (1968), tato holubice vysílaná z archy české vědy, přinesl sice studii J.Novákové o baroknosti latiny J.A.Komenského, nepřinesl však nic o češtině té doby.

Možnosti pozitivního obratu přinášely práce dílčí; jmenujme tu na prvním místě knižní studii K.Hausenblase Vývoj předmětového genitivu v češtině - poprvé se tu soustavně zkoumal vymezený jazykový jev v diachronní perspektivě, a to včetně období barokního. Hausenblas proklamativně ještě soudil, že spisovná čeština "na přelomu 17. a 18. století byla v zřetelném úpadku" a že kolem r. 1700 je "tradice spisovné češtiny ... již přerušena" (nešťastně navíc spojil tuto proklamaci s kronikou Jana Beckovského, tímto pozoruhodným projevem dobové úrovně jazykové i literární); na druhé straně však byla v Hausenblasově práci pojata barokní čeština jako **nezbytný** objekt jazykovědného výzkumu; tato práce ji objevila jako vývojový stav, bez jehož pochopení je nemožné adekvátně vysvětlit vývoj novočeský; v rámci svého dílčího tématu prokázala, že některé procesy, které probíhaly v češtině barokní, organicky spoluzakládaly normu novočeskou, a to i spisovnou. Dílčích výzkumů a prací tohoto druhu časem přece jen přibývalo, jmenujme tu práci Kamišovu, už zmíněnou, studii E. Dvořáka o vývoji přechodníku, monografii K.Kučery o češtině Komenského, práce L.Klimeše, studii J.Vintra o Svatováclavské bibli ad.

Vedle toho se postupně začal probouzet zájem i o českou barokní produkci **lingvistickou**. Jako k prvnímu se pozornost pochopitelně upřela k velkému dílu Rosovu, kompromitovanému po mnohá desetiletí; V.Petráčková léta připravuje edici Rosova slovníku, a co víc, vyšel péčí G.Bettse a J.Marvana anglický překlad Rosovy Čechořečnosti (1991) s podstatnou předmluvou J.Vintra. Ten také pojednal v poslední době o Konstancově Brusu. Rosou se zabývali přínosně i Í. Ďurovič, E. Siatkowská ad.³

Tento proces dovršilo patrně posthumní publikování přednášky Fr. Kopečného, přednesené r. 1982; otištěna mohla být až v r. 1992 (a to v publikaci úzce odborné).⁴ K tomu byla ještě vyslovena teze, že české kodifikační řešení z přelomu 18. a 19. století nebylo jediné možné, že nešlo o následek nezbytnosti, ale o akt rozhodování, vůle, že totiž rozhodná negace, které se dostalo češtině 18. století ze strany Dobrovského, Pelclovy, Nejedlého ad., neplynula z interních skutečností lingválních - naopak, že tato negace měla povahu znakovou a dotýkala se především obsahové a hodnotové stránky soudobé české tištěné produkce (signalizují to dostatečně evidentně dobové výroky, např. V.Tháma z r. 1785, M.Z.Poláka z r. 1820 ad.).⁵

To všechno, složeno dohromady, přivodilo nakonec přece jen stav, že starší generálně a totálně negativní soud byl zpochybněn. Některým lingvistům už je to více méně jasné; Fr.Cuřín to formuloval už v r. 1985 slovy: "Soudíme, že z hlediska vývojového nebylo frontální uplatnění názorů Pelclových, Nejedlého a později Dobrovského jediné přijatelné řešení."⁶

Ať tak či onak, neoddiskutovatelnou skutečností zůstává, že hláskové a tvarové změny, které do spisovné komunikace pronikaly během 17. a 18. století, sice postupně, občas i brzděny barokní jazykovědnou literaturou, ale přece jen spontánně, byly na přelomu 17. a 18. století rozhodnými zásahy kodifikačními odmítnuty, byl jim totiž připsán axiologický příznak nehodnosti, úpadkovosti, oné neblahé jungmannovské "selskosti", a tím nakonec i nářečnosti.

Tento proces, v němž byla postupně restituována norma veleslavínská či spíše kralická, neprobíhal však jednoduše a plynule. Sám Dobrovský vlastně explicitně nekodifikoval, jeho přístup byl spíše deskriptivní; teprve mluvnice Hankovy, z Dobrovského ovšem odvozené, později mluvnice Tomíčková, Karlíkova ad. nabyly prestiže a účinku vzoru, modelu pro veřejnou komunikační praxi.

Pokusy pojmout do veřejné komunikace v úloze příznakových variant i ony prvky "nespisovné", "obecně české", trvaly však ještě po více než půl století. Stačí připomenout velké jazykově tvůrčí osobnosti B.Němcovou a zvl. J.K.Tyla - nemám na mysli ani tolik jeho dílo dramatické, jako spíše jeho tvorbu žurnalistickou; ještě v letech 1848-9 psal a tiskl své časopisy, které adresoval především venkovu (a explicitně i venkovu moravskému), jazykem, který tehdejší i dnešní rigorózní představy o spisovnosti výrazně přesahovaly; jeho praxe se přitom nesetkala ani s podivem, ani s kritickým odmítnutím.

Navíc tu působila ještě jedna významná okolnost (která doposud zcela unikala naší pozornosti), totiž fakt, že po celé 19. století se u nás v reedcích vydávala a hlavně v nejširších vrstvách lidových konzumovala literatura 17. a 18. století: Koniášovu Cytaru Nového Zákona vydal vlivný obrozenec Jan Host. Pospíšil ještě v r. 1848 (avšak bez udání jména překladatele této antologie), a největší český barokní duchovní román, Veliký život Krista Pána od Martina Kochema, byl vydán ještě roku 1856, tedy v roce vydání Babičky, a do-

konce v r. 1875, tedy přibližně v době, kdy vycházely Nerudovy Knihy veršů a Písně kosmické. Ani tyto fakty nelze přehlížet, chceme-li se v této složité situaci pořádně orientovat.

Teprve generace 60. let, generace Nerudova, odmítla onu "barokní" češtinu zcela rezolutně, a to už jako projev úpadku sociálního, kulturního i jazykového. Souviselo to jednak s vytvářením českého školství středního a pak i vysokého, a souviselo to i s tím, že česká společnost pocítila touhu, v soutěži s českou společností jazykově německou, stabilizovat vrstvy a kulturní projevy elitní, společensky vytríbené. Tím se ovšem nutně vyjevila mezera mezi archaizovanou kodifikací jazyka především psaného a živou jazykovou praxí i těch vrstev, které aspirovaly na ono vyšší, popřípadě nejvyšší zařazení na společenském žebříčku. Je příznačné, že přes horlivé snahy Nerudovy i jiných se neustavil český společenský salon a nestabilizovala se salonní konverzační čeština na bázi kodifikované spisovnosti (to pak sekundárně postihlo velmi tvrdě českou dramatickou literaturu 19. století - české drama trvalých hodnot i jazykově slohových vzniklo pak až na bázi nářeční - Naši furianti, Maryša, Vojnarka, dramata G.Preissové). I zde jsme však svědky drobných paradoxů: sám Neruda, tento nelitostný pronásledovatel jazyka "jo" a propagátor jazyka "ano", který ve své praxi až hyperkorektně prosazoval např. jmenné adjektivní tvary, na druhé straně zcela bez zábran a nezáludně užíval minulých tvarů sloves typu *tisknul* v podobách, nad nimiž by dnešní kodifikace dbalý učitel trnul.⁷ Definitivní podobu archaizované, historizující české kodifikaci dala totiž až generace Gebaucrova, a tato kodifikace byla pevně vsípena do mysli několika generací.

Poznámky

¹ Srov. A.Stich: Antonín Vokoun, Pokus o rekonstrukci pozdně barokní osobnosti, v: sb. Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách, Praha 1992, s. 192-198; J. Linda a A.Stich: Josefa Bonaventury Pitra relace o polickém bratrstvu křížové cesty z roku 1743, Historické listy, 1992, č. 2, s. 27-30; k J.B.Pitrovi srov. i M.Toušek: Tři kapitoly o českém baroku (I. K Jiráskovu pojetí českého baroka), v: Wiener slawistisches Almanach, sv. 8. 1981, s. 187-244.

² F.Palacký - S.K.Macháček: Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen - Dějiny české slovesnosti, vyd. O.Králík a J.Skalička, z něm. přeložil O.Králík, Ostrava 1968 (dílo vzniklo v l. 1826-7).

³ J.Vintr, "Lima linguae Bohemicae - To jest Brus jazyka českého" Jiřího Konstance z roku 1667, LF, 115 Supplementum II 1992, s. 159-170. Důležité je i pojednání J.Vintra: Jazyk české barokní bible Svatováclavské, v: Wiener slawistisches Jahrbuch, Band 38, 1992, s. 197n. Viz dále studie V.Petráckové: Pojetí a význam Rosova slovníku, a J.Krause: K zdrojům normativnosti českých gramatik 16. - 17. století, v: Práce z dějin slavistiky, sv. 10, Praha 1985, s. 155n. a 143n.

⁴ Fr. Kopečný: Dnešní stav spisovné češtiny, v: Jazykovědné aktuality (časopis Jazykovědného sdružení AV ČR), 19, 1992, č. 1 a 2, s. 33n; Ľ. Ďurovič, Rosa and Doležal, v: For Henry Kučera, Studies in Slavic Philology and Computational Linguistics, Michigan Slavic Publications, Ann Arbor 1992, s. 179n.; týž, Vývin kodifikácie spisovnej slovenčiny pred Bernolákom, Scandoslavice, sv. 35, Kodaň 1989, s. 167n.; E. Siatkowska, Pobiałogórska norma językowa w świetle utworu V.J. Rosy Discursus Lypirona, v: Studia z Filologii Polskiej i Slowianskiej, sv. 30, 1993, s. 243n.

⁵ Viz V.Thám: Básně v řeči vázané, vyd. V.Brtník, Praha 1916 (Světová knihovna sv. 1240-42); Thám hovoří o literatuře předchozího období jako "zmatených, v hromadu spletených a licoměrnými pobožnůstkami promíšených titěrkách mnišských", češtinu tohoto období pak označil jako "jezuitskou, to jest nesličnou a nemotornými slovy promíšenou přetvořili" (s. 33 a 29). M.Z.Polák v Cestě do Itálie, vydané v l. 1820-23, soudil: "Němcetí časové národ náš marnými žvatlaninami a nesmyslnými písanicemi zasypali.... Nejnedovolenější nesmyslnosti, jenž pro obecný lid beze všeho ohledu až dosaváde se tisknou, jest Nebeský klíč a Štěpná zahrádka, mimo jiných strašných škrábanin." (Viz vyd. z r. 1979, ed. F. Wünschová, Praha, s. 62 a 63).

⁶ Sb. Práce z dějin slavistiky 10, Praha 1985, s. 198, srov. i A.Stich, O počátcích moderní spisovné češtiny, Naše řeč 74, 1991, č. 2, s. 57n.

⁷ Srov. A.Stich, Jan Neruda jako teoretik a praktik jazykové kultury, Naše řeč 57, 1974, s. 225n.; týž, Český jazyk a dramatický text v 19. století; v: Divadlo v české kultuře 19. století, Nár. galerie, Praha 1985, s. 75n.

DISKUSE

2.4.1. Karel Hádek

K periodizaci vývoje českého spisovného jazyka

V roce 1977 jsem v AUPO publikoval článek o periodizaci českého spisovného jazyka v nové době a pokusil jsem se v něm přesněji stanovit vývojové periody z pohledu funkčnosti jazyka; kulturní a politické aspekty a události se mi pak staly východiskem pro dělení period na dílčí etapy.

Období od roku 1781 do roku 1918 jsem neoznačil jako národní obrození a za češtinu novodobou, jak to z malého časového odstupu učinil Bohuslav Havránek ve Vývoji spisovného jazyka, resp. za období obnovení prestižnosti češtiny. Novou periodou mi také nebyla čeština za socialismu, jak se uvádělo. Na počátek periody, v níž jsme, jsem položil rok 1918, protože je to mezník, kdy čeština získala nový funkční atribut tím, že se stala jazykem státním, reprezentativním, se všemi důsledky z toho plynoucími.

Při etapování této periody jsem pominul okupaci v letech 1939 - 1945, která sice byla značným zásahem do pozic češtiny, ale natolik krátkým, že nezanechal větších stop (letos studentka u státnic nevěděla, co je to "haken-krajc"), a další etapu jsem začal od roku 1948. Ne proto, že nastoupil socia-

lizmus, ale proto, že čeština se dostala do jiných sfér vlivu, používalo se v ní - zejména v řeči politické a publicistické - jiných modelů, a také proto, že širší publikum než dříve začalo mít účastenství na užívání spisovného jazyka, a to vedlo k demokratizačním tendencím v kodifikaci i k jistému "uvolnění" kultury spisovného jazyka.

A loni jsem si uvědomil, že máme vzácnou příležitost být účastni počátku již třetí etapy vývoje spisovného jazyka českého po roce 1918. Tu předcházející pracovně označujeme za jazyk totality. O té dnešní naznačujeme, že do značné míry jde o návrat k etapě tzv. meziválečné, že může mít i rysy svébytné.

A ještě jedna, terminologická poznámka. Zřejmě bychom neměli již mluvit o vývoji spisovného jazyka či o jeho uplatnění v komunikaci, ale o dějinách národního jazyka nebo - v souladu s formulacemi kolegy Kořenského - o dějinách komunikativních funkcí českého národního jazyka.

Oldřich Uličný

srov. diskusní příspěvek 3.3.1.

2.5. K pojetí spisovnosti

František Štícha

Lingvistika již zjistila dost užitečného o spisovném jazyce. Přesto dosud, pokud vím, alespoň ve známých pracích Havránkových, Jedličkových, Běličových, Danešových, Chloupkových i jiných lingvistů, nebylo přímo řečeno, na základě jakých vlastností nazýváme nějaký jazykový prostředek prostředkem spisovným. Ze známých charakteristik spisovného jazyka (celonárodní platnost, kodifikovanost, funkční stylová diferenciací) pojem spisovnosti jazykového prostředku neodvodíme. Nepomůže nám dokonce ani Danešova definice spisovného jazyka jako nástroje "celospolečenské komunikace v oblasti vyšších kulturních a civilizačních dorozumívacích potřeb". Ta platí pouze pro jazykové útvary tvořené prostředky takzvaně pouze spisovnými či vyhraněně spisovnými, ne však pro věty jako *Mám hlad. Venku prší. Kolik je hodin?*, neboť sotva lze tvrdit, že tyto a mnohé jiné věty složené ze stylově neutrálních jazykových prostředků jsou projevem vyšších kulturních a civilizačních potřeb.*

Domnívám se, že podstata problému je v tom, že jsme si navykli spojovat s termíny spisovný - nespisovný především a zásadně jisté vyhraněné jevy fonematické a tvaroslovné, aniž jsme usilovali o zapojení těchto jevů do širších souvislostí vyjadřovacích schopností jazyka. Víme dobře, že každý jazykový prostředek má i svou stylovou hodnotu, tj. buď vyjadřuje jistý sociální postoj a psychický stav komunikanta (zpravidla se tu mluví o emocích), anebo je vůči

takovému vyjadřování neutrální. Avšak známá dichotomie fonematických a morfologických struktur způsobuje, že se činí zásadní rozdíl mezi spisovností a nespisovností jistých tvarů, např. *velký - veľkej; těmi domy - těma domama* na jedné straně a stylovým rozdílem mezi lexikálními synonymy či různými syntaktickými konstrukcemi na straně druhé. Přitom má rozdílnost některých tvarů téhož lexému a některých lexikálních synonym či syntaktických struktur podle mého názoru nesporně tutéž komunikativní funkci: vyjadřovat rozdílné sociální postoje a/nebo psychické stavy komunikanta. Z tohoto hlediska není tedy například rozdíl mezi dvojicí vět *Vona jen vobtěžuje s ňákejma vejmyslama - Ona jen obtěžuje s nějakými výmysly* na jedné straně a dvojicí vět *Eva furt řve - Eva pořád brečí* na straně druhé. Zdá se mi nesporné, že v obou případech je první věta signálem jisté dávky hrubosti, a záporného postoje k tomu, o čem se hovoří, zatímco druhá je postojově neutrální. Jednu zásadní odlišnost je tu však třeba vidět: v míře hrubosti nemohou výrazy morfologické prostředkům lexikálním zdaleka konkurovat.

Tvary, které jsme si zvykli označovat jako nespisovné, pochopitelně vždy nevyjadřují hrubost v běžném slova smyslu, nýbrž často jen to, co bych s Ondřejem Hausenblasem označil jako neformálnost. Např. výraz *krásnej* v Horníčkově větě *Vypadal jste nádherně na té katedrále. Jako krásnej chrlič.* jistě nepůsobí hrubě seabeméně; je zde jen výrazem jisté subjektivní emocionality, živosti a dynamiky, již by formální tvar *krásný* nemohl docílit. Nicméně je protiklad tvarů *krásný - krásnej* nepochybně výrazem postojového protikladu formálnost versus neformálnost. Budeme-li tento protiklad nazývat zároveň protikladem spisovnosti a nespisovnosti, je ovšem věc odborné diskuse a dohody. Není pochopitelně nikde stanoveno, co je třeba spisovností obecně rozumět. Je tomu tak s významem všech slov i termínů.

Požaduje-li např. Petr Sgall, aby výrazy jako *dýl, bysme, veľkej mrak* aj. byly charakterizovány ve škole a jinde jako **hovorové**, ne však jako **vyhraněně nespisovné**, jde zřejmě o závažné nedorozumění. Především je třeba konstatovat, že tyto i jiné prostředky takto v komunikaci zjevně skutečně fungují a nikdo o tom nemusí rozhodovat. To snad už lingvistika dávno ví. Na druhé straně však snad také víme, že je v lingvistice i ve společnosti zakotveno vědomí hodnotové dichotomie, označované dvojicí výrazů spisovný a nespisovný. K této okolnosti směřoval už v r. 1962 Karel Hausenblas, když ve Slově a slovesnosti napsal, že by považoval za hovorové např. i *abysme*, aniž by se z toho musely činit závěry pro nutnost uznávat tento tvar za spisovný. Domnívám se, že pokud neopustíme dichotomii **spisovnost - nespisovnost** a nenahradíme ji např. trichotomií **spisovnost - hovorovost - expresivnost**, není smysluplné nazývat spisovným nějaký prostředek jen proto, že není vyhraněně nespisovný, jestliže zároveň není vhodný pro formální či dokonce neutrální psaný text.

V těchto souvislostech chci ještě upozornit, že je už načase, abychom si jasně řekli, budeme-li jako spisovné označovat to, co je takzvaně předepsáno v kodifikaci, nehledě na to, jaký je reálný úzus, anebo to, co bylo zjištěno či je

předpokládáno jako reálně existující ve formálním úzu, nehledě na to, zda to již bylo zaznamenáno v prestižních příručkách.

Objektivním a netriviálním problémem při kodifikačním rozhodování o spisovnosti bude ovšem zjistit skutečný, nikoli např. pouze mluvčím samým deklarovaný komunikační postoj mluvčího spjatý s užitím toho či onoho prostředku. Konkrétně tedy půjde např. o to, zda tvar *bysme* je většinou vzdělaných mluvčích při komunikaci pocíťován jako postojově neutrální, nebo spíše jako tvar signalizující neformálnost, popřípadě jako výraz jisté malé dávky hrubosti a podobně.

Termínem **spisovný** bychom mohli smysluplně označovat ty a jen ty výrazy, které jsou buď neutrální vůči postojům a/nebo emocím, které mluvčí při komunikaci projevuje, a jsou tedy vhodné pro jakýkoli komunikační akt, anebo vyjadřují postoje a/nebo emoce "vyšší kulturní a civilizační úrovně", řečeno s Františkem Danešem. Naproti tomu výrazy pod hranicí neutrálnosti (*velkej, flaška, tam, co je ta skála*) bychom mohli označovat za nespisovné. Výraz **nespisovný** by přitom nebylo nutné ani vhodné chápat pouze pejorativně jako název jazykového prostředku "nižší kulturní a civilizační úrovně", nýbrž měli bychom jím rozumět takový prostředek, který je primárně komunikačním signálem neformálního komunikačního postoje. Ten může ovšem sahát od pouhé neformálnosti až k extrémní hrubosti. Mám pocit, že rozdílnost komunikačních postojů signalizovaných například protikladností tvarů *závažný - závažnej* ve větách *To je závažný problém - To je závažnej problém* není dorozumívání pomocí českého jazyka na obtíž, spíše naopak. Domnívám se, že je mnoho situací, v nichž se vzdělaný a kulturní mluvčí nebude rozpakovat užít buď jednoho, nebo druhého tvaru. Z toho důvodu nevidím v možném sblížení obou tvarů co do jejich spisovnosti, jak to požaduje např. Petr Sgall, žádnou výhodu, a už vůbec ne nějaké obohacení spisovného jazyka. Zde plně souhlasím se stanoviskem Ondřeje Hausenblase, publikovaným ve Slově a slovesnosti (K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka, SaS 54, 1993, s. 97-106).

Teoreticky by bylo ovšem možné dichotomií spisovnost - nespisovnost opustit a nahradit ji např. zmíněnou trichotomií **spisovnost - hovorovost - expresivnost**, což už v podobě **spisovnost - standardnost - substandardnost** bylo provedeno. Nedovedu si však představit, že by tím mohla z vědomí národa dichotomie spisovnosti a nespisovnosti vymizet. K tomu by bylo zapotřebí celých generací podrobovaných příslušné výuce a osvětě.

Závěrem chci ještě stručně poukázat na vztah pojmů **spisovnost, správnost, gramatičnost a přijatelnost**. Velmi se přimlouvám za to, abychom tato slova chápali jako výrazy různých pojmů a abychom se důsledně snažili tyto termíny a pojmy rozlišovat a nezaměňovat je. Zatímco spisovnost v našem přístupu není v podstatě nic jiného než jistá stylová úroveň, a otázka "Co je spisovné?" tedy musí směřovat ke zjištění toho, co odpovídá této stylové úrovni, správnost je v podstatě totéž (v jazyce jako jinde) co adekvátnost danému účelu

nebo požadované normě. V lingvistické literatuře bylo již vícekrát poukázáno na to, že např. tvar *správnej* není sám o sobě správný či nesprávný, ale na určité úrovni komunikace může být nevhodný, a tedy nesprávný.

Považuji za zcela nevhodné, abychom jakýkoli výraz hodnotili z hlediska spisovnosti. Je přece zásadní rozdíl mezi výrazy zcela obvyklými, jimiž se vyjadřuje neformálnost, popřípadě ta či ona dávka hrubosti, například *Vodprejskni vocaď*, a výrazy pouze více či méně neobvyklými jako *vlkové*, *z hrnka*, *Eva je rozvedena*, *Byl jsem píchnut včelou* atd. I když i zde existují styčné plochy, měli bychom spisovnost zásadně odlišovat od gramatičnosti a přijatelnosti.

*Poznámka redakce

Autor ponechává stranou, že hodnocení jazykových prostředků jako neutrálních vychází z hledisek funkčních. Tzv. neutrální prostředky však jsou součástí struktury spisovného jazyka.

2.6. Jazykověda a teorie jazykové kultury

Zdeněk Starý

Již název konference naznačuje provázanost úvah o české jazykové praxi s tradicí teorie jazykové kultury Pražského lingvistického kroužku. Reflexe faktické povahy této tradice je tedy myslím aktuální.¹

Nástup Pražského lingvistického kroužku (PLK) bývá spojován s fundamentální změnou přístupu k jazykové praxi. Kroužek se zdál svým funkcionalismem dotýkat jádra mechanismů ovládajících tuto praxi a zavádět řád do oblastí dosud zmítaných poryvy emocí. Nicméně teorii jazykové kultury spojovalo s tradicí, od které se usilovala odlišit, daleko více, než si její protagonisté i jejich dědici byli ochotni přiznat.

Spřízněnost formulací. Spřízněnost PLK s tradicí lze vytušit již ze způsobu vyjadřování protagonistů teorie jazykové kultury. Jeden příklad za všechny.

Lidový jazyk nemůže být *spolehlivým a postačujícím pramenem poučení pro jazyk spisovný*. Vadí tomu především rozdíl ve funkci obou těchto jazykových oblastí. Jazyk lidový je převážně konkrétní, protože je jeho úkolem sloužiti všední potřebě vyjadřovací, a je proto také celkem dost chudý v slovníce i ve frazeologii. Jazyk spisovný však je nástrojem civilizace, vzdělanosti a národ-

ní kultury; musí být tedy co nejbohatší, musí být dokonale ohebný, jemný a citlivý, stejně konkrétní jako abstraktní.

To není citát z textu B. Havránka, ale výrok J. Hallera z jeho Problémů jazykové správnosti (Haller, 1930, 4). Toto na první pohled povrchové souznění je však symptomem hlubší spřízněnosti.

Funkcionalismem k diglosii. Jedním z úhelných bodů sporů, v nichž se teorie jazykové kultury utvářela, bylo, že puristické zásahy do jazykové praxe destabilizují hladinu jazykové praxe tím, že jejich zásahy do této praxe nejsou konformní s výsledky přirozených jazykových změn. Jinými slovy řečeno, kritéria, která puristé při své kultivační činnosti užívali, nebyla s to zaručit, aby zásahy v souladu s těmito kritérii prováděné byly jazykovou praxí přijaty. Mohlo se tak stát, že purifikace jazyka vedla k prohlubování, udržování atp. diglotického charakteru české jazykové situace. PLK se domníval, že funkční kritérium tento nedostatek odstraňuje. Jde však o klam, funkční kritérium je totiž neúplné - nelze podle něj (mimo jiné) zejména rozhodnout, který jazykový prostředek z nabízejících se možností by měl být při naplňování té které vyjadřovací funkce užít.* Funkcionalismus tedy v principu nebrání tomu, aby kultivační kroky lingvistů, či jiných, resp. jinak sociálně autorizovaných subjektů, neprohlubovaly, resp. neudržovaly - tentokrát již ve jménu funkcionalismu - diglotický charakter (české) jazykové situace* (Starý, 1984, 1987, 1990).

Rámec spisovného jazyka. Dalším styčným bodem Pražského lingvistického kroužku s tradicí je, že jeho sociolingvistické úvahy jsou rámcovány myšlenkou spisovného jazyka (či obecněji myšlenkou jazykových různotvarů). V obrození proběhly souběžně dva procesy - jazyk se stává ústřední kulturní sociální hodnotou;² - zároveň docházelo na základě vysokého cenění veleslavinského období k restituci strukturních prvků renesančního jazyka do češtiny 19. století. Je jen přirozené, že oba procesy se propojují: významné kulturní hodnoty s jazykem spojované jsou promítány ne na češtinu vůbec, ale do jednoho jejího pevného bodu, strukturně vyhraněného různotvaru, totiž spisovné češtiny. V obrození byla založena tradice, ve které se spisovnému jazyku dostává výsadního postavení mezi různotvary jazyka a není než logické, že napříště jsou všechny otázky jazykové praxe řešeny jako otázky spisovného jazyka, resp. obecněji jako otázky vlastností jazykových různotvarů. Tak tomu bylo u puristů a tak tomu zůstalo i v pražské škole. "Různotvarový" přístup k jazykové praxi si přitom nekladl otázky po faktické konstituci různotvarů (různotvaru spisovného jazyka mezi nimi), resp. po jejich změnách a variacích³ (Starý, 1993 a,b).

Syndrom »národního údělu«. Projdeme-li úvahy o češtině od obrození až dodnes, jsou v mnohém určovány nejen posouzením faktického stavu jazyka, ale vizí úpadku češtiny v baroku.⁴ Nazval jsem tento jev syndromem »národního údělu«. Syndrom »národního údělu« může ovlivňovat, resp. utvářet názory jak na barokní, tak současnou češtinu. Takto je například puristy odmítána

myšlenka »dobrého autora« - s její aplikací by totiž došlo podle puristů k uchování všech *zpotvořenin*, které se do češtiny měly dostat v období jejího úpadku, kdy byla pod tlakem němčiny, neboť tohoto tlaku nebyli ušetřeni ani dobří autoři. PLK »dobrého autora« přijal, nicméně se vlivu syndromu nezbavil - jeho dopad však není v PLKu tak přímočarý a drsně zjevný, nicméně zůstává podstatný.

V přístupu k barokní češtině je to vidět na tom, že Havránek sice odmítá úpadek, rozklad jazykového systému češtiny v baroku, ale současně o vývoji češtiny mluví výlučně jako o "vývoji" v uvozovkách (Havránek, 1936, 72), zatímco proces stahování stylového vějíře, který je charakteristický pro baroko podobně jako pro husitské období, je nazýván v husitství sbližováním spisovné češtiny se soudobým lidovým jazykem (ibid. 37), v baroku se o analogickém procesu mluví jako o pronikání lidových obrátů a dialektismů do spisovné češtiny (ibid. 71). Podobně, zatímco husitství těží z velkého rozmachu doby minulé (ibid. 37), baroko *žije zcela z doby minulé* (ibid. 71) apod.

Vize národního údělu však spoluurčuje i sociolingvistické názory teorie jazykové kultury na češtinu současnou. V PLK se to projevuje vlastně již přijetím rámce spisovného jazyka. Tento rámec se totiž zrodil v obrození právě ze silně pocítovaného protikladu mezi úpadkem češtiny v baroku na straně jedné a zlatým věkem jazyka českého v renesanci na straně druhé. Byl to tento protiklad, který vlastně motivoval modernizaci kulturního idiomu češtiny a byl to tento protiklad, který určil i způsob této modernizace, totiž restitucí vele-slavínské renesanční jazykové normy. Omezení rámce sociolingvistických úvah na spisovný jazyk má tak počátek ve vizi úpadku českého jazyka v baroku. Jiným projevem syndromu »národního údělu« je intervenční charakter teorie jazykové kultury, který tato teorie opět sdílí s přístupem puristů a celou tradicí zpět k obrození (Starý 1991).

Intervencionalismus aneb »budovatelé národa«. Okřídlený je Havránekův výrok, že *norma spisovného jazyka* (na rozdíl od normy jazyka lidového) *se vytváří, vzniká i dále vyvíjí vždy za teoretických zásahů /.../ /.../ teoretik jazyka, lingvista, do vývoje lidového jazyka /.../ přímo nikdy nezasahuje, /.../ do vývoje spisovného jazyka však může zasáhnouti a často zasahoval i zasahuje* (Havránek, 1932, 35). V případě češtiny tato formulace znamená nutnost zásahů lingvistů do spisovného jazyka. Čím je tato nutnost motivována? Přerušením tradice vývoje spisovné češtiny v baroku. Intervencionalismus je tedy, jak již výše předznamenáno, projevem syndromu »národního údělu« (Starý, 1984, 1990).

Intervenční charakter teorie jazykové kultury se nicméně neodvozuje jen z tradiční vize úpadku českého národa a jeho jazyka v baroku. Purismus stejně jako PLK hodnotí vznik Československa jako dobu zlomovou, dobu výrazné dynamizace české sociálně kulturní scény. Tento proces u puristů jako protagonistů teorie jazykové kultury vyvolává potřebu aktivity kolem češtiny. Kritéria, která mají být regulativem této aktivity, jsou u obou názorových

proudu různá, nicméně v obou případech je jejich cílem naplnění představy plnohodnotného národního jazyka. K naplnění této představy přitom jak puristé, tak jazykoví teoretici chtějí dospět tím, že jazyku pomohou dosáhnout tohoto stavu, že budou jazyk intervenovat, že češtinu k tomuto stavu dobudují. V tomto smyslu je jak činnost puristů, tak funkční kultivace v duchu teorie jazykové kultury nesena pathosem budovatelů národa.

Teorie vs doktrina. Rysů, které tedy zakořeňují teorii jazykové kultury v tradici, proti níž se snaží tato teorie vymezit, je tedy poměrně dost. Navíc jde o rysy podstatné. Naskytá se otázka, jak je možné, že protagonisté pražské školy a jejich dědicové svůj tradicionalismus vlastně nereflektovali. Příčinou je myslím další vlastnost, kterou sociolingvistické úvahy teoretiků jazykové kultury sdílejí se svými předchůdci.

Při studiu jakékoliv lidské činnosti je nutno rozlišovat dva póly: teorii této činnosti, která z odstupů popisuje všechny možnosti, které v takové činnosti mohou nastat, na straně jedné a popis jedné z možných cest, tj. návod, jak při dané činnosti postupovat, na straně druhé. Zatímco pro první z možností je charakteristický dostatečný odstup, druhá je spíše součástí činnosti, jíž se zabývá, je v ní vnořena. Takový je poměr mezi teoretickou estetikou a estetickým programem, mezi vojenskou teorií a vojenskou doktrinou, mezi politikou a politickou doktrinou vlády atp.

Místo purismu na vytčené polaritě je celkem jasné - doporučování jedněch jazykových prostředků a vymycování jiných na základě estetických, historických, případně nacionálních ohledů je činností jednoznačně návodového charakteru. V tomto smyslu purismus nebyl teorií jazykové praxe, ale spíše součástí proudu této praxe.

Teorie jazykové kultury se utváří v reakci na tradici purismu do té míry, že se zabývá stejnými otázkami jako puristi. Ve svých odpovědích se jen řídí jinými kritérii a přijímá na jejich základě i jiná rozhodnutí. Pražská škola nerekonstruuje, nevytyčuje horizont svých úvah o jazykové praxi nově, ale přejímá jej z názorové soustavy svých předchůdců. A tak se stalo, že sociolingvistické zájmy teorie jazykové kultury jsou, stejně jako sociolingvistické zájmy puristů, neteoretické, doktrinární povahy. PLK nahrazuje jednu doktrinu doktrinou jinou, možná dnes přijatelnější, méně emocionální atp., nicméně zase jen doktrinou. Teorie jazykové kultury jazykovou praxi nevysvětlovala, ale - podobně jako purismus - pohybovala se mezi jejími proudy. Je to právě nedostatek odstupu teorie kultury jazyka od jazykových jevů, při jejichž zvládání se utvářela, tj. nedostatek teoretičnosti ve vlastním slova smyslu, který jí principiálně brání reflektovat její tradicionalismus a uzavřenost v názorovém světě, v kontrastu vůči němuž se usilovala vydělit (Starý, 1993a,b).

Poznámky

¹Tento příspěvek poprvé na jednom místě shrnuje myšlenková schémata, která dosud byla v detailnějším rozpracování, včetně materiálových dokladů,

roztroušena po různých textech a vystoupeních na odborných fórech. Na texty, tj. nikoli na přednášková vystoupení, ač mnohé bylo publikováno poprvé právě v rámci přednášek, je odkazováno na příslušných místech příspěvku. Soustavně jsou tyto názory ve svých i dalších souvislostech probrány v autorově knize *Ve jménu funkce a intervence* (Starý, v tisku).

²Konkrétně jsou s jazykem spojovány například axiologicky vyhraněné postoje - flexe má být projevem emocionality a mladické jemnosti, neflektivnost zas projevem racionality a zhrublosti dospělého muže (Macura, 1983). Jazyk se stává nejzákladnějším ukazatelem národní identity, a to jak diachronně - spojuje totiž mluvčí s jejich předky, tak synchronně - jazyk je základním znakem národní sounáležitosti. Jazyk, resp. jeho vyjadřovací flexibilita, je ukazatelem vyspělosti národa.

³Cílevědomě se za horizont tradice "různotvarové" terminologie propracovává v současné době J. Kořenský ve své poslední práci (Kořenský, 1992).

⁴O faktické situaci češtiny v baroku objevně a způsobem, který umožňuje docenit faktický dosah zde prezentovaných názorů, viz Stich, 1987.

L i t e r a t u r a

HALLER, J.: Problémy jazykové správnosti (I). In *X. výroční zpráva čes. stát. ref. reál. gymnasia v Ústí n.L. za šk. r. 1930/31*, Ústí nad Labem 1930.

HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda 3/II*, 1-144. Praha, Sfinx 1936.

HAVRÁNEK, B., WEINGART, M. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich 1932.

KOŘENSKÝ, J.: *Komunikace a čeština*. Praha, H&H 1992.

MACURA, VĚ.: *Znamení zrodu*. Praha, Československý spisovatel 1983.

STARÝ, ZD.: *The Notion of Standard Language, its Materialization in Czech, its Theory by Prague Linguistic Circle, and its Failure*. Lecture presented at the University of Kansas, Lawrence, Kansas. Mimeo 1984.

The Theory of Standard Language and Failure of Functionalism. In *Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists*, vol. II, 1667-1669. Berlin, Akademie-Verlag 1987.

In nomine functionis et standardisationis. In *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 86, 125-142. Berlin/New York, Mouton de Gruyter 1990.

Syndrom »národního údělu« - fantóm české jazykové praxe a její teorie. In *Kritický sborník*, vol. XI., č. 1, 23-27. Praha 1991.

Intervenční doktrína aneb Doktrinální intervence. In *Kritický sborník*, vol. XII, č. 2, 9-18. Praha 1993a.

The Forbidden Fruit is the most Tempting or Why there is no Czech Sociolinguistics. In *Varieties of Czech*, E. Eckert (ed.), 79-95. Amsterdam/Atlanta, Rodopi 1993b.

Ve jménu funkce a intervence (v tisku).

STICH, A.: On the beginnings of Modern Standard Czech. In *Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung*, vol. XIV. Hajičová E., Povejšil J., Sgall P. (eds.). Praha, Karlova universita 1987.

***Poznámka redakce**

Termín *funkční hledisko* je poněkud zavádějící; přesnější je termín *teleologické hledisko*, kterého se v PLK užívalo jako synonyma. Termín *funkce jazykového prostředku* se tu chápe jako vyjadřovací, komunikační účel. V tom případě však je funkční hledisko plně vyhovující, protože každý "nový" jazykový prostředek, tj. nový termín, přejímka z jiného jazyka, neologismus slovotvorný domácího původu či kalkový, souslovný nebo syntaktický, novotvary typu různých přenesení významu, atd. atp., nesou si už významovou, stylovou a konotační charakteristiku s sebou, takže o účelu (funkci) jejich užití je předem aspoň rámcově rozhodnuto. Žádný nový jazykový prostředek se ostatně neobjevuje bez perspektivy tohoto účelového (funkčního) cíle. "Kultivace jazyka" v pojetí PLK také nikdy diglosii neprohlubovala, ta se vytváří z objektivně existujícího funkčního "zabarvení" každého jazykového prostředku sama. - Odmítání diglosie je ostatně také pokusem o "intervencionalismus", proti němuž autor (jde-li o jiné práce) bojuje.

2.7. Spisovná čeština a hodnotová orientace

Oldřich Uličný

1. Hodnoty, hodnotová orientace ve smyslu axiologickém jsou obsahy vědomí, které člověka orientují v jeho činnosti a jejichž smyslem je kvalifikovat jevy skutečnosti, tj. lidi, instituce a jejich chování, věci, vztahy, akce a děje jako dobré či špatné, žádoucí nebo nežádoucí, vyžadované nebo odmítané, jako něco individuálně, společensky, kulturně akceptovaného nebo zavrhaného. Mezi těmito krajními póly ovšem existuje škála mezistupňů, které známe i z hodnocení jazykových jevů. Hodnoty jsou proti potřebám transcendentnější a mají kolektivnější charakter.

S postoji k jazyku různých typů, chápanými převážně jako hlediska hodnocení spisovného jazyka, pracuje u nás F.Daneš (1968, 1979), na Slovensku např. J.Horecký (1990) a J.Dolník (1990).

2. Z axiologického hlediska může být přirozený jazyk chápán především jako prostředek pojmenování hodnotových obsahů (Puzynina, 1992). Vedle toho hodnotící výrazy, intonace, paralingvální prostředky mohou vyjádřit hodnoty a hodnocení jevů jazykem v oblasti referenční. Na druhé straně však spisovný

jazyk sám může být hodnotou - hodnotou mohou být jak konotace, které každý jednotlivý spisovný prostředek vzbuzuje, tak systém spisovného jazyka samotný. Tento přístup se v extrémní podobě promítá zvl. v jazykovém purismu, v přiměřené podobě ho sdílejí spisovatelé, básníci, překladatelé, vlastenci a většina lingvistů. Stranou tu necháváme zneužívání hodnotové platnosti jazyka různými nacionalisty, xenofoby, podivíny apod.

Hodnotovost je však také akcidenčním, resp. implicitním rysem vlastního útvarového a stylového členění národního jazyka. Spisovnost se převážně hodnotí jako vyšší, nespisovnost jako nižší hodnotový jev. Na druhé straně se obecná čeština chápe jako prestižnější, tj. hodnotově vyšší než např. moravské dialekty a interdialekty, odborný styl spisovného jazyka se hodnotí jako vyšší než odborný slang, zvl. v oblasti terminologie, obecná čeština stojí výš než např. mládežnický slang a moravský interdialekt nebo dialekt se obvykle hodnotí jako vyšší než např. brněnský argot. Hodnota jazykových prostředků, útvarů a stylů je tedy součástí jazykové funkce.

3. Moderní axiologie v domácí interpretaci přináší strukturalisticky koncipovaný pohled, který se snaží popsat vývoj hodnotové orientace pomocí čtyř dvojic hodnotových rysů (Slejška, 1990): valorizace - devalorizace, problematizace - krystalizace, aparentizace - latentizace a instrumentalizace - targetizace.

Aplikujme nejdříve na jazykové jevy pojmy valorizace a devalorizace hodnot. Valorizovány jsou nepochybně nespisovné prostředky, které pronikají do spisovné normy nebo se prezentují jako neologismy, např. tvary *budem*, *můžu*, *říct* aj. Patří sem i nejnovější kodifikace slovesných tvarů 3. pl. vzoru *oni sází* (vedle *sázejí*). Za devalorizující užití prostředků spis. jazyka můžeme považovat např. užití prostředků odborných ve funkci dehonestující (nadávky typu *ty inteligente*). O devalorizaci celého jazykového systému nebo přinejmenším subsystému lze mluvit, pokud při kodifikaci není přesvědčivě splněn požadavek stylové bezpříznakovosti a noremnosti - srov. výrazy jako *sjetina* a *Česko*, morfologické prostředky typu 3. pl. *oni kupujou*, *myslejí*, 1. pl. *husiti* aj.

Mezi póly hodnotové problematizace a krystalizace se nachází kontinuum procesů zpochybňování a vyjasňování hodnot. K známým skutečnostem patří, že hodnota českého pravopisu je vykrytalizovaná, tj. pro kulturně orientované uživatele spisovné češtiny představuje vysokou, byť někdy obávanou hodnotu. Jediný, kdo tuto hodnotovou orientaci občas narušuje a problematizuje, jsou už od poloviny minulého století jazykovědci. Je přitom zákonité, že jakmile se přece jen některá pravopisná reforma ujala, problematizovala (a ovšem i devalorizovala) pravopisnou soustavu předchozí, tj. starý pravopis se začal po čase považovat za něco hodnotově nižšího poté, co se nový ujal. Avšak vysoká prestiž pravopisu jako kulturní instituce, tj. vysoká krystalizační hodnota ortografické kodifikace, ve společnosti nadále přežívá. Možná však, že současné, zčásti nepřijaté pravopisné reformě se konečně podaří, aby grafický

obraz jazyka přestal být vnímán jako jazyková hodnota ze všech hodnot spisovného jazyka nejvyšší; možný však je i pravý opak. Samozřejmě, nebezpečí zvrtného vývoje je velké: proces devalorizace pravopisu by mohl vést jednak k devalorizaci psaného spisovného jazyka, jednak k anarchii v grafice a tím k devalorizaci spisovného jazyka vůbec. Na druhé straně však může být postoj veřejnosti k letošním pravidlům pravopisu katalyzátorem vzniku přirozené pravopisné normy, která by teprve následně byla kodifikována, jako je tomu převážně v případě kodifikace roviny zvukové a gramatické. Je však otázkou, zda naše interpretace je správná a pravopisný aspekt jazyka je možno posuzovat stejně jako jeho gramatickou, zvukovou a lexikální rovinu. Zdá se, že v oblasti pravopisu zůstává preskriptivnost pro většinu pisatelů nejvyšší hodnotou a kodifikace by tu měla být dána pravidlem, nikoli jen doporučením.

Dvojice pojmů aparentizace (projevení) a latentizace hodnot postihuje kontinuum mezi soukromým a veřejným uplatněním hodnot. V aplikaci na problematiku spisovné češtiny se tak vyjevuje zajímavá otázka, kdo je vlastně prvním nositelem užití neologismů či normotvorným činitelem v případě pronikání nespisovných prostředků do jazyka spisovného. Dalším momentem je okamžik, v němž se takový prostředek stává veřejným majetkem, aparentizuje se jako valorizovaný, tj. spisovný, z hlediska kodifikátora je podstatné postihnout etapu aparentizace nové hodnoty jazykového prostředku společně s jeho valorizací: nelze kodifikovat prostředek, který by nebyl jako spisovný valorizován dostatečným a reprezentativním počtem uživatelů spisovného jazyka. Vystižení momentu relevance aparentnosti hodnoty jazykového prostředku je základním problémem kodifikační strategie.

Pokusme se nyní aplikovat další Slejškovy pojmy, dvojici instrumentalizace a targetizace (cílovost) hodnoty, na koncepci tzv. demokratizace spis. češtiny. Tato koncepce ideologicky a filozoficky vychází z předpokladu rousseauovského a/nebo marxovského, že všichni lidé jsou si rovni, a že tedy všichni mají mít rovné možnosti v oblasti ovládání spisovného jazyka. V radikalizující kodifikační teorii a praxi se to projevuje zvl. v některých posledních návrzích či kodifikačních činech uznáváním hodnot nižších, nespisovných, za hodnoty vyšší, spisovné; srov. již Kraus a kol. (1981) v úvahách o tvarech *bysme, by si, kupujou* aj., daleko důrazněji pak Sgall - Hronek (1992); srov. i kodifikaci Mluvnice češtiny 2 (1986) pro tvary *kryjou, kupujou*, Slovníku spis. češtiny (1978) u dublet *oni omdlejí (dlejí, tlejí, ale jen prodlí)*, resp. Pravidel českého pravopisu (1993) *oni (za-, pro-, vy- ...) myslejí* aj. Jazyk, zvl. spisovný, je však hodnotově vzato nejen instrument, nýbrž i cíl. Zcela jasným projevem hodnotové targetizace spisovného jazyka je puristické úsilí o jeho tzv. čistotu, nebo v kompromisnějším konservativním pojetí o jeho funkční jednotu. Příkladem vyváženého instrumentalistického hodnotového pojetí spisovné češtiny je Daněšova koncepce kultivovanosti jazykových projevů, kde spisovnost je pouze jedním z prostředků realizace cíle jiného, než je pouhá spisovnost projevu. Čistě instrumentalistický vztah povýšený na jedinou

hodnotu jazyka pozorujeme v knize Sgallově a Hronkové (1992). V takovém pojetí je hodnotově lhostejné, jakých prostředků se ke které sdělovací funkci používá, jazyk není i hodnotou cílovou, nýbrž jen prostředkovou. Kompromisní řešení umožňuje vidět hodnotovost instrumentální a cílovou jako vyvážené.

4. Ukažme si nyní na konkrétním případě konkurenci a prolínání jednotlivých hodnot v jazyce a jeho kodifikaci. Názorným dokladem účelově motivovaných zásahů do spisovného jazyka je situace v USA, kde existuje v podstatě slovníková cenzura feministických a protirasistických skupin. V německy mluvících zemích však tyto zásahy míří i do gramatiky, takže vedle struktury typu man-Satz se nově zrodila feministická struktura frau-Satz. Axiologicky vzato to znamená, že hodnota tzv. rovnoprávnosti tzv. menšin je i neutrální kulturní většinou přijímána jako vyšší, než je hodnota jazykových norem, a dokonce hodnota celistvosti a specifičnosti gramatické struktury. Cíle těchto činností se ovšem nacházejí v oblasti mocenskopolitické a hra s jazykem a o jazyk je pouze prostředkem, jak těchto cílů dosáhnout. U nás se zatím feministky ani homosexuálové v otázkách jazyka neangažují, a pokud těm druhým někteří exponenti etablované většiny společnosti vycházejí vstříc zbytečným akcentováním jazykové reflexe jejich existence (srov. O. Hausenblas a kol., 1993), nejde o zájmy mocenské, nýbrž o projevy nedomyšleného neoliberalismu. Obdobně je tomu v případě pokusů o odstraňování tzv. příkras češtiny (Sgall - Hronek, 1992), kde se jedná o ideologické kořeny radikálně levicové.

4.1. Ve vyjadřování jazykových profesionálů často pozorujeme specifické postupy při zhodnocování vlastností jazykových prostředků. Tak u publicistů je - ze známých důvodů - mj. vysoce valorizována jednoslovnost pojmenování. V případě pojmenování nového českého státu se jeho jednoslovnost chápe u mnoha publicistů jako hodnota o mnoho vyšší, než je hodnota alespoň stylové neutrálnosti, vhodnosti, příp. estetického působení. To platí pro název *Česko*, kde zároveň je tato hodnota pro novináře vyšší, než je hodnota veřejného mínění u běžných mluvčích vyjadřujících se k této otázce. U některých lingvistů včetně autorů SSČ a PČP pak zřejmě chyběl dostatečný výzkum, který by ukázal nikoli neutrální noremnost, nýbrž jen periferní charakter tohoto výrazu a jeho stylovou příznakovost. *Česko* však zase pomalu mizí z publicistiky a zůstává jen v neoficiálních projevech jako příznakový prostředek. Hodnota jednoslovnosti je však pro novináře příliš vysoká, takže se pro označení *České republiky* začíná ve stále vyšší míře užívat i název *Čechy*. Pokud tu nejde o prostou nevzdělanost, klade se tu opět hodnota jednoslovnosti výš než hodnota informační jednoznačnosti a příp. i hodnota vnitřního politického míru a jednoty státu (srov. nebezpečí moravského separatismu, jemuž tato necitlivost vůči realitě výrazně nahrává). Uvedme dva případy za mnohé, kdy dochází k informačnímu šumu, zde dokonce s poněkud komickým podtextem. Tak publicista Jiří Hanák, donedávna propagátor *Česka*, začal používat výrazu *Čechy* pro označení *České republiky*; je však znám také svým proklamativním moravanstvím. Jak potom

hodnotit tuto jeho větu v Literárních novinách z 8.7. t. r.: "V Čechách se už nejméně padesát let nerozlišuje příliš mezi prodejností zboží a prodejností duše."? Jsem přesvědčen, že J. Hanákovi šlo o označení *České republiky*, nikoli *Čech*. Nesebekritický moravský čtenář by se však snadno mohl stát obětí informačního šumu. Znamý brněnský básník a překladatel Ludvík Kundera zase napsal v Nových knihách č. 30/1993 v článku O vášni sbírat knihy tuto větu: "V Čechách se knihy přece nevracejí." Podle mých zkušeností se ovšem knihy nevracejí ani na Moravě.

4.2. Hodnoty a hodnocení prostředků spisovného jazyka se vedle lexika nejvýrazněji projevují v morfologii, takže prostředky obou těchto rovin se bez ohledu na svou frekvenci stávají textovými dominantami, které určují charakter textu a ovlivňují vnímání jeho hodnoty jako celku. Ukažme na návrhu pospisovnit tvar - *bysme*, příp. -*by si*, jak tu působí souhra jejich různých hodnotových rysů. Mluvčí z Čech bude pravděpodobně chápat kodifikaci tvaru *bysme* jako devalorizaci, jako snížení hodnoty spisovnosti na základě substandardní příznakovosti daných tvarů. Pro Moravana bude tento proces složitější: na jedné straně devalorizace obdobná výše popsané, na druhé straně však valorizace daná jednak ambivalentním, avšak dnes již prestižním postavením obecné češtiny na Moravě, její hodnotou vyšší než jsou hodnoty moravských interdialektů, na druhé straně i vyšší morfonologická hodnota struktury, totiž hodnota i spisovné výslovnosti -*sme* proti moravskému -*zme*. Pozoruhodnou hodnotovou proměnu však pozorujeme u možných grafických podob tohoto tvaru: grafika *bysme*, *by si* je jednoznačným signálem substandardnosti, avšak grafika *by jsme*, *by jsi* (srov. i běžné hyperkorektní psané *by jste*) hodnotově vyrovnává devalorizaci morfologickou. Tak se dospívá k pocitu, jako by v této grafické formě mohlo být nespisovné kondicionálové paradigma kodifikovatelné. Srov. *bys/by jsi*, *bychom/by jsme*, *byste/by jste*. Jde ovšem o klam vpravdě optický, protože stylová hodnota grafiky *jsem*, *jsi*, *jsme*, *jste* platí výlučně v psané češtině; v mluveném projevu je výslovnost bez *j*-neutrální: *sem*, *si*, *sme*, *ste* jak standardně, tak substandardně.

5. Spisovnost už v naší společnosti prošla procesem axiologické semiózy, stala se sama hodnotovým znakem, stejně ovšem jako nespisovnost. Toto uvědomování si axiologické znakovosti jazykových prostředků se stalo součástí hodnotové orientace většiny českých mluvčích. Toto hodnocení se podle mého názoru týká především málo uvědomované hodnoty patosu spisovnosti, který spočívá v konotaci a evokaci historie národa, jeho literatury, slavných osobností, prostě všeho, co má charakter tzv. národně reprezentativní funkce jazyka. Patos zde chápu jako ušlechtilé nadšení, jako kladnou citovou angažovanost, kterou se kdysi vyznačovali tvůrci a nositelé spisovné češtiny a kterou současný spisovný jazyk vsál. Patos je vždy projevem hodnoty odlišnosti, významnosti, neprofánnosti, vysoké kvality a to vše je postavené proti nespisovné všednosti, každodennosti, nevýznamnosti. Na potřebu patosu jako hodnoty v národním životě obecně poukázal naposledy Jaroslav Seifert

v projevu při přejímání Nobelovy ceny za literaturu. Pro český národ, tradičně plebejsky nedůvěřující velkým slovům, je však patos dodnes něčím nesnadno akceptovatelným; odtud také nejistý vztah veřejnosti (včetně některých lingvistů) ke spisovnosti. Bude jistě záležitostí delší, a to diferencované výchovy, aby se smysl pro vyšší hodnoty, k nimž patří patos obecně a spisovný jazyk specificky, vyvinul a rozšířil i v naší přelomové době. K patosu patří elita; jednotliví mluvčí nenásilně používající již dnes kultivovaného spisovného jazyka jsou dokladem i příslibem, že spisovným jazykem lze bez potíží i spontánně mluvit. Jsem přesvědčen, že v kodifikační praxi je třeba zabránit věcně i teoreticky nepodloženým pokusům oslabovat protiklad spisovnosti a nespisovnosti tzv. pospisovňováním jazykových prostředků nespisovných, které svůj stylový a funkční příznak dosud neztratily. Uvedený kodifikační trend by totiž mohl vést ke změnám v obecné hodnotové orientaci mluvčích a mohl by oslabit i hodnotový vztah např. k české historii, k české i světové překladové literatuře, narušit předpoklady pro sebereflexi společnosti jako národa apod.

6. Vedle oficiální kodifikační praxe soustředěné kolem kodifikačních příruček se setkáváme s různými úvahami prosazujícími jakousi permanentní demokratizaci spisovného jazyka a vyznívajícími jako výzvy k permanentní kodifikační revoluci. Mám na mysli především knihu Sgall - Hronek (1992), ale zčásti i článek Kraus a kol. (1981). Kritéria hodnocení jazykových prostředků při kodifikaci velmi přesně vymezil Daneš (1979): je to noremnost, funkčnost a systémovost jazykového prostředku. Pod dojmem uvedených úvah by bylo dnes podle mého názoru třeba zdůraznit, že v rámci kritéria noremnosti má velkou relevanci kritérium územní akceptovatelnosti jazykového prostředku, o jehož kodifikaci se uvažuje, na celém českém území v širším smyslu. Např. kodifikace typu *krásné májové kořata* je akceptovatelná na části moravského území, ale nikoli v Čechách, zatímco např. imperativy *neproš*, *nevož*, tvary *kupujou* a *myslejí* aj. jsou zase nepřijatelné pro mluvčí moravské. Celoúzemní akceptovatelnost kodifikace nových jazykových prostředků se dosud jako kodifikační aspekt neuvažovala a neuvažuje, což má negativní i teoretické důsledky. Např. pojem *čeština bez příkras* implikuje, že čeština s příkrasami je nejen spisovný jazyk, ale i moravské dialekty a interdialekty. V demokratické společnosti je však nemyslitelné pěstovat nadále koncepci metropole a provincie, zvláště když naše moravskoslezská jazyková "provincie" představuje přes 40% území a stejné je procento uživatelů spisovné češtiny s prokazatelně odlišným jazykovým zázemím, které tam ovlivňuje jazyk běžně mluvený i hodnocení jak spisovnosti, tak obecné češtiny. Snahy uplatňovat postupy kontinuálního lingvistického inženýrství, které nebere v úvahu hodnotovou orientaci mluvčích, nemají v demokratické společnosti naději na úspěch. Takzvaně demokratizovat spisovný jazyk je možné jen potud, pokud to stylová a funkční platnost jazykového prostředku dovoluje: v žádném případě nelze při kodifikaci překračovat hranice stylové příznakovosti. To je druhé hledisko uvedených Danešových zásad: v jeho rámci by bylo tedy třeba dnes zdůraznit

jako součást funkce hodnotový příznak jazykového prostředku a dále další, zatím málo vnímané aspekty, např. jeho složku estetickou.

7. Shrnujeme: Hlavní hodnoty spisovnosti, spisovného standardu češtiny tedy vidíme především v hodnotě národně integrační, kulturně integrační a v poukazu k vyšším hodnotám prostřednictvím inherentního patosu spisovnosti. Ten vede obecně k zdůraznění hodnoty činností směřujících k uznávání, vyhledávání a vytváření vyšších hodnot ve všech oblastech lidské činnosti. K reálnému hodnocení jazykových prostředků při kodifikaci je nezbytné dále potlačovat subjektivistické hodnotové přístupy a za kodifikačně relevantní považovat jen návrhy podložené sociolingvistickým výzkumem a statistickým šetřením. K demokratizaci kodifikačního procesu by jistě přispěly diskuse s představiteli kulturní veřejnosti všech regionů českého jazykového společenství.

L i t e r a t u r a

DANEŠ, F.: Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha, Academia 1979, s. 79-91.

DANEŠ, F.: Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. (Příspěvek sociolingvistický.) In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, Academia 1968, s. 119-128.

DOLNÍK, J.: Efektivnosť jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 147-153.

HAUSENBLAS, O. - MALIŠ, O. - ZIMOVÁ, L.: Čeština pro učně pro všechny ročníky tříletých oborů. Praha, Fortuna 1993.

HORECKÝ, J.: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 141-146.

KRAUS, J. - KUCHAR, J. - STICH, A. - ŠTÍCHA, F.: Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. Slovo a slovesnost 42, 1993, s. 228-238.

LEPPIN, Z.: O některých otevřených problémech marxistické axiologie. (K úloze objektu a subjektu v hodnotných systémech.) Praha, Academia 1968.

MLUVNICE ČEŠTINY 2. Praha, Academia 1986.

PUZYNINA, J.: Język wartości. Varšava 1992.

SGALL, P. - HRONEK, J.: Čeština bez příkras. Praha, H&H 1992.

SLEJŠKA, D.: Vývojové procesy lidských hodnot a naše doba. Příspěvek k poznání základů axiologické dynamiky. Praha, Sociologický ústav ČSAV 1990.

2.7.1. Zdena Palková**K referátům prof. Daneše, prof. Chloupka, doc. Uličného**

a) Při úvahách o problematice kultury jazyka a řeči nelze přehlížet, že se změnil vzájemný vztah psané a mluvené formy jazyka. Přestalo platit, že řeč mluvená slouží především jednotlivci v denním kontaktu s nejbližším okolím, kdežto základem celospolečenské komunikace je forma psaná. Mluvená forma jazyka je dnes rovnocenným prostředkem veřejného dorozumívání. Obě formy, zvuková a psaná, se tím více navzájem ovlivňují.

b) Považuji za potřebné a užitečné, aby i v mluvené formě jazyka bylo pěstováno používání spisovného standardu (v mluvní situaci veřejného sdělování):

Prof. Daneš mluvil o funkční stylistické rozrůzněnosti při používání národního jazyka. Za vážný příznak poklesu jazykové kultury je nutno považovat stav, kdy uživatelům jazyka (zejména mladým) začíná být rozdíl forem z různých jazykových útvarů lhostejný, přestávají používat jazykových prostředků z různých stylových vrstev diferencovaně a záměrně podle mluvní situace.

Jednou z příčin je zřejmě skutečnost, že poklesla schopnost ovládat spisovný standard češtiny jako živý jazyk. Významný je přitom právě stav mluvené formy jazyka. Veřejně mluvené projevy poskytují více negativních než pozitivních řečových vzorů (i projevy tzv. "profesionálních" mluvčích, např. rozhlasových novinářů, politiků, učitelů). To nezbytně přispívá k tomu, že se rozkolísává představa standardu vůbec a oslabuje se společná jednotící báze, která vytváří potřebné pozadí pro pocíťování odchylek.

2.8. Spisovná a obecná čeština**Zdenka Rusínová**

Na celou oblast kultury, tedy i na lingvistiku působí v posledních letech každodenní konfrontace s myšlenkovým světem, který byl v minulosti většinou z nás uzavírán, s nímž jsme se seznamovali jen zprostředkovaně, a tudíž nedokonale a se značným zpožděním. Pomineme-li - s dávkou velkorysosti - protiklad mezi myšlením totalitním a netotalitním, stojí pak většina z nás na rozhraní myšlení strukturalistického či poststrukturalistického a postmoderního.

Promýšlení většiny lingvistických problémů se děje s vědomím tohoto protikladu a rovněž ty z nich, k jejichž řešení chce přispět tato konference, nebudou zřejmě pojednávány jen v intencích strukturalistických (i když víme,

že český strukturalismus měl na rozdíl například od amerického či francouzského ten pozitivní rys, že nebyl statický a byl metodologicky pružnější).

Rozvoj postmoderního myšlení vyvolal v život nové pohledy na jazykové jevy a na jazyk sám, vede k přezkoumávání a většinou i k odložení řady tradičních pojmů. Opora v systému mizí, jazykové jevy se před námi ocitají bez svého "příběhu", proti myšlenkové konstrukci deduktivní i induktivní stojí bezprostřední kontakt s realitou, mnohost a různotvárnost jazykových projevů a také mnohost a různost jejich interpretací.

Racionalizace a univerzalizace již nejsou kýženými a dominantními cíli ani univerzálními prostředky výkladu jazykové reality. Zřetel k faktorům probíhající "tady a teď" a snaha nazírat je bezprostředně vedla lingvistiku od celku k detailu, k chápání polycentrickosti a heterogenity a také vágnosti jazykových jevů. Základnou pro poznání jazykových významů se stal jejich kontext v komunikaci a zakotvení této komunikace v konkrétní situaci. Tyto "jazykové hry", jak je nazval Wittgenstein, nejsou jen zaznamenávány s co největší věrností a přesností, jsou posuzovány a hodnoceny formou diskursu (Foucault). Z konsensu většího nebo menšího počtu soudů pak plyne závěr, jenž je považován za pravdivý, realitě odpovídající a také získaný morální cestou. Legitimita soudů je odvozována od toho, že reflektují přítomnou, a tedy ověřitelnou pluralitu. Metodou poznání se - kromě diskursu - stává především ten fakt, že se všechny zkoumané jevy znovu stávají objektem duchovní, badatelské a pozorovatelské aktivity, zvažují se nikoli izolovaně, ve svých dříve často vypařovaných vztazích, ale pozorují se v celé šíři, ve vši své difuznosti. Pravidla diskursu jsou pak vytvářena s ohledem na jeho podmínky a na povahu zkoumaného předmětu.

Lingvistická zkušenost (a zřejmě i naše jazyková kompetence) nás učí o tom, že vysokou diferencovanost komunikačních událostí je jazyk schopen obvykle beze zbytku postihnout. Záleží na mluvčím, zda k tomuto účelu ovládá adekvátní prostředky, jež pro určitou situaci existují, a zda jich vhodně používá. Pokusili jsme se posoudit vzhledem k uvedeným aspektům a vzhledem k několika jazykovým jevům to, čemu říkáme spisovnost a hovorovost a jevy obecněčeské.

Nepochybně se uznává existence takových situací, kdy je třeba vyjadřovat se s respektem k adresátovi, s nímž se nestýkáme běžně, téma je buď obecné, nebo v různé míře odborné. U recipienta se předpokládají výchozí znalosti blízké produktorovým. Vzhledem k takto obecně pojímané sdělnosti se musí projev řídit obecně přijímanými pravidly. Stavba věty je v takovém projevu přesná s explicitně vyjádřenými vztahy. Je celkem jasné, že máme co do činění s projevem spisovným, ať již odborným, nebo neodborným. Umožníme-li vnášet do projevů tohoto typu prvky dosud fungující jako kolokviální, neoficiální, stylově nižší (aniž záměrně využíváme tohoto přepínání kódu ke kontrastnímu vyjadřování) a provedeme to tím způsobem, že je prohlásíme za spisovné nebo neutrální, možnosti spisovného projevu se touto

cestou neobohatí, nýbrž se sníží kontrast mezi projevy různé úrovně, čímž je adekvátnost projevu v různých situacích omezena.

Poznámka: Je třeba nepochybně počítat také s projevem spisovným, avšak nikoli zcela nociónálním, majícím tedy i rysy emocionality: mějme na paměti v této souvislosti, že z literární produkce minulých let téměř zcela vymizel esej a že jeho obnovení se spojuje v naší tradici s vysokými nároky na odstínění úrovně jazykových prostředků, a to i emocionálně zabarvených.

V některých pracích (Hronek, Sgall, 1992), v návrhu Pravidel pravopisu a zčásti v jazykové praxi lingvistické se objevují formy, které jsou svými autory a pisateli považovány za neutrální, tj. použitelné ve spisovném projevu. Snad je tomu tak u podob *třech* vedle *tří*, stejně jako u podob *deseti* vedle *desíti*.

O stupeň níže však staví současná jazyková praxe (jak byla pozorována v projevech studentů a v rozhlasových i televizních pořadech) neduálové podoby číslovek *dva*, *(v)oba* v dat., tedy *dvoum*, *(v)oboum*. Na této úrovni je třeba počítat i s neduálovým lokálem, který pak na Moravě funguje s dat. v pá-rech jako: *dvóm*, *dvóch*, *dvum*, *dvuch* atd., které ovšem nejsou neutrální.

Zajímavé je postavení podob kondicionálového morfu *bych*, *bys*, *by*. Vedle *bychom* proniká *bysme*. Systémové uvažování by vedlo k soudu, že zanikne i podoba *bych* a bude nahrazena podobou *bysem*.

Texty však odhalují postavení *bysme* a *bysem* jako odlišné: *bysem* interpretujeme jako neumělé, substandardní, hojnější v řeči dětí. Není obecně rozšířeno, na Moravě je totiž často nahrazováno podobou *by*.

U produktivního typu sloves na *-ovat* plus některých jiných na *-at* se navrhuje a zavádějí v 1. os. sg. *-u* místo *-i* zároveň s *-ou* místo *-í* ve 3. pl., tedy *píšu*, *píšou* a také *absolvuju*, *absolvujou*. Slovesa typu *mazat* již *-u*, *-ou* většinou mají (od sloves typu *nést* se lišila jenom měkkou kmenovou souhláskou). U sloves typu *kupovat* ale vzniká ve 3. pl. skupina *-jou*, která je svým skladem příznaková, typická pro obecněčeský interdialekt. Na překážku rychlému rozšíření a neutralizaci příznakové koncovky *-jou* je však především sémantická a slovotvorná povaha tohoto typu sloves. Jde o slovesa tvořená z cizích základů, tedy užívaná především ve spisovném, často odborném kontextu. V textech této povahy lze konstatovat rozdíl v použití podob 1. sg. a 3. pl. Jde o častý stav typu *Já dezinfikuju*, ale *oni dezinfikují*, jehož opodstatnění je v tom faktu, že odstraňuje rozdíl mezi 1. sg. a 3. pl. tvořený pouhou délkou *i*. V této souvislosti stojí za zmínku, že se nemění naznačeným směrem ani slovesa typu *dělat* a ve 3. pl. se zachovává podoba *dělají/-j*, a ne *dělajou* (srov. však mor. *dělajó*, *dělajú/u* atd.).

Závěrem se zmiňme ještě o tvarech komparativu *líp*, *miň*, *dýl*. Tyto tvary sice prodělaly v Čechách a na části Moravy společné změny, avšak pro moravské recipienty nejsou tyto podoby jedinou hovorovou variantou podob spisovných, jako je tomu v Čechách. V jejich povědomí existují ještě podoby *lepší(i)*, *měň/meň*, *děl/del(e)*. Uvedené tvary *líp*, *miň*, *dýl*, považované u zmíněných autorů již za neutrální, jsou pro značné množství recipientů na Moravě

příznakové, české. Navíc psaná podoba *dýl* je díky spojení *d + ý* výrazně substandardní, a to proto, že spojení *d, t, n + ý* proniklo do písma jen u slov nespisovných jako např. *kantýna, kanonýr, dýlka* atd.

Podobným způsobem by se dalo pojednat o řadě dalších jevů a doplnit stanoviska o ta, která se při jejich posuzování neobjevují. Výsledkem sebeširšího diskursu by však podle našeho názoru neměla být v současné době nová kodifikační pravidla. Z historie jazyka víme, že neutralizace kolokviálních jevů probíhá v jazyce samovolně, stejně tak jako změna prostředku neutrálního, spisovného v knižní. V naší společnosti nejsou ještě nově ustáleny hodnoty ani paradigmaty chování včetně jazykových norem; v nových, ale i zcela archetypálních situacích se objevují jako adekvátní jazykové prostředky lišící se částečně od starých. Proto nepovažujeme za vhodné tento proces urychlovat uměle. V rámci jazykové kultury lze problematiku jevy mluvčím vysvětlovat, na základě rozboru pak doporučovat, nebo nedoporučovat. (Nelze však uvádět vzdělané a kultivované uživatele jazyka do rozpaků, nebo dokonce vzbuzovat v běžných uživatelích pocit chaosu a domnění, že je v jazyce možné cokoliv.). Vznikají nové prohršky proti jazykové kultuře. Téměř sice zmizely věcně vyprázdněné prestižní styly politický, publicistický a jednací, je patrná i úspěšná snaha nahradit je věcností a přesností, ale objevuje se i tendence ke starým stereotypům jen v novém lexikálním obsazení. Jazyk veřejný, psaný i mluvený, studovaný v nejrůznějších situacích, bude zřejmě vhodné posuzovat například podle krystalizujících typů vysílaných relací, druhů časopisů i knižní produkce. Jednak půjde o formaci neokonservativní, tedy kultivovaný jazyk bez kolokviálních inovací, tíhnoucí k pevným normám, pojmově přesný, syntakticky složitější, avšak přehledně strukturovaný, - se širokou srozumitelností nezávistlou na stáří nebo regionálním původu recipienta. Na druhé straně pak je třeba počítat s jazykem kolokviálním, bez požadavků na přísně kodifikované tvary, absorbujícím v různé míře neologismy, regionalismy, tedy s jazykem neformálním, maximálně sdělným pro bližší okolí sociální nebo regionální. Termíny spisovná, hovorová a obecná čeština s jejich tradiční pojmovou náplní pak pro tuto situaci již není možno považovat za výstižné.

L i t e r a t u r a

ČMEJRKOVÁ, S.: Slovo psané a mluvené. SaS 54, 1993, s.51-58.

DANEŠ, F.: Pojem "spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a společenské praxe. Praha 1988.

DANEŠ, F., KRAUS J.: K současnému stavu jazykové kultury a kultury dorozumívání vůbec. NŘ 76, 1993, s.139-141.

FOUCAULT, M.: Slova a věci. Bratislava 1987.

HAUSENBLAS, O.: Nevšednost a formálnost jako podstatné rysy spisovné češtiny. NŘ 76, 1993, s.72-74.

CHVATÍK, K.: Filosofická prolegomena strukturálního myšlení. Filosofický časopis 38, 1990, s.450-461.

MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 14-31.

NEUSTUPNÝ, J.V.: Postmodernost v jazyce a jazykovědě. Jazykovědné aktuality 29, 1992, s.145-151.

NEUSTUPNÝ J.V.: Poststrukturalismus a Pražská škola. SaS 54, 1993, s.1-7.

PECHAR, J.: Co je postmodernismus? Filosofický časopis 38, 1990, s.362-371.

PECHAR, J.: Ještě o postmodernismu. Kritický sborník 1, 1990, s. 12-17.

POLÁKOVÁ, J.: Jazyk a struktura. Filosofický časopis 39, 1991, s. 456-475.

SEDLÁČEK, M.: Bez třech a čtyřech? NŘ 76, 1993, s.111.

SGALL, P., HRONEK J.: Čeština bez příkras. Praha 1992.

VACHEK, J.: Poznámky k fonologické stylistice jazykových variet. SaS 38, 1977, s.81-89.

DISKUSE

Oldřich Uličný

srov. diskusní příspěvek 3.3.1.

2.9. Spisovný standard jazyka v mluvené komunikaci

Zdena Palková

Vycházím z přesvědčení, že i v mluvené formě jazyka je užitečné uplatňovat ve veřejných projevech spisovný standard (tj. jednotný celonárodní standard s pozitivní prestižní hodnotou), a že je třeba pečovat o to, aby průměrný uživatel češtiny toho byl schopen (viz i diskuse k referátům F. Dancše, J. Chloupka a O. Uličného). Ve svém příspěvku chci upozornit na některé podmínky, za nichž jednotný standard v mluvené řeči působí, a na některé možnosti, které uživatel jazyka poskytuje.

1.1 Úvahy o spisovném standardu v mluvené formě jazyka bývají spojovány především s představou větší tolerance ve srovnání s formou psanou (až k popření užitečnosti standardu v mluveném projevu vůbec). Konkrétnější přístup vyžaduje, abychom brali v úvahu specifické vlastnosti mluvené komunikace.

K podstatným faktorům patří, že se v mluvené formě jazyka více prosazuje odlišnost obou činností, z nichž se jazyková komunikace skládá, tj. odlišnost produkce a percepce řeči.

Požadavek dodržet jakýkoli víceméně stabilizovaný standard představuje vždy určité omezení volnosti a výběr forem. Pro mluvčího může znamenat nepohodlí, posluchači obvykle přináší prospěch. Úvahy o problematice používání spisovné češtiny vycházejí většinou z pozice mluvčího. Právě v oblasti kultury řeči je však určujícím hledisko posluchače.

Výhody a obtíže při používání standardu se projevují na jednotlivých úrovních jazykové stavby různým způsobem.

1.2 Dodržování relativně pevného standardu usnadňuje percepci mluveného projevu, protože se zvyšuje jeho prediktabilita (z hlediska zvuku řeči i stavby textu). V češtině v tomto směru velmi záleží na dodržování standardu výslovnosti a morfologické stavby. V obou případech klesá počet očekávaných forem a stoupá závislost posloupnosti prvků v řečovém řetězu. Výsledkem je lepší srozumitelnost na úrovni výpovědi, případně části výpovědi.

Příkladem mohou být mluvené projevy se sníženou kvalitou zvuku (např. telefonáty v rozhlasových pořadech). Jsou-li převážně spisovné, posluchač si text snadněji doplní než v projevech, v nichž výběr forem nemůže odhadovat. Rozšiřování tolerance, např. zaváděním množství dublet, znamená tuto výhodu standardu oslabit či anulovat.

1.3 Nesnáze mluvčího při tvoření řeči mají základ především v tlaku času. Výběr spisovných forem v textech s nároky na jazykovou správnost znamená další požadavek a nepřipravenému mluvčímu úkol znesnadňuje. To bývá také nejčastějším argumentem proti požadavkům na dodržování standardu v mluvené formě jazyka.

Zde je třeba upozornit, zvláště uvažujeme-li opět o složce výslovnosti a morfologické stavby, že tyto nesnáze platí jen do jisté míry: při zásadní neschopnosti standardu užívat.

Při tvoření textu složitějšího, než vyžaduje jen elementární komunikace, potřebuje mít mluvčí vypracovanou dostatečnou zásobu řečových stereotypů, protože projev bude jako "skládanku". Na této úrovni produkce řeči představuje pak používání standardu i pro něj spíše výhodu: Standardní projev s větší redundancí formy mu poskytuje časový předstih (myšlenky před řečí) nezbytný pro plynulé pokračování projevu.

Jako příklad pozitivního využití spisovného standardu v mluvené řeči lze připomenout rozhlasovou sportovní reportáž. Jsou to mluvené texty náročné z hlediska věcného obsahu, jsou vytvářeny pod tlakem bezprostřední situace a často v rychlém tempu. Z hlediska morfologické stavby a základu výslovnosti jsou v naprosté převaze spisovné. Stojí za to podotknout, že jejich posluchačům tato forma nepřípadá vzdálená (srov. i J. Bartošek, 1974).

1.4 Přejeme-li si tedy pozitivně ovlivňovat rozvoj mluvních schopností a kulturu řeči, potom pokud jde o složku výslovnosti a morfologie není na místě rozšiřovat toleranci, ale připravenost mluvčího.

2.1 Složitě téma v problematice kultury mluvené řeči představuje větná stavba (zejména volba slovosledu) a následná návaznost výpovědí či jejich částí (zejména použití spojovacích výrazů a intonace). Tato část stavby textu klade při tvoření řeči značné nároky na mluvčího a současně velmi ovlivňuje sluchovou percepci a srozumitelnost textu. Přitom požadavky ze strany produkce a percepcie řeči nejsou vždy ve shodě.

2.2 Při zacházení s řečí je podstatným faktorem délka textu, o němž má uživatel jazyka v každém okamžiku projevu přehled.

Z hlediska percepcie jsou snazší texty složené z jednotek nepříliš, ale dostatečně dlouhých, formálně uzavřených, lineárně uspořádaných. Pokud jde o dodržení formální správnosti, bývá perspektiva posluchače delší než perspektiva mluvčího. Přitom směřuje zpětně, zasahuje hlouběji do předchozího textu.

Perspektiva mluvčího se týká především významů a silně směřuje do následujícího textu. Mluvčí vyhledává významy a postupně je umisťuje do jazykových struktur pro sebe nejjednodušším způsobem. Kondenzace, elipsovitost a nesoustavnost je pro mluvčího "bezpříznakový" stav.

Mluvčí má obvykle širší přehled o obsahové složce sdělení než posluchač, ovšem více o obsahu zamýšleném než o tom, který byl skutečně v řeči vyjádřen.

2.3 V oblasti jazykové stavby, o níž je řeč, nemá spisovný standard příliš pevnou podobu. Je to zároveň oblast, v níž se více než jinde projevují také rozdíly mezi nároky psaných a zvukových textů. Někde jde o užší výběr forem a jejich odlišnou frekvenci, objevují se však i rozdíly, které plynou z principů zacházení s jednou nebo druhou formou jazyka. Hodnocení odchylek z hlediska "správnosti" může být problematické. Pohled posluchače přitom bývá bližší nárokům psaného textu než pohled mluvčího.

Za příklad mohou posloužit některé větné konstrukce, které porušují představu "správnosti" a mají zjevný zdroj v podmínkách produkce mluvené řeči. Některé znamenají jistou výhodu i pro posluchače. Známým příkladem jsou výpovědi typu *A vy se máte jak?* nebo *Proč si myslíte, že autobusy nevyjely?*

3.1 Otázka výhod a nevýhod jednotného standardu z hlediska potřeb produkce a percepcie řeči představuje jen jednu část problematiky. Existence a aktivní používání spisovného standardu je však také nutným předpokladem k tomu, abychom mohli na jeho pozadí rozeznat a s jistou pravděpodobností vzájemné shody posuzovat postojové aspekty jazykových projevů. V mluvené řeči přispívá k tomu, čemu se říká "jazykové chování". Tato funkce standardu je nejvíce závislá na stavu jazykového klimatu.

3.2 Existence spisovného standardu je vždy výsledkem vědomé péče, zejména v mluvené řeči. Nelze si představovat, že vznikne a udrží se "sám od sebe". Je zapotřebí, aby existoval pozitivní společenský tlak na jeho užívání a aby existovala dostatečná výchova, přímá i nepřímá (prostřednictvím pozitivních jazykových vzorů). Tyto požadavky se navzájem podmiňují, jeden bez druhého se mívá účinkem. Jazykové klima, v němž se po několik desetiletí nachází čeština, postrádá splnění obou.

3.3 Zkoumáme-li blíže otázku společenské prestiže spisovného standardu, o níž se obecně soudí, že je malá, zjistíme paradoxní, za daných okolností však nikoli překvapující stav:

Zdrženlivý (či negativní) vztah k užívání spisovné češtiny projevují spíše mluvčí, kteří patří k "profesionálním" uživatelům jazyka, novináři, herci, pracovníci kulturních institucí, ale také učitelé a lingvisté. Motivací je více a jsou známy (včetně nešťastně aplikované teze o "demokratizaci jazyka").

Běžná veřejnost naproti tomu považuje kulturu řeči včetně užívání spisovné češtiny převážně za pozitivní hodnotu, všímá si nedostatků a kritizuje je. Tento postoj dnes zřetelně sílí. Nedobrá výsledek bývá spíše důsledkem neznalosti a nedostatečné řečové způsobilosti než neochoty standardu užívat.

3.4 Lingvista programově zaujímá postoj "objektivního pozorovatele", který nezasahuje do "jazykového vývoje". Vzhledem k obecně konvenčnímu základu problematiky kultury je to však představa spíše teoretická: Vzdává-li se korektivního rozhodování odborník, od něhož se takové rozhodování očekává, je to také projev stanoviska a zásah do jazykového vývoje. Tím spíše, že podstatným faktorem vývoje současné spisovné češtiny je již dlouhou dobu nedostatečná mluvní způsobilost těch skupin uživatelů jazyka, které slouží jako řečové vzory.

Je dále omylem domnívat se, že větší variabilita forem usnadní rozvoj jazykových schopností mluvčího. Zacházení s řečí vyžaduje vedle znalostí i praktickou dovednost, a tudíž výcvik. V tom případě je vhodným východiskem jednoduché vymezení standardu a jednoznačné hodnocení jazykových forem. Takový je i postoj běžného uživatele jazyka: žádá si pravidel. Ohled k variantám představuje až další a dosti pokročilý stupeň.

Za současného stavu češtiny je tedy spíše na místě snažit se přispět k stabilizaci spisovného standardu, a to podporou "pravidel" jasně formulovaných, pokud možno jednoznačných a co nejvíce společných pro psanou i mluvenou formu jazyka.

L i t e r a t u r a

BARTOŠEK, J.: Jazyk rozhlasové sportovní žurnalistiky. Praha, Čs. rozhlas 1974.

BRAZIL, D.C.: Listening to people reading. In: Coulthard, M. (ed.): Advances in spoken discourse. London, Routledge 1992.

DANEŠ, F.: Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha, Academia 1979, s.79-91.

PALKOVÁ, Z.: Výslovnost rozhlasových mluvčích. Naše řeč 65, 1982, s.186-195.

PALKOVÁ, Z.: Quantity Variation in Czech Long Vowels: a Case of Style Differentiation. In: *Phonetica Pragensia VII*, AUC. Praha, UK 1985, s. 7-23.

PALKOVÁ, Z.: Mluvená forma současné češtiny a spisovný standard jazyka. *Český jazyk a literatura* 40, 1990, s.145-152.

2.10. K aktuálním otázkám jazykové kultury

Miroslav Grepl

Zdá se, že zde nikdo nezpochybňuje **potřebu kodifikace** spisovného jazyka v žádné z jeho oblastí, ba ani **potřebu jazykové kritiky**, tj. posuzování komunikátů - rozumí se veřejných a oficiálních - z hlediska **jazykové správnosti**. Výjimkou jsou dnes texty umělecké; zato **vzrůstá** nálehavost jazykové kritiky (jejich) **překladů** (srov. třeba závažné kritiky v *Reflexu* 22/93 a 36/93), i když tu ovšem jde zároveň o komplexnější hledisko **adekvátnosti**. Kritiky zasluhují i originální "umělecké" texty typu *Rodokapsy* a *Večery pod lampou*. Ale o nich tu bude ještě řeč. Zamyslet se je třeba i nad "jazykem výuky ve školách": **jak** učitelé skutečně **mluví** a **čemu** se žáci v předmětu "český jazyk" učí.

Zmíněné úkoly jazykovědy není třeba zvlášť zdůvodňovat, a to i přesto, že už dávno pominula obranářská a ochranářská, v jistých fázích ovšem **oprávněná**, hlediska minulého století, vedoucí však posléze k už neudržitelným extrémům v statích a příručkách brusičské a puristické povahy, preferujících anachronicky kritéria historické čistoty, aplikovaná také, ba často především, na jazyk spisovatelů, neboť se od nich požadovalo nejen tvořit, ale i jazykově vychovávat. Mnozí to disciplinovaně respektovali, a jejich jazyk je i proto dnes, zvl. pro mladého čtenáře, bohužel archaický, i když třeba pro mne čím dále tím krásnější. Mnozí se však bránili, protestovali, a to už na sklonku první pol. 19. stol. (např. K.Sabina, *Květy* 1844 a zvl. J.K.Tyl, *ČČM* 1846), ale ještě i v letech dvacátých století našeho.

Historizující a "plošný" přístup k spisovné normě a jazykové kritice byl - jak známo - radikálně zkorigován zakladateli PLK v slavném sborníku z r. 1932. Koncipovali teorii současného spisovného jazyka a jazykové kultury, zdůraznivše jeho funkční a stylovou diferencovanost, a tudíž i nutnost

uplatňovat v oblasti jazykové kritiky především funkční kritéria. (Je škoda, že se - vzhledem k dnešním pojmům komunikační kompetence a normy - nerozvíjela i původní myšlenka o **funkčních stylech a funkčních jazycích**.) Jak moderně dnes znějí Havránkova slova z r. 1932: "Kritika... hodnotí jazykové prostředky a jejich využití **jedině podle jejich adekvátnosti k účelu projevu** (zvýrazněno námi), dbajíc při tom i práv autorových..." Je v nich in nuce obsažena podstata toho, čemu se dnes učeně často říká "pragmalingvistika".

Na druhé straně si však už ani zakladatelé PLK nebyli jisti **východisky** pro kodifikaci spisovné normy. Ertlova idea "dobrého autora" se dostávala do konfrontace s tehdejší poetistickou a surrealistickou praxí, s jazykovými výboji Vančurovými, ale hlavně s Mukařovského koncepcí **autonomnosti** "básnického jazyka". Havránkova formulace je proto poněkud diplomatická: "Pramenem jejím (=spis. normy) je tedy především **průměrná literární praxe jazyková za posledních padesát let**." Zdůrazňuje se **úzus**, nejednou s přívlastky "živý", "běžný". Pootvíraly se tím dveře i k jiným pramenům? Nasvědčovaly by tomu i Havránkovy návraty k fenomenu "hovorová čeština", chápanému jím jako "mluvená forma spisovného jazyka", rozpracovanému pak v pracích Běličových, tady však zpochybněnému jako "fikce", "chiméra" apod.

Pravda je to, že se dlouho ještě výzkum, a tedy i popis normy spisovného jazyka, opíral o **psané** texty umělecké povahy, ale že se z nich vlastně jen **vybíraly** takové jevy, které odpovídaly **apriorní** představě toho kterého autora o spisovnosti. Někdy se dnes doporučují jako pramen spisovné normy a její kodifikace texty v širokém smyslu **publicistické**. S tím je však spjat jistý paradox: na jedné straně by tyto texty měly být východiskem normy (kodifikace), na druhé straně pak právě ony jsou předmětem jazykové kritiky. - Pojem "živý úzus" otvírá cestu k tzv. běžně **mluvenému** jazyku. Tuto bariéru - aby se nemluvalo stále o jevech hláskových a tvaroslovných - prolomil v **syntaxi** Kopečný (1962). Tím zároveň ukázal na nutnost věnovat se při stanovení spisovných/nespisovných jevů nejen jevům hláskovým a tvaroslovným, často už do omrzení opakovaným (*bychom - bysme; kryju/i; dřimu - dřímám* apod.), ale i syntaktickým **konstrukcím** (srov. např. *Chtěl bych oholit*, spis. vlastně *Chtěl bych, abyste mě oholila* nebo v infinitivní podobě "historicky správně" *Chtěl bych (vámi) oholenu býti*).

Otevře-li však dveře k běžně mluvenému jazyku jako k jednomu z pramenů (zdrojů) poznání spisovné normy a její kodifikace (označivše přitom "hovorovou češtinu" za chiméru), objeví se problém, jaká jsou tedy kritéria spisovnosti. Právem to zde zdůraznil a dosavadní kritéria zpochybnil F.Štícha. Je to jistě především věc kodifikátorů. Většinu uživatelů jazyka to nezajímá: ti chtějí prostě vědět, co je/není spisovné (správné), a spisovné je pro ně to, co je jako spisovné **kodifikováno**. To ovšem by chtěli a měli najít v **kodifikačních příručkách**; zatím mají k dispozici jen *Pravidla českého pravopisu*.

Zdá se mi proto, že by bylo potřeba: (a) dosáhnout na této konferenci konsenzu v tom, co (jaké typy textů) mají být pramenem (východiskem)

poznání a kodifikace spisovné normy; (b) shodnout se na tom, že je třeba (perspektivně, ale urychleně) zpracovat kodifikační příručky typu *Duden* a personální a materiální zabezpečení tohoto projektu prosazovat. K tomu, tj. ke kodifikaci spisovných norem, nás **tlačí** sama veřejnost: lidé prostě chtějí **vědět**, co je spisovné (správné), nespisovné (nesprávné), a chtějí to vědět jednoznačně; nelíbí se jim výklady typu, že je možné to i ono, nebo za jisté situace to, za jiné ono atp. Tomu se nemůžeme divit; je na lingvistech, aby jim **uměli** vysvětlit nezbytnost kolísání, dublet, alternativ, ekvivalencí apod.

Hluboký zájem veřejnosti o to, co je/není spisovné, správné atd., projevující se v množství dotazů, ale také "jazykových koutků", nás může jenom těšit. Je však - podle mého názoru - třeba zdůraznit, že **žádný** autor "jazykových koutků", i kdyby to byla osobnost v lingvistické teorii sebevýznamnější, nemá jako individuum **právo kodifikovat**, nýbrž jen vysvětlovat a doporučovat s odkazem na kodifikační příručky. (Těch ovšem bohužel není.) **Kodifikace spisovné normy** musí být - podle mého mínění - vzhledem k naší jazykové situaci a tradici záležitostí **institucionální**, jinak nám hrozí nebezpečí: kolik prestižních lingvistů, tolik kodifikátorů. Pojem "institucionální" pro mne ovšem není totožný s personálním obsazením instituce. Mám na mysli "punc závaznosti" dané příručky.

Kritizují se dnes často nová *Pravidla pravopisu*: diletantsky, nekompetentně, bez rozlišování mezi pravopisem a gramatikou, až to často - zvl. u pracovníků masmédií - udivuje. Nutno ovšem říci, že si to jako lingvisté do jisté míry zavinujeme sami: na jedné straně chceme, aby se rozlišovalo mezi pravopisem, výslovností, gramatikou, slovníkem..., na druhé straně však **pravidla pravopisu** z tradice podávají i poučení o výslovnosti, tvarosloví... atd.: *kryju/i; odcházejí/odchází; na zdích/na zdech* apod. To nejsou přece věci pravopisu. Mateme tím i učitele češtiny. Mnoha kritikám bychom se vyhnuli, kdybychom jasně oddělili příručku **pravopisnou** od **výslovnostní**... atd., tj. podali je - s puncem "kodifikační" - jako příručky **samostatné**. V nich by pak bylo možno - víc než dosud - charakterizovat jevy i z hlediska stylových a komunikačních norem. V této souvislosti bych chtěl reagovat na pojem a termín "jazyková správnost", zproblematizovaný zde F.Štíchou. Přimlouval bych se za to, aby zůstal rezervován pro vztah k spisovné normě; pro normy komunikační držíme raději označení "vhodnost", "přiměřenost", "adekvátnost". To přece někdy může (musí) být v souladu, jindy naopak.

Řekl jsem, že kodifikátoři musejí **vědět**, podle jakých kritérií to nebo ono jako spisovné/nespisovné **posuzují**. Uživatel tato kritéria znát nemusí. Mnohé uživatele - a to je pro nás potěšitelné - to však zajímá. Bylo by proto dobré udělat v novinách **seriál o češtině**, v němž by se přístupným (ale **opravdu** přístupným) způsobem vyložila naše jazyková situace, východiska spisovných norem v jednotlivých oblastech a kritéria jejich možné kodifikace (včetně dublet, ekvivalencí atd.), nabídly se zájemcům, třeba i kvizovým způsobem, k řešení otázky (jevy) "sporné" s tím, že se upozorní na možné důsledky řešení

tzv. jednoznačných. Tu by bylo možné, ba žádoucí - znovu opakují - ukázat na to, že při posuzování jevů platí jiná kritéria pro oblast pravopisu, výslovnosti, gramatiky a slovníku, ale i na to, že samo hledisko funkční, jak to tady zdůraznil Zd. Starý, nestačí: jsou dlouhodobé vnitrosystémové procesy, dosud nedovršené, které se z pohledu současně synchronického jeví jako kolísání (dublety etc.); tu by stačilo vyložit, odkud kam vývoj **směřuje**, neboli které tvary jsou vývojově progresivní: *kost - píseň; mazat - volat (ořu/orám); potoka - potoku, v potoce - o potoku/v potoku* apod. Nelze přece seriózně zachytit a kodifikovat normu **jednotlivých** výrazů zmíněným procesům podléhajících. Je rovněž třeba zvážit, pro jakou generaci (starou nebo mladší) vlastně kodifikujeme (srov. *užívat něčeho x něco aj.*).

DISKUSE

2.10.1. Oldřich Uličný

K referátu M. Grepla

Institucionální kodifikace v demokratické společnosti předpokládá, že instituce je povinna se společností za své činy zodpovídat. Mnohdy se toho zainteresované sociální skupiny domáhají způsoby až nevybíravými, srov. současně probíhající diskusi o nových Pravidlech českého pravopisu. Kodifikace nemůže ovšem spočívat v "pospisovňování" jevů nespisovných od zeleného stolu, z vůle a na základě subjektivního jazykového povědomí několika osob, byť šlo o špičkové jazykovědce. Naši kodifikační teorii a praxi se nedostává některých závažných parametrů.

1. Kodifikaci jazykového prostředku musí předcházet reprezentativní průzkum jazykového úzu. Staré dobré metody dialektologických dotazníků směřovaných důvěryhodným osobám, zvl. učitelům, by stálo za to použít pro monitorování vývoje současné spisovné normy, resp. postojů mluvčích ke kodifikačním změnám. Je to ovšem pracovně náročné a drahé.

2. Statistické údaje o frekvenci jazykových jevů je nutno vyhodnocovat v širších souvislostech.

3. Je nutno brát v úvahu celouzemní přijatelnost jevu, který je předkládán ke kodifikaci, protože stylová příznakovost se zvl. z územního hlediska pocítuje často jako nepřekonatelná překážka kodifikovatelnosti.

4. Před zveřejněním kodifikace v závazných příručkách je nutno předložit odborné i zainteresované laické veřejnosti návrhy na kodifikaci příslušných jevů v periodickém tisku.

Domnívám se, že víc než tzv. demokratizaci spisovného jazyka potřebujeme dnes demokratizaci procesu jeho kodifikace. Jedním z dokladů toho jsou i historické a i současné diskuse kolem jména *Česko*, jehož se tu dotkl zástupce Obce spisovatelů Z. Janík.

Proti názvu *Česko* pro náš nový stát se převážná část mluvčích staví z důvodů iracionálních. Estetické hledisko tu však není jediné, to, co "vadí"

vnímavějším uživatelům jazyka s přirozeným jazykovým citem, je zřejmě strukturální perifernost tohoto jevu. Název *Nizozemí* se v průběhu asi třiceti let potichu změnil v stylově příznakové, knižní pojmenování a jako neutrální ho vystřídal *Nizozemsko*. Obdobnou produktivní příponou *-sko* tvoří někteří vzdělanci mezi našimi novináři název Litevsko (m. Litva) a umíme si představit i Kazašsko nebo pod. Česko však "neprošlo", protože je strukturálně defektní. Přesto je v Slovníku spisovné češtiny a v příslušných statích Naší řeči (J.Bělič, M.Knappová) hodnoceno jako stylově neutrální. Dnes však stojíme před závažnějším problémem. "Ošklivé" Česko pomalu mizí z novin, ale jeho místo zaujímá název *Čechy* (pro celou ČR). Jde o závažný nedostatek jak novinářského vzdělání a všeobecného rozhledu, tak politického citu. Morava a Slézsko, které představují 40% území ČR a obsahují stejné procento obyvatelů ČR, neleží v Čechách. Naštěstí se tohoto argumentu zatím nezmocnili moravští separatisté. Pro Spojené státy jsou naši novináři ochotni použít dvouslovný název, ale pro název své vlasti argumentují potřebou jednoslovnosti. Dá se to těžko pochopit, ale i to je symptom doby a svědectví úrovně současné české žurnalistiky.

2.11. Postavení spisovného českého jazyka v současném kulturním klimatu

Věra Schmiedtová

Novodobý spisovný český jazyk byl stanoven na základě vceloslavínské normy psaného jazyka, ve své době již neživotné. "Vůdčí osobnosti národního obrození se neodhodlaly vzít běžně mluvenou řeč své doby za základ nového spisovného jazyka."¹ Nejen že se do normy spisovného jazyka zanesly, v rozporu s mluveným územ, již neživotné hláskové a tvarové podoby, ale zároveň tímto krokem vznikla nerovnovážná jazyková situace bez zřetele k mluvené podobě jazyka.* Tato nerovnovážnost se projevila ve 20. letech tohoto století, kdy se PLK věnoval vypracování teorie spisovného jazyka. Jak říká P. Eisner:² "V češtině se úzus spisovný a hovorový rozchází tak značně, že jde o dvojí do značné míry autonomní soustavu jazykových prostředků." Pozornost jazykovědců se zcela soustředila na popis a konstituování spisovného jazyka, kdežto jazyk mluvený byl ponechán stranou.* Vzniklý stav se lingvisté pokusili vyřešit teoreticky, stanovením tzv. hovorové formy spisovného jazyka. Její chimérickost konstatuje již v roce 1988 F. Daneš.³

Mluví na území Čech užívají, i když nazapřenou - tvrdě kritizováni učiteli a jazykovědci,* pro mluvenou komunikaci v neprestížných situacích sobě vlastní

jazykový kód - obecnou češtinu. Jí myslí a jí mluví. Čeština nám svým označením kodifikované podoby jazyka jako "jazyka spisovného" hodně napovídá: ten "správný" jazyk je jazyk psaný. Pro většinu z nás (obyvatel České země) je mateřštinou obecná čeština, někdy s menšími nebo většími vlivy dialektu nebo zbytků dialektu. Maminky s námi mluví obecně česky, nespisovně. Tuto podobu jazyka máme pro mluvený projev zásadně zažitou, a proto ty časté rozpaky mnohých, mají-li mluvit jinak než obecně česky.

Užívání spisovného jazyka v mluvené komunikaci je často pocíťováno jako zrada přirozenosti, neupřímnost, strojenost. Často pak vznikají při spontánních promluvách v prestižních komunikačních situacích hybridní texty, kdy uživatelé jazyka vedou ve svém vědomí boj mezi snahou vyhovět kodifikaci, kterou ze svých školních let více nebo méně dobře znají, a mateřštinou, kterou ovládají beze všech potíží. Jsou lidé, kteří mluví v těchto komunikačních situacích spisovně, ale v českém prostředí není tento jev bezpříznakový. V neformálních komunikačních situacích působí užití spisovného jazyka hyperkorektně, strojeně a nepřirozeně. Užívání spisovného jazyka v mluvených projevech není v naší době znakem prestiže, jak to viděli členové PLK ve svých Tezích:⁴ "Pro spisovný jazyk je charakteristická z jedné strany snaha po expanzi, po funkci 'koiné', z druhé strany snaha stát se monopolním znakem vládnoucí třídy."

Proč starší generace pokládala spisovný jazyk za prestižní formu jazyka i v těchto situacích a proč současný vzdělanec nechce být jejím bezvýhradným nositelem?*

Nemění se jen vztah k spisovnému jazyku, ale změnilo se celé kulturní klima. Roman Jakobson říká: "Otázka zasazení jazyka do kulturně společenského kontextu a jeho historických úkolů se mi jeví nezbytně nutným doplňkem všestranné analýzy vnitřní jazykové struktury."⁵ Dříve střední a vyšší společenské vrstvy dbaly na svou reprezentaci. Dnes se vysoké a nízké mísí, ať již vlivem teze o rovnosti všech, nebo i novým kulturním klimatem, přicházejícím ze západní kulturní oblasti. Změnil se postoj k užití formálních a neformálních prostředků života. Již od generace střední je pocíťována velká nechuť nechávat se spoutat jakýmkoliv konvencemi. (Např. v oblékání, ve společenském chování, a tedy i v užití vlastně "konvenčního" jazyka, tj. jazyka spisovného.) Konvence jsou pocíťovány jako přetvářka a lež, které převládaly v bývalé komunistické společnosti. V duchovním životě všech mladých nastupujících generací byly zásadně odmítány. To má vliv i na vztah mnoha lidí, již od střední generace, k spisovnému jazyku.

Citujme z práce M.Krčmové: "Lidé... i řeči naznačovali vyšší vzdělání - připomíná se např. úzkostlivá snaha po spisovnosti u venkovských učitelů staré generace. Spisovné vyjadřování chápané jako kulturnější bylo samozřejmou normou projevu veřejného...dnes v podstatě zanikla vrstva osob užívajících záměrně spisovného jazyka ve všech funkcích včetně funkce jazyka soukromého.... řeči se akcentuje lidské sblížení mluvících, spisovný projev by byl

v podobné situaci hodnocen jako projev snahy oddělovat se, vyvyšovat, tj. snahy, která se dnes ve společnosti přijímá jako negativní."⁶

Horecký ve své práci o stratifikaci našeho národního jazyka píše: "...obecná čeština a běžně mluvená čeština často splývají, vytvářejíce tak novou vrstvu v stratifikaci. Tato vrstva se ukazuje jako velice expanzivní, šíří se jako běžně dorozumivací prostředek, přičemž spisovná forma se vysouvá do sféry slavnostních a oficiálních projevů (a nadále se užívá na všech stupních vzdělání). Dalo by se říci, že spisovná forma se stává knižním jazykem, nová vrstva se stává běžným jazykem, standardním dorozumivacím prostředkem."⁷

Důvodů ke změně vztahu společnosti k spisovnému jazyku je víc a nedomníváme se, že toto je výčet vyčerpávající.

Zmínili jsme se o změně kulturního klimatu, změnil se charakter kultury. Od estétství, ušlechtilosti a hledání krásy moderny se kultura obrátila k hledání syrové pravdy, která byla tak dlouho tabu. Kultura přešla ze salónů, kamených divadel a od výlučných vzdělanců na silnice, do okrajových čtvrtí měst a do sklepů. Často do prostředí, která do té doby byla pocíťována jako asociální. To přineslo i potřebu využívat autentický jazyk daného prostředí. Ale nejedná se o ušlechtilé autory, kteří si udělali výlet do tohoto prostředí a popíší nám ho spisovně, ale pro něž má jazyk prostředí jen funkci ilustrační. Tito noví autoři z tohoto prostředí vyšli a tímto jazykem mluví. Obecná čeština jim je bytostně vlastní. Ostatně, je třeba zdůraznit, že obecnou češtinu užívají všechny společenské vrstvy bez ohledu na sociální příslušnost.

"Myšlenka umění, které se obrací jen na vzdělanou menšinu společnosti..., a jiného, méněcenného umění pro nevzdělance... je v pluralistické společnosti...jen zbytkem zlomyslné diferenciaci z doby překonané třídní společnosti... Pop-umění... se brání jakýmkoli snahám o řád"⁸; "Je to především působení masmédií a trhu kulturních statků, který dodává a směňuje všechno to, co bylo dříve auristické, co bylo jen pro elity. Právě díky masmédiím a trhu přestala být kultura systematicky oddělována od "běžné" sociální sféry a počaly mizet rozdíly mezi vyšší a populární kulturou."⁹

To jsou citace z děl, která se věnují postmodernismu.*

Na užívání obecné češtiny v literatuře měly velký podíl překlady z americké literatury. Skutečným průlomem užívání obecné češtiny v beletristických pracích byl překlad známého Salingerova románu *Kdo chytá v žitě*, kde byla obecná čeština v řeči hlavního hrdiny prvně použita důsledně. Ke kulturnímu zlomu, později nazývanému postmodernismus, došlo v USA v 50. letech. U nás nabývá na vlivu v 60. letech. V té době byla naše překladová literatura obohacena i dalšími překlady např. beatnických autorů. To mělo vliv i na naši původní tvorbu. Nové kulturní klima vyrůstalo i ze změněné situace u nás. V 60. letech jsme prožívali kulturní vzepětí, činnost divadel malých forem, tvorbu J.Škvoreckého, B.Hrabala, J.Suchého, J.Zábrany a dalších. Tito přední "dobří autoři" si nenechali diktovat, které slovo nebo tvar užít. Zajímá je jen pravdivost a autentičnost daného prostředku. A právě na jejich dílech můžeme

sledovat průlom obecné češtiny do literatury. Zvažme názor předního českého spisovatele Josefa Škvoreckého.¹⁰ "...proč Blažek a většina naší literární generace byla... alergická na tzv. spisovnou a lahodnou češtinu. Mlátili nám s ní totiž o hlavu lidé, ... kteří měli plná ústa lidu, ale přitom nám bránili udělat v literatuře to, co charakterizuje celý její moderní vývoj od Marka Twaina a u nás řekněme od Karla Matěje Čapka Choda: napojit ji ze zdrojů, z nichž se dobrá moderní literatura vždycky napájela, tj. ze zásobárny jazyka, jímž hovoří lid. Ne uvěznit ji v umělém výtvaru gramatiků a estétů, jemuž se říká spisovný jazyk." *

Při stanovení normy spisovného jazyka přišel ve 20. letech Václav Ertl s všeobecně známou teorií "dobrého autora": "... při stanovení norem pro praxi spisovnou, při rozhodování o správnosti nebo nesprávnosti některé formy nebo výrazu mívá důležitou a velkou úlohu tzv. dobrý autor. Dobrým autorem se rozumí v takových případech ne autor vynikajících hodnot uměleckých, nýbrž spisovatel, jehož jazyk jest tak čistý a správný, že může býti vzorem a pramenem poučení všem, kdož se chtějí naučiti bezvadnému jazyku spisovnému."¹¹

V zásadě změněném kulturním klimatu a při změně jazykové stratifikace dnes nepochybně platí, že: "Bylo už mnohokrát konstatováno, že není možné jednotlivé způsoby vyjadřování (spisovnou češtinu a obecnou češtinu - doplněno autorkou) jeden druhému nadřazovat a že nespisovné tvary nevznikají ani v důsledku nedbalosti, ani neznalosti."¹²

Je proto nutné korigovat některé dnes již neplatné předpoklady. Například ten, že spisovný jazyk lze ověřit na dílech dobrých autorů.* A uvědomit si, že se nám nepodaří zachytit celou jazykovou situaci pouhým popisem spisovného jazyka, který se stal jazykem jen některých funkcí a stylů.*

Poznámky

¹ SGALL, P., HRONEK, J.: Čeština bez příkras. Praha, H&H 1992, s. 100.

² EISNER, P.: Chrám i tvrz. Praha 1946. Dvojí kolejí.

³ DANEŠ, F.: Pojem "spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách. In.: Dynamika současné češtiny. Sborník Pedagogické fakulty UK, Praha 1988.

⁴ VACHEK, J.(ed.): Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: U základů pražské jazykovědné školy. Praha, Academia 1988, s.35-65.

⁵ JAKOBSON, R.: Dialogy. Praha, Český spisovatel 1993, s.116.

⁶ KRČMOVÁ, M.: K variabilitě běžně mluvené češtiny. In: Dynamika současné češtiny. Sborník Pedagogické fakulty UK, Praha 1988, s. 131.

⁷ HORECKÝ, J.: Stratifikácia národného jazyka ako dôsledok dynamických procesov. In: Dynamika současné češtiny, Sborník pedagogické fakulty UK, Praha 1988, s. 17.

⁸ FIEDLER LESLIE, A.: Doba nové literatury. Orientace. Praha 1969, č. 3, s. 69; č. 4, s. 50.

⁹ HUBÍK: Postmoderní kultura. bez bližšího určení

¹⁰ ŠKVORECKÝ, J., SALIVAROVÁ, Z.: Samožerbach. Praha, Panorama 1990.

¹¹ ERTL, V.: Časové úvahy o naší mateřtině. Dobrý autor 1929, s. 42.

¹² viz poznámka č. 1

***Poznámka redakce**

*Redakce souhlasí se závěrem stati, jiné postoje a názory však nemůže akceptovat. "Běžně mluvenou řečí" doby Dobrovského a Jungmannovy byla řada nářečí rozrůzněných tehdy daleko víc než dnes, a to nejen na Moravě, ale i v Čechách. Kodifikace Dobrovského vycházela ze starší verze češtiny, již se tehdy skutečně nikde nemluvalo. Tento krok, snad i mimo záměr autorův, pak posloužil k tomu, aby se vyhovělo tehdejší potřebě nejaktuálnější, tj. obrození národa především na základě sjednocující, integrující funkce (jednotného) spisovného jazyka. Postoj P.Sgalla (ale i jiných bohemistů, včetně V.Mathesia) je tedy v této věci ahistorický. - V současném prosazování tzv. mluvné, tj. obecněčeské morfologie do spisovného jazyka se pak projevuje výhradně český (v geografickém smyslu) postoj, přehlížející existenci odlišných běžně mluvených norem češtiny na Moravě (40% obyvatelstva na 40% území ČR) i stylovou a funkční příznakovost obecněčeských jazykových prostředků.

*Naše jazykověda se v minulosti málo zajímala o mluvený jazyk v městech, jinak však zájem o mluvený jazyk nářeční sahá do minulého století.

*Užívání obecné češtiny nikdy nebylo v mluvené neoficiální komunikaci jakousi disidentskou činností, jak se autorka domnívá. Obecná čeština je český oblastní interdialekt s expanzionistickými tendencemi, nelze však při stále trvající různorodosti běžně mluvených norem na českém a moravskoslezském území prosazovat jen jednu z nich jako jazyk oficiálních projevů, byť šlo o běžně mluvený jazyk správního, kulturního a ekonomického centra země. Mluvit v této souvislosti jen o "obyvatelích České země" je nesprávné a neprožetelné.

*Autorka patří zjevně k těm solipsistně laděným lingvistům, kteří ve vlastním odmítání spisovné normy v mluvených projevech i oficiálního charakteru spatřují obecnou tendenci. Tito lingvisté zcela opomíjejí jazykovou praxi mluvčích jiných oborů, např. lékařů a techniků v projevech oficiálního charakteru, a dále skutečnost, že obecněčeské prostředky se "pospisovnění" prostě vzpírají.

*Móda, snaha mládeže odlišit se za každou cenu, městský underground a sociální křeč konce tisíciletí nachází ovšem odraz i v jazyce. U nás jde však stále o jevy periferní, netýkající se každodenního života převažující většiny obyvatelstva.

*Citát z J.Škvoreckého usvědčuje autorku z dalšího omylu: prostředků mluvené češtiny užívá naše domácí, nejen přeložená krásná literatura dávno před překladem Salingerovy knihy. Je třeba si také uvědomit, že Škvorecký

mluví o jazyce uměleckém, nikoli o reálné normě mluvených projevů neoficiálního typu.

*Ertlova teorie "dobrého autora" jako základu pro zjišťování normy spisovného jazyka byla ovšem odmítnuta už Pražským lingvistickým kroužkem.

Srov. i příspěvky A.Sticha, Z.Rusínové, H.Kloferové, O.Uličného a F. Daneše.

2.12. K dichotomii spisovnosti a nespisovnosti

Milena Šipková

Dovolte poznámku k dichotomii spisovnosti a nespisovnosti z pohledu syntaxe mluveného jazyka; vycházím ze syntaxe nářečí hanáckých.

Dialektologie má přispět k poznání současného stavu a rozrůznění národního jazyka, ale i jeho minulých stadií. Musí proto posuzovat jazykové jevy v různých dimenzích. Hlavní jsou tyto: starobylost - inovace; regionálnost - nadregionálnost (ve smyslu horizontálním i vertikálním); centrálnost - perifernost v daném dialektu. V syntaxi pak nadto v dimenzi: jev původem mluvenostní - systémový. Ve všech rovinách se pak jako samozřejmost žádá zvýraznit jevy proti spisovným diferencí. V hláskosloví, morfologii a s jistými obtížemi i ve slovníku (srov. např. trojici *pometlo - metla - koště*) se při tom můžeme opřít o práce kodifikační povahy. V syntaxi jsou však kodifikovaná hlavně pravidla kongruence a rekce. Citelně proti tomu postrádáme hodnocení ustálených variantních (ekvivalentních) větných (souvětných) konstrukcí. Opíráme se tu proto o práce, které přihlížejí i ke konstrukcím z běžně mluveného jazyka (F.Kopečný, 1962; M.Grepl - P.Karlík, 1986 aj.). Ale i v nich mnohé konstrukce komentovány, ba ani zachyceny nejsou; srov. živý přípustkový typ, známý např. z hanáckých nářečí (poněvadž nám jde o syntaktický typ, pomíjíme v přepisu fonologické i morfologické nářeční rysy): *Ne že bych buchtý ráda neměla, ale nemám hlad*. Obdobně je tomu s větami: (a) *Strýc je (není) na nervy (na plíce...)*; (b) *Strýc je (není) na pivo (na peníze, na ženské...)*. Jsme schopni vyložit jejich genezi; ale řekneme-li, že jde o elipsu (typ a), nebo o povrchovou strukturu mnohastupňové transformace (typ b), anebo že jde o implicitní, kondenzované apod. vyjádření, nic tím neříkáme o jejich spisovnosti. Intuitivně cítíme, že typ (a) je nespisovnější než typ (b). Tak třeba o větě *Syn není na pivo (na peníze)* těžko mohu říci, že je nespisovná, neboť spisovný ekvivalent by musel vycházet z jiné konstrukce.

Velkým problémem z hlediska spisovnosti/nespisovnosti jsou na jedné straně vývojové archaismy, na druhé pak inovace. V hanáckých nářečích se

např. jako živá dochovala starobylá relativní konstrukce *Která ženská nerodila, ta o tom nic neví; Kterou sklenici jsem otevřela, ta byla zkažená*. Můžeme vysvětlit, proč se v hanáckých nářečích dochovala: souvisí to (mimo jiné) s absencí relativu *jenž* a zobecňujícího elementu *-koli*. Ze spisovného jazyka ji známe jako archaický, systémově periferní útvar v přísloví *Který kuň ovsa dobývá, nejméně ho jí*. Ale Slovník spisovné češtiny (1978) uvádí bez hodnocení příklad *Které šaty si vzala, všechny jí slušely*. Museli bychom tak za nespisovnou považovat jen konstrukci nominativní; avšak i té se užívá běžně, nadnářečně: *Který student se opozdí, nebude klasifikován*.

Ještě problematičtější je často hodnocení inovací. Ty jsou v nářečí - zjednodušeně řečeno - dvojího původu: mluvenostního, majícího kořeny v podmínkách a faktorech výstavby mluvených projevů, a vnitrosystémového. Omezují se zde na příklady druhého typu. Tak je známo, že mnohá substantiva nabývají povahy (neurčitých) kvantifikátorů: *spousta, hromada, fůra, hrůza, většina, trocha, půlka, moře...lidí (peněz)*. Tento proces se prosazuje i v nadnářeční sféře. Manifestuje se především v syntaxi, a to ve shodě: *Spousta (hromada...) lidí už odešla*, ale také *odešlo*. Totéž platí i v těch případech, kdy zůstane v pozici podmětu jen numerativ: *Lidi přišla /přišlo spousta; Lidi byla /bylo spousta*. Morfologicky pak i v tendenci užívat akuzativu místo nominativu: *Odešlo hromadu (spoustu...) lidí*. Máme tak k dispozici tři konstrukční varianty: *Zůstala tam ještě spousta (trocha, hromada...) guláše /Zůstalo tam ještě spousta (trocha, hromada, fůra...) guláše /Zůstalo tam ještě spoustu (trochu...) guláše*. Jsou spisovné všechny?

Úmyslně jsem se zaměřila na příklady přesahující lokální nářečí směrem k spisovnému jazyku. Chtěla jsem zdůraznit potřebu rozšířit kritérium spisovnosti/nespisovnosti ve větší míře než dosud také na větné konstrukce, včetně tzv. ilokučních výpovědních forem. Je to důležité jak z hlediska teorie, tak praxe, zvl. školské a poradenské.

Byly uvedeny závažné důvody a zdůrazněno mnohokrát, že na syntaktickou analýzu mluvených projevů nelze mechanicky aplikovat přístupy z jazyka psaného. Zůstává však stále otázka, jak to tedy dělat. Nabízí se možnost volit takový přístup, který by umožnil zobecňovat, formulovat principy a pravidla. Ráda bych však podtrhla, že při tomto pohledu by nabylo zkoumání promluv monoglossních nářečních mluvčích na důležitosti: představují totiž podle mého názoru živé, psanou podobou nedotčené kontinuum předpísemného stavu národního jazyka.

DISKUSE

2.12.1. Karel Hausenblas

K referátům prvního dne dopoledne

Uvolnění, k němuž u nás v posledních čtyřech letech ve veřejné komunikaci došlo, "svoboda slova", se projevuje jednak pozitivně, jednak

negativně. Oběmu bychom zde měli - úměrně stavu věcí - věnovat pozornost, jak to žádá **jazyková kritika**, která je (už od r. 1932 Pražským lingvistickým kroužkem postulovanou) složkou jazykové kultury, kultivování jazyka a řeči. Nápadněji, pravda, vystupují do popředí nedostatky, dosahující dnes u mnoha a mnoha mluvčích i pisatelů povážlivě vysokého stupně; v některých úsecích se docela šíří nekultivované vyjadřování záměrně! (Tak u moderátorů některých nových rozhlasových stanic.) K takřka všeobecnému úpadku došlo v práci tiskárenských korektorů (i některých redakcí samých?) atd. - Velmi doporučuji, abychom - právě i na této konferenci - sledovali kulturu řeči nikoli izolovaně, nýbrž jako součást kulturního chování a jednání jednotlivců i celých skupin. Bude nutno tak postupovat i v oblasti jazykové výuky češtiny ve škole. Nedělejme si iluzi, že by izolovaná snaha o zvýšení úrovně komunikování vůbec mohla mít naději na úspěch. - Považuji však současnou situaci - silnou rozkolisanost úzu, vyhocení protikladných stanovisek lidí k problematice spisovného jazyka (názorně se jeví na zmatku, který v hlavách tolika lidí vyvolalo nové vydání základní pravopisné příručky) atd. - za přechodnou. V leccěms připomíná několikaleté období po skončení první světové války, kdy po dosažení samostatnosti došlo rovněž k značným změnám ve společenském životě u nás. Brzy se však národ zmátořil. Doufáme, že se tak mutatis mutandis stane i s námi v brzké době.

K referátům prof. Daneše a prof. Chloupka mám po doplňku: Fr. Daneš právem akcentoval potřebu a důležitost toho, aby všechny vědní obory byly pěstovány především v mateřském jazyce, v češtině. Přidal bych ještě oblast filozofie, ve filozofickém myšlení je vazba na (mateřský) jazyk ještě větší než ve vědě. - V klasifikačním schématu Chloupkově postrádám vydělení jazyka pracovního a jednacího.

2.12.2. František Daneš

O spisovné a obecné češtině

Je jistě pravda, že naší nejvlastnější mateřštinou není čeština spisovná, té se musí každý postupně učit - je to ovšem zcela přirozené, je tomu tak více-méně v každém jazyce a nemůže být jinak, je to součástí vzdělání, kultury. V běžné, neformální konverzaci naprostá většina nás nemluví spisovně, to je také pravda. Ale stejně tak je skutečností, že nejen v písemných, ale i ústních projevech formálního nebo formálnějšího rázu, ve "spisovných situacích", v nichž se užívání spisovného jazyka očekává (nebo přinejmenším nepřekvapuje), většina mluvčích (a tím spíše píšících) užívá zcela přirozeně a samozřejmě češtinu spisovnou. Jednoho českého lingvistu (Fr. Čermáka) tato podvojná situace děsí a vidí v ní dokonce jednu z příčin schizofrenie u Čechů.

Terapii tohoto komplexu vidí někteří jazykovědci v postupu, který bych charakterizoval sloganem "Puste vobecnou češtinu do spisovný". Jak ukazuje Sgallova a Hronkova knížka *Čeština bez příkras* (1992), je to však dopo-

ručení problematické. Za prvé, jde jen o jazyk neformální konverzace, či o ústní projevy vůbec (i formální a oficiální), anebo i o texty písemné? Zřejmě musí jít i o texty písemné, protože jinak by se rozestup mezi jazykem psaným a mluveným ještě zvětšil a česká schizofrenie zhoršila. Za druhé, co z tzv. obecné češtiny (OČ) zavést a co nikoli? Nejsilnější pozici prý mají tvary jako *ved, ty dobrý sportovci, prosejí* aj., kdežto podoby *bratrovýho bytu, velké mrak* aj. jsou "na rozhraní mezi spisovností a nespisovností" a podoby jako *von, velké* nemají prý perspektivu dosud jasnou. Zakončení *-ma* v 7.p.množ. má prý šanci na spisovnost v případech, v nichž se tím slovo neprodlužuje (*ženama* ap.), kdežto tvary jako *městama* mají pozici slabší a nejhůře je prý na tom typ *strojema*, protože to jsou tvary příliš nezvyklé pro moravské mluvčí. Podoby *ouzko* a *vodsuzovat* ustupují, kdežto u *mejdlo* a *vokno* není jasné "zda na dnešních pozicích setrvají". Vrcholem je pak doporučení, že "snad by bylo možné cílevědomým působením na vývoj 'veřejného jazykového mínění' postupně nejen zlepšit status tvarů jako *lidma*, ale i takových jako *městama*, avšak tvary jako *velkejma* dál chápat jako výrazně nespisovné" (s.112). Ptám se: proč a jak? Není to vlastně brusičství naruby? Téhle složité a nejasné gramatické OČ by se měly děti učit a veřejnost vychovávat namísto kultivování spisovného vyjadřování? To přece nelze brát vážně.

Podstatná je ovšem otázka, co je to vlastně ona "obecná čeština". Už Havránek (SaS 1961, s. 99) vyslovil jisté pochybnosti o tomto termínu a při bližším pohledu zjišťujeme vratkost tohoto pojmu. Jde spíše jen o soubor "obecně českých", tj. substandardních, nespisovných hláskových podob a morfologických tvarů (*dobrej, zubama* atd.), užívaných ovšem nedůsledně, v kombinaci s podobami spisovnými, resp. nářečními. Přitom přívlastek *obecná* je třeba chápat v původním významu "prostý, lidový", nikoli "všude rozšířený". Naproti tomu v syntaxi se OČ rozplývá, jde většinou o jevy charakteristické pro běžně mluvené projevy vůbec a ve slovníku o velkou a několikanásobně stylisticky i jinak diferencovanou množinu slov. Svědčí o tom ostatně i značně problematický "Náčrt slovníku obecné češtiny" v knížce Sgallově a Hronkově, představující velmi různorodou směsici výrazů od slov z nízkého slangu až po výrazivo spisovné. Co s tím?

Pokoušet se ve vyspělém spisovném jazyce s velmi bohatou literární kulturou (uměleckou, vědeckou, administrativní, publicistickou), přítomnou i minulou, zavádět nedomyšlené, ale dosti zásadní a dalekosáhlé změny v jeho normě, o jejichž průběhu a výsledku lze nanejvýš jen spekulovat, bylo by počínáním málo odpovědným. Jenže "legenda o vlastenecké povinnosti pečovat o jazyk způsobila mnoho zlého", říká se v Češtině bez příkras (s. 87). - Na okraj prvního Sgallova vystoupení (z r. 1960) uvedli Havránek a kol. (SaS 1962, s. 124) toto, snad poněkud přehnané, varování: "Neznáme žádný vyspělý národ, který by svévolně provedl takové kulturní harakiri."

2.12.3. Zdeněk Starý

K referátu a diskusnímu příspěvku F. Daneše

Víme z hospodářské vědy, že anarchie výroby není stálou neměnnou, nadčasovou kategorií, nýbrž jen historickou etapou. Rovněž otázka větší nebo menší plánovitosti v jazykovém hospodaření je otázkou kulturního dění. Stoupá-li kultura, stoupá také jazyková kultura, a stoupá-li jazyková kultura, vzrůstá plánovitost zásahů společnosti do jazykového vývoje. Toto není výrok nějakého komunistického plánovače, ale citát z programového prohlášení Pražského lingvistického kroužku (PLK 1935: 2).

Metafora boje, jejíž užívání bývá spojováno s totalitní mocí, se na tuto moc nemusí omezovat. Například ztvárňování dialogu, resp. diskuse právě jako boje je v evropské a severoamerické kultuře velice rozšířeno, jak na to na konkrétních příkladech upozorňuje například práce G. Lakoffa a M. Johnsona, *Metaphors We Live By* (Lakoff et al., 1980: 3-6).

Ideologizace, resp. manipulativnosti svých otázek není ušetřena ani lingvistika. V diskusi, sice pod tíhou emocí, nicméně přece jen, zaznělo zvolání (parafrázuji) *Co je to obecná čeština?*, resp. *My, kteří vycházíme z pražské školy, jsme již dlouhá léta rozlišovali mezi normou jazyka a kodifikací této normy!*

Nejsem zastáncem "různotvarové" terminologie při řešení problémů jazykové praxe, nicméně má-li první ze zvolání spolu s poukazem na relativní krátkost slovníku obecné češtiny, který byl publikován v Hronkově a Sgallově *Češtině bez příkras* (Sgall et al., 1992: 134-169), být zpochybněním existence obecné češtiny, jde o argument nepřiměřený. Popisy obecné češtiny, stejně jako popisy dialektů apod. jsou prováděny kontrastivně, tj. uvádějí jen rozdíly proti spisovné češtině. Na základě stejné úvahy bychom mohli zpochybnit existenci nejen obecné češtiny, ale i dialektů dnes, v 19. století, v češtině i v jiných jazycích. Kdybychom za referenční základ, vůči němuž budeme jazykové různotvary popisovat, nevzali češtinu spisovnou, ale například obecnou, případně "obecnou hanáčtinu", pak slovník spisovné češtiny by nedopadl z hlediska rozsahu o mnoho lépe než *Náčrt slovníku obecné češtiny* publikovaný Sgallem a Hronkem. Touto úvahou má být zpochybněna nosnost citovaného argumentu proti existenci obecné češtiny, nemá jím být však zpochybněno, že by neexistovaly jiné argumenty pro volbu právě spisovné češtiny jako referenčního základu při popisu jiných jazykových různotvarů češtiny (dialektů, obecné češtiny apod.).

Rozlišení mezi normou jazyka a její kodifikací, obecně mezi předmětem popisu a popisem, se zdá na obecné rovině záležitostí zcela zřejmou, ba triviální. Jasnost této distinkce se však ztrácí, jestliže popis ovlivňuje, spoluurčuje konstituenci popisovaného předmětu. A tak tomu právě je v případě normy spisovné češtiny a její kodifikace: kodifikace spisovné češtiny je významným faktorem spoluurčujícím normu spisovného jazyka. Explicitně se souvislosti mezi normou a její kodifikací v tomto smyslu zabýval profesor Milan Jelínek

v osmdesátých letech (Jelínek 1985: 116) a autor těchto řádek ve své práci *Ve jménu funkce a intervence* (v tisku).

L i t e r a t u r a

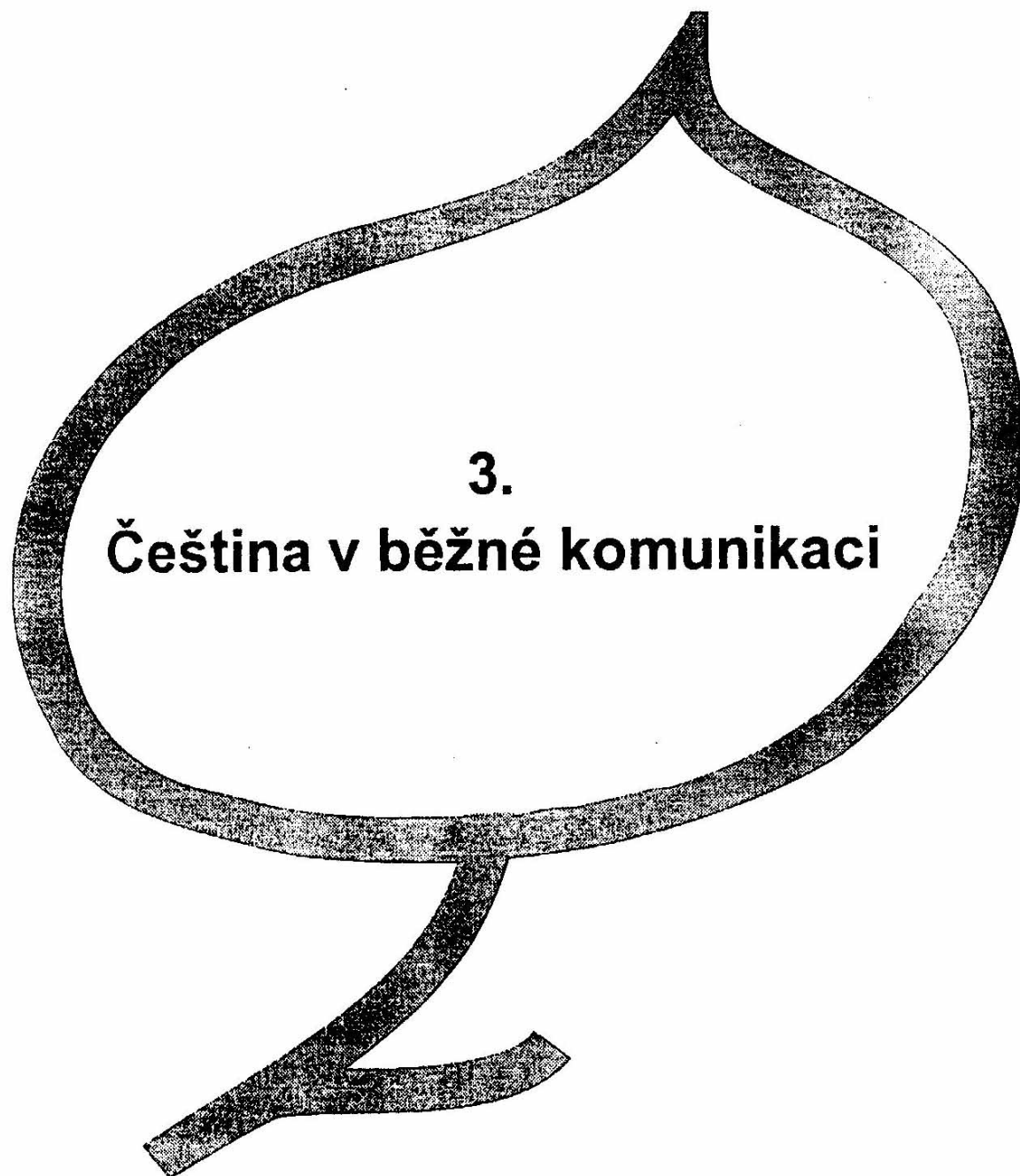
JELÍNEK, M.: Český jazykový purismus v dějinách kultury novodobé spisovné češtiny. In: Jazykovědné aktuality, vol XXII, 113-117, Praha, Jazykovědné sdružení 1985.

LAKOFF, G., JOHNSON, M.: *Metaphors We Live By*. Chicago, Londýn: The University of Chicago Press 1980.

PRAŽSKÝ LINGVISTICKÝ KROUŽEK: Úvodem. In: Slovo a slovesnost. vol. 1 Praha, Pražský lingvistický kroužek 1935.

SGALL, P., HRONEK, J. : *Čeština bez příkras*. Praha, H&H 1992.

STARÝ, Zd.: *Ve jménu funkce a intervence*. (v tisku)

3.

Čeština v běžné komunikaci

3.1. Funkčnost a kultivovanost v každodenní komunikaci

Iva Nebeská

V první části příspěvku stručně připomeneme pojetí funkčnosti a kultivovanosti v teorii Pražské školy, v druhé části ukážeme, jak se vztah těchto dvou pojmů, pro teorii jazykové kultury nepochybně důležitých, v průběhu uplynulých desetiletí proměnil.

1. Jak známo, jedním z charakteristických rysů pražské funkční lingvistiky 30. let je "přiblížení lingvistiky k stanovisku člověka mluvícího nebo píšícího" (Mathesius, 1929). To, že pražská funkční lingvistika vycházela od komunikačních potřeb jedince (byla především lingvistikou mluvčího, podavatele, produktora), se projevovalo v konkrétních postulátech. V teorii jazykové kultury byly požadavky kladené na spisovný jazyk formulovány především se zřetelem k tomu, aby mluvčí měl k dispozici dostatečně bohatý výběr ustálených prostředků spisovného jazyka, který by mu umožnil všem jeho komunikačním potřebám vyhovět (plnit různé komunikační funkce).

Funkčnost jazyka se v pojetí Pražské školy tedy chápe široce; neomezuje se jen na jeho funkci sdělovací, tedy na to, jak efektivně, tj. s minimálním úsilím předat nějakou informaci ("sociální úkol řeči", Mathesius, 1911-1912). Jazyk byl chápán především jako důležitý fenomén národní kultury. Ukázalo se to zřetelně např. v diskusi o kritériích jazykové správnosti, kde jak V. Mathesius, tak B. Trnka odmítavě reagovali na stanovisko švédského lingvisty Noreena, který sdělovací funkci jazyka vyzdvihoval a absolutizoval, tj. kladl rovnítko

mezi funkčnost a jednoduchost, resp. snadnost vyjádření oproštěnou od vší nadbytečnosti.

Patrně inspirován takto utilitárně chápanou funkčností jazyka, která zabezpečuje pouhou sdělnost (pouhý přenos informací), rozlišuje Mathesius **účelnost sdělnou** (ekonomickou) a **účelnost výrazovou**. Pouhou sdělnou účelnost odmítá, zatímco účelnost výrazovou hodnotí velmi vysoko. V souladu s požadavky kladenými na spisovný jazyk stanoví její atributy: Jazyk, který vyhovuje kritériu výrazové účelnosti, se vyznačuje osobitostí (tj. rysy, které ho odlišují od jazyků jiných), bohatostí a tvárností, ustáleností a jazykovou vybraností (Mathesius, 1911-1912).

Již z těchto formulací je dostatečně zřejmé, že funkčnost a kultivovanost jazyka nebyly u Mathesia chápány jako pojmy nezávislé. Jejich vzájemný vztah bychom mohli, domnívám se, charakterizovat tak, že kultivovanost byla chápána přímo jako atribut (jeden z atributů) funkčnosti. Za skutečně funkční byl považován pouze jazyk kultivovaný. Těsný vztah funkčnosti a kultivovanosti pak Mathesius hlouběji propracoval ve známých pojmech *jazyková vytríbenost* a *pružná stabilita*.¹

Na první pohled by se mohlo zdát, že lingvisté Pražské školy se zabývali především funkčností a kultivovaností jazykového systému, omezeného navíc na systém spisovného jazyka. V jejich pojetí však nebyl jazyk oddělen od jeho užívání (viz např. formulace o vytríbenosti jazyka). Souvztažnost pojmů funkčnost a kultivovanost v procesu praktického užívání jazyka, tedy v procesu řečové komunikace, je patrně nejvýstižněji dokumentována v Mathesiově studii *Řeč a sloh*. V jednotlivých kapitolách se zde představuje repertoár jazykových prostředků spolu s velmi instruktivními návody, jak jich funkčně, tj. přesně, výstižně, osobitě - tedy kultivovaně - využívat, a také návody, jak nefunkční a nekultivovaný text upravit na funkční a kultivovaný. Mathesius zde stojí na stanovisku produktora textu, jeho požadavek jasného prostého slohu výkladového však zahrnuje i komunikační roli recipienta: požaduje, aby recipient komunikačnímu záměru produktora nejen porozuměl, ale aby užité jazykové prostředky na něho působily pozitivně a posilovaly tak jeho kladný vztah k českému jazyku.

Celý kontext teorie spisovného jazyka naznačuje, že vztah mezi funkčností a kultivovaností byl v Pražské škole záměrně koncipován takto těsně: nejen stroze funkční, ale také kultivovaný jazykový projev byl zde představován jako pozitivní hodnota, jako projev prestižně vzorový. Teorie spisovného jazyka tak cílevědomě pěstovala v národním společenství pozitivní vztah k mateřskému jazyku, směřovala vlastně k tomu, aby i kultivovanost byla přijímána jazykovým společenstvím jako závazný atribut komunikačních aktivit, a postupně tak získávala charakter komunikační normy.

2. Dnešní situace v jazykové kultuře naznačuje, že tento záměr, vychovat české jazykové společenství, aby přijímalo kultivovanou komunikaci jako závaznou normu, a touto normou se tedy řídilo, se docela nezdařil. Většina

dnešních uživatelů češtiny si je velmi dobře vědoma toho, že i nekultivovaná komunikace je funkční, a to nikoli za okolností nějak výjimečných, nýbrž zcela běžně. Domnívám se, že je to právě vysoká frekvence málo kultivované, popř. nekultivované, avšak nepochybně efektivní komunikace, co zneklidňuje jak lingvisty, tak tu část veřejnosti, která považuje jazyk za hodnotu, ne-li přímo za jednu z životních jistot v dnešním proměnlivém světě.

Oba pojmy, funkčnost i kultivovanost, prošly za uplynulých šedesát let určitým vývojem, důraz se dnes klade na jiné jejich aspekty. Především v souladu se současným komunikačním zaměřením lingvistiky je v popředí zájmu spíše proces komunikace než jazykový systém. To sebou nese některé důsledky: mluvíme spíše o funkčnosti komunikace než o funkčnosti jazyka.

Funkčnost komunikace dnes chápeme především v souvislosti s působením známých pragmatických faktorů; v tomto kontextu je důležitý zejména komunikační cíl mluvčího a jeho vztah k posluchači. Obecně řečeno, komunikačním cílem produktora je zapůsobit na vědomí recipienta, něco v jeho vědomí změnit: mluvčí chce např. navázat s komunikačním partnerem kontakt, sdělit mu nějakou informaci, o něčem ho přesvědčit, potěšit ho, či uklidnit. Při formování svého komunikačního záměru mluvčí vědomě nebo nevědomě odhaduje, co na posluchače nejvíce zapůsobí. Se zřetelem k tomu volí konkrétní komunikační prostředky (jazykové i nejazykové).² Jestliže mluvčí zamýšleného cíle dosáhne, komunikace se považuje za funkční, úspěšnou, efektivní.³

Do určité míry se jistě změnilo i pojetí **kultivovanosti**. Především v dobách Mathesiových hranice mezi kultivovaným a nekultivovaným vyjadřováním nebyla sice ostrá, byla však přece jen zřetelnější. Dnes je situace jiná. Především narážíme na problém spisovnosti: ani mezi lingvisty zdaleka není jednota v tom, zda za kultivované vyjadřování považovat i jazykové projevy, které obsahují nespisovné nebo ne plně spisovné prostředky; někteří lingvisté je akceptují i v psaném projevu, někteří jsou alespoň ochotní o tom uvažovat, jiní je odmítají. Lze předpokládat, že podobná je situace i ve veřejnosti.

Kromě toho je známou skutečností, že volba komunikačních prostředků je do značné míry ovlivňována i sociální distancí partnerů a zpětně na tuto distanci působí. Jestliže chceme vyjádřit spíše odstup od svého komunikačního partnera, dáváme (často nevědomě) přednost formálnějšímu (v češtině tedy spisovnému) vyjadřování, chceme-li navodit přátelskou a neformální atmosféru, nebo dát najevo, že takovou nabídku partnera akceptujeme, volíme zpravidla i neformální, často nespisovné prostředky. Máme považovat takovou komunikaci vždy za nekultivovanou? Specifickým problémem je kultivovanost ve vztahu k různým varietám češtiny.

Domnívám se, že v dnešní běžné komunikaci příliš často převládá právě zaměřenost na cíl; žádoucí je úspěšnost, efektivnost komunikace. Tomu je podřizován výběr komunikačních prostředků. Jestliže je to funkční, volí mluvčí komunikační prostředky kultivované, jestliže předpokládá, že svého cíle dosáhne snáze prostředky jinými (snáze svého partnera ovlivní, přesvědčí, získá

pro nějakou myšlenku), nepocituje zpravidla dost účinný tlak takové komunikační normy, která by ho nutila volit prostředky kultivované. Veřejnost potom vytýká lingvistům, že takový tlak nevytvářejí a oslabují tím vědomí mateřského jazyka jako hodnoty.

Z toho, co bylo řečeno, můžeme vyvodit závěr, že ve vztahu mezi funkčností a kultivovaností došlo k určité změně: ve srovnání s teorií Pražské školy se v dnešní době pojmy *funkčnost* a *kultivovanost* od sebe vzdálily. Zejména v každodenní komunikaci dnes pocítujeme jako komunikační normu především funkčnost jazykového projevu, přičemž kultivovanost není nezbytným atributem funkčnosti. Pojem funkčnosti se tím zúžil a současně se oslabilo působení kultivovanosti jako prestižního vzoru.

Poznámky

¹Jazykovou vytríbenost definuje Mathesius nepřímou: "Kultivovaný jazyk spisovný je nástroj jemný a neselhávající. Vyhovuje dobře každé z četných funkcí, v nichž se objevuje. Vyjadřuje přesně, plně a jasně postřehy a myšlenky sebesubtilnější. ...Přitom... nekříží nikdy úmysly toho, kdo ho dovede užívat, falešnými asociacemi nebo skřípavým zabarvením. Jak je vidět, je vytríbenost jazyka něco, co lze poznat jen z jeho praktického užívání." (Mathesius, 1932, s. 14). Pružnou stabilitu pak dává do kontextu s principem řádu, který se uplatňuje v každém kultivovaném jazyce. Je třeba, aby jazyková norma byla ustálená, což však neznamená její zkosnatělost a nepružnost. Znamená to pečovat o ustálenost spisovného úzu. (Mathesius, tamtéž.)

²Stranou zde ponecháme faktor neméně důležitý, a to schopnost mluvčího zvolit komunikační prostředky nejvhodnější pro daný cíl, tedy prostředky funkční.

³Takové pojetí funkčnosti komunikace ponechává zcela stranou hodnotící hledisko: jak známo, cíl mluvčího nemusí být vždy ku prospěchu komunikačního partnera. Některý mluvčí má cíle zcela jiné: ovlivnit rozhodování svého partnera, zmást ho, více nebo méně ho zastrašit, nebo přímo oklamat. I v tomto případě ovšem, jestliže se mluvčímu jeho záměr zdaří, považuje se komunikace za funkční. Netřeba dodávat, že může být i velmi kultivovaná.

L i t e r a t u r a

MATHESIUS, V.: O jazykové správnosti. 1911 - 1912. Přetištěno in: Jazyk, kultura a slovesnost. Praha 1982.

MATHESIUS, V.: Funkční lingvistika. 1929. Přetištěno in: Jazyk, kultura a slovesnost. Praha 1982.

MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.

MATHESIUS, V.: Možnosti, které čekají. Praha 1944.

MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. 1942. Praha 1966.

3.2. Pokleslé vyjadřování - běžná norma spontánních projevů?

Milada Hirschová

Můj příspěvek, který se týká každodenní komunikace, stýká se zcela náhodně s předešlým příspěvkem I. Nebeské. Termínu *pokleslý* jako názvu užíváme v tradičním chápání, ale neznamená v tomto případě jednoznačně záporné hodnocení z hlediska normy a kultury jazyka a řeči, i když zkoumané jevy s těmito oblastmi samozřejmě souvisejí. Slovo **norma** v názvu našeho příspěvku znamená **normu komunikační**. Materiál, který byl základem tohoto příspěvku, vychází z poměrně rozsáhlého a dlouhodobého průzkumu nepřipravených mluvených projevů, a to především projevů z prostředí rodiny a skupin spojených přátelským vztahem. Ve všech případech tedy šlo o komunikaci soukromou, neformální, neprestížní.

Z funkčního hlediska převládaly u komunikátů, které jsme měli k dispozici, strategické funkce přibližující řečovou komunikaci jakékoli jiné formě manifestace přátelských vztahů, tedy jiné formě interakce na rovině mezilidských soukromých vztahů. Jednak se v řečových projevech manifestovala už sama existence těchto přátelských kontaktů mezi komunikujícími, jednak subjektivně pocíťovaná důležitost těchto kontaktů pro účastníky komunikační události. Řečeno tedy jinak: naše záznamy pocházejí většinou ze situací, kdy komunikanti považovali za podstatné, že došlo k jejich osobnímu setkání a že v jejich skupině vládne přátelská atmosféra. Tyto skutečnosti byly pro ně důležitější než sdělování, respektive výměna informací sama.

Vzájemné sympatie a názorová shoda byly ve většině situací základním výchozím předpokladem a od něho se vyvíjel charakter komunikace, která se víceméně snažila tento konsensus potvrzovat nebo prohlubovat. Převládajícím rysem byla také vůle ke kooperaci a vzájemná tolerance, a to tolerance nejenom ke komunikačním nedostatkům, ale i k prohřeškům proti běžným konvencím společenského chování.

U takovýchto záznamů zjišťujeme, že většina nepřipravených mluvených projevů má neuspořádanou, až chaotickou syntax, objevují se výpovědi typu *No to obecně neplatí.. teda obecně to platí, ale jsou tady... no výjimka že ta úspěšnost... to teda asi taky...* apod. Jestliže na této konferenci padla kritická slova o potáčení se od anakolutu k anakolutu, jde zřejmě o rozšířenější jev, než

si sami připouštíme. Dále je známa redundantnost a v důsledku situační vázanosti i minimalismus nepřipravených mluvených projevů. Velmi často se vyskytují nevhodná pojmenování; jde o nevhodnost jak vzhledem k pojmenovávanému objektu, tak nevhodnost vzhledem k adresátovi, tedy k celé komunikační situaci.

Mluvčí nezřídka není schopen adekvátně zhodnotit komunikační situaci, v níž se nachází, a přizpůsobit jí svůj projev tak, aby byl plně srozumitelný, resp. aby mohl být hodnocen jako komunikačně úspěšný. Při neadekvátním hodnocení situace hrozí komunikační kolaps, vzniká nutnost korekcí, někdy i několikanásobných.

Mají tyto formy vyjadřování být brány v úvahu při hodnocení stavu jazykové, respektive řečové kultury, nebo jsou jenom okrajovým jevem, který je podmíněn faktory sociálně-psychologickými? Jak už ukázala I. Nebeská, i za těchto okolností interpersonální komunikace zpravidla funguje; dodávám, že někdy s obtížemi.

Nabízí se tedy otázka, jak vysokou rovinu abstrakce představují určité komunikační normy nebo odkud se vlastně berou. Jaký je vztah norem řečové kultury k tomu typu komunikátu, o kterém je řeč? Je nepochybné, že v komunikaci alespoň částečně prestižní (tento rys souvisí s rysem veřejnosti komunikátu) můžeme zjistit aspoň stopy většího úsilí mluvčích dosáhnout komunikačního úspěchu, tj. zajistit si komunikační úspěch aplikací sofistikovanějších vyjadřovacích forem, aplikací jiných strategických postupů. Analýza našeho materiálu nás však vede k závěru, že neprestižní spontánní projevy jsou sice nekultivované v jakémkoliv smyslu slova *kultivace*, avšak nejsou nesrozumitelné nebo komunikačně neefektivní.

Z toho plyne, že tyto projevy jsou takové právě proto, že kultivované být nepotřebují. V tom případě je však nutno opustit mlčky tradovaný názor, že právě nepřipravené mluvené projevy jsou jakýmsi mateřským lůnem nebo vlastní přirozenou formou existence jazyka, která - protože je při získávání jazyka jedincem asi primární - je i jakousi bází, z níž se odvíjejí formy další a v níž se odehrávají rozhodující změny. Zdá se, že komunikační sféry, v nichž se jazyk uplatňuje, je vhodné chápat jako prostě koexistující a vzhledem k funkční diferenciaci jako sféry nikoliv nutně propojené nějakým hierarchickým uspořádáním. Nebo přesněji řečeno: v komunikační kompetenci jedince mohou být vrstvy jazykových prostředků odpovídající jednotlivým komunikačním sférám uspořádány s velkou variabilitou. Jinými slovy: jeden a týž člověk je schopen jak kultivované komunikace, tak i vyjadřování zcela chaotického, nekultivovaného, vyznačujícího se mnoha prohřešky nejen proti kultuře řeči, ale i proti dobrému chování.

Mohou existovat mluvčí, pro které je prestižní kultivované vyjadřování kódem základním a nejdůležitějším, jímž se poměřují a ovlivňují všechny další způsoby vyjadřování, ale mohou také existovat mluvčí, a víme, že existují, pro které má spisovný jazyk, respektive kultivované vyjadřování, rysy nepříro-

zenosti, strojenosti, dokonce odcizení. Jako typický příklad lze uvést věkovou skupinu dvanáctiletých až patnáctiletých (s jistou tolerancí).

Z podobných vztahů ke kultivovanému vyjadřování potom u takových mluvčích plyne záměrné užívání prostředků jinde hodnocených negativně a také záměrné porušování nejrozličnějších tabu jak pojmenovacích, tak komunikačních. Veškeré komunikační nedokonalosti jsou tolerovány, snaha po kultivování komunikace může být hodnocena i negativně.

Přestože všechny tyto projevy, jakkoli nedokonalé, jsou koneckonců komunikačně úspěšné, zdá se přece jen, že pojem jazykové a řečové kultury může být uplatňován jenom ve sférách komunikace nebo komunikátů s rysem prestižním. Ve spontánních mluvených projevech z přátelského prostředí zřejmě jde o vyjadřovací kulturu nebo vyjadřovací normy jiného typu. Mnozí komunikující nejsou schopni požadavkům kladeným na kulturu řeči v těchto situacích vyhovět, jiní se o to nesnaží, protože to zde není funkčně nutné. Jak bylo řečeno v předcházejícím referátě I.Nebeské, funkčnost se rozhodně nerovná kultivovanosti. Tento nepoměr můžeme obrátit a říci, že pokleslé vyjadřování - viděno z hlediska prestižních komunikátů a reprezentativních jazykových útvarů - je zřejmě opravdu normou spontánních mluvených projevů.

DISKUSE

3.2.1. Zdena Palková

K bloku referátů o řeči v každodenní komunikaci, zejm. k ref. I.Nebeské a M.Hirschové

Rozlišování mezi pojmy *funkčnost* - *komunikativnost* - *kultivovanost* a vymezení jejich vzájemných vztahů v jednotlivých typech komunikační situace je velmi podstatné, má-li mít teorie jazykové kultury dostatečně těsný vztah k realitě užívání jazyka. Spontánní soukromé mluvní projevy představují z tohoto hlediska velmi užitečný materiál. K problematice jejich analýzy doplníme tři poznámky.

a) Motivem mluvčího, aby zformuloval projev explicitněji, než je nezbytné pro zachování komunikativnosti, není jen aspekt prestižnosti, ale také např. ohled k tomu, do jaké míry má příjemce sdělení s mluvčím společnou znalost širšího kontextu.

K inherentním vlastnostem úzce soukromé (zejm. rodinné) komunikace patří, že její účastníci důvěrně znají jak obsahové, tak gramatické aspekty tohoto kontextu. Znají také vzájemný řečový úzus. Sledujeme-li konkurenci nároků produkce/percepce řeči na stavbu textu, jde o krajní typ: Hledisko percepce může být jednoznačně v převaze.

b) Člověk vybavený pouze takto elementární mluvní zkušeností není většinou schopen vytvářet projev s větším ohledem na posluchače. I když třeba zná pasivně "plnou" formu výpovědi, potřebuje aktivní průpravu k tomu, aby ji byl schopen uplatnit.

c) V oblasti soukromého vyjadřování bývá neutrálním základem používání substandardních forem (v terminologii O.Uličného). Při hodnocení kultury řeči většinou odpadá hledisko "spisovnosti" používaných prostředků. Přesto je v těchto projevech přítomna variabilita, která nesporně do problematiky kultury projevu patří (např. přítomnost či nepřítomnost oslovení, použití jména či zájmena při řeči o třetí osobě atd.). Problém popisu spočívá kromě jiného v tom, zda a jak lze "zvenčit" tyto varianty rozpoznat a správně odhadnout jejich platnost.

3.3. K fungování jazykových útvarů v mluvě mládeže

Stanislava Kloferová

V přednesených příspěvcích zazněly závažné připomínky k fungování jazykových útvarů v běžné komunikaci. Této problematice se rovněž týkají i následující fakta, jež mohou přispět k poznání vývoje národního jazyka. Jde o poznatky získané výzkumem běžné mluvy mládeže v severomoravském pohraničí, tj. na území jazykovědci doposud opomíjeném. Uvedená oblast byla po roce 1945 nově osídlena obyvateli z Čech, Moravy, Slezska a Slovenska, přistěhovaly se sem též skupiny volyňských Čechů, recemigrantů z Rumunska, Řecka, bývalé Jugoslávie, svůj domov zde našlo i obyvatelstvo cikánského původu.

Běžná mluva nové generace v severomoravském pohraničí je charakteristická neustáleností a poměrně velkou variabilitou. Rozkolísaná norma běžného vyjadřování má v rovině hláskoslovné, ale zejména tvaroslovné své osobité rysy. Formuje se totiž na silně nivelizovaných základech výchozích nářečí v rodinném prostředí, v němž děti vyrůstají. Neexistuje zde všem společné dialektické podloží, které je v oblastech s tradičními teritoriálními dialekty spolehlivou základnou, z níž se běžná mluva odvíjí za působení nivelizačních tendencí. V kontaktu mimo rodinu dochází ve zkoumaném regionu k interferenci více či méně rozdílných jazykových prostředků a jazykové povědomí dětí reaguje tak, že se odklání od prvků nápadných a přichyluje k jediné společné základně, která se nabízí, a tou je spisovný jazyk. Vývojové tendence je třeba posuzovat s přihlédnutím ke stavu v jiných útvarech národního jazyka, a to jak v spisovné češtině, tak v útvarech nespisovných. Za nejvýraznější posuny v rovině morfologické považujeme tyto:

1. Nápadné dialektismy se stávají exkluzivními jevy a mají již jen povahu reliktních (L pl. *barákoch*, L sg. substantiv na -s, -z, -l, např. v *nosi*).
2. Povahu exkluzivních jevů mají také jevy obecněčeské v užším smyslu (typ *tý nový školy*, tvary *nes*, *začnul*, *ty dobrý kluci*). Velmi frekventovaná je

naopak přehláška v I pl. měkkých substantiv (*míčema, rukavicema*) a zcela běžné jsou tvary I pl. typu *s téma novýma šatama*; monopolní postavení mají tvary *bysme* (vyslovované *-zme* i *-sme*); v posledních dvou případech jde však o jevy běžné jak v interdialektu obecněčeském, tak na většině území Moravy a Slezska.

3. Dále přežívají nespisovné jevy, které jsou rozšířeny takřka na celé Moravě, příp. ve Slezsku. Uvádím především N pl. živ. mask. typu *předseda* (*předsedi, bráši*), N, A a I sg. měkkých feminin (*rukavica, rukavicu, rukavicou*). Výrazná je tendence učinit tvaroslovně jednoznačný morfém 3. os. pl. sloves 4. třídy zakončením *-(i)jou*, tedy *chodijou, umijou* ale též *vijou*, dominantní jsou tvary part. *l*-ového sloves 2. třídy *tiskl, rožl, nahl*.

4. Shodně s vývojem v prestižní spisovné češtině se uplatňují např. tyto jevy: v podstatě neexistuje jmenná deklinace adjektiv (*živý je typ do Babčického údolí*) ani specifický tvar adjektiv složené flexe a zájmen středního rodu (uplatňuje se pouze typ *malované vajíčka*).

5. Ve shodě se spisovným jazykem má zde výhradní postavení tvar typu *té nové školy*, rozlišuje se životnost a neživotnost ve tvarech zájmen a adjektiv *ti dobří kluci*; jen na okraj - zajímavé je dominantní postavení nezúženého *é* a nediftongizovaného *y* v morfonologickém postavení uvnitř slova (typ *dobrého, dobrých*).

6. Jsou-li existující varianty současně spisovnými dubletami, je pro ně typické, že se při variabilitě relačních morfů *-em/-ím* v D pl. typu *kost* preferují koncovky *-í-*, což svědčí o přichýlení k typu *píseň*; silné je zastoupení varianty zájmena *já* v D - *mi* (x *mně*). Z variant zájmena *on* dominuje forma *ho, za něho* (x *jej, za něj*) atd.

Výzkum ukázal, že vývoj běžné jazykové normy mladé generace v severomoravském pohraničí má v rovině morfologické některé shodné rysy s vývojem běžné mluvy na území osídleném nářečně stejnorodými mluvčími. Velmi výrazně se projevuje především tendence k vyrovnání tvarů, která zrychluje přechod k jednoznačnému morfologickému zařazení jednotlivých typů k typům produktivním a naznačuje tím, že vývoj zde směřuje k zpravidelnění tvaroslovného systému. Za závažné však považujeme zjištění, že ve vývoji normy běžné mluvy mladé generace má dominantní roli spisovná čeština. Tento poznatek se shoduje se závěry, jež formulovali ve svých pracích o běžné mluvě ve východních částech území českého národního jazyka Krčmová, Valíková, Chloupek a Kolařík. Velmi výmluvně to potvrzuje i materiál v Českém jazykovém atlase, jehož I. svazek již máme k dispozici. Z hlediska fungování národního jazyka tak dospíváme k závěru, že nelze přeceňovat úlohu interdialektické obecné češtiny a považovat ji za progresivní útvar v celonárodním nespisovném vyjadřování. Dobře funguje zajisté tam, kde je pocíťována jako útvar neutrální: na teritoriu Čech a přilehlé západní Moravy, zatímco na ostatním území je útvarem silně příznakovým. Z této skutečnosti by se mělo při jejím hodnocení a jejím případném preferování vycházet.

DISKUSE

3.3.1. Oldřich Uličný

**K referátům prof. Chloupka, doc. Rusínové, prof. Sticha
a dr. Kloferové**

V souladu s duchovním kvasem v současné české společnosti se přehodnocují i naše představy o českém národním jazyce, o jeho rozvrstvení, o funkcích, vývoji a vzájemném ovlivňování jeho útvarů; zejména se to týká jazyka spisovného v mluvených veřejných projevech, zvl. polooficiálního charakteru.

Už před touto konferencí byla zvláštní pozornost věnována obecné češtině zvl. ze strany radikálních hlasů prosazujících její pronikání do spisovného jazyka, a to zejména v morfologii. Z druhé strany se nám zde předkládají materiálově podložené důkazy o tom, že obecná čeština má zvl. na východní, jižní a severní Moravě na mluvený jazyk běžného styku i oficiálních projevů veřejných vliv zcela okrajový. Domnívám se, že ani glorifikace, ani demonizace obecné češtiny není na místě. Je to interdialekt český v užším smyslu, proniká ve svých nejnápadnějších morfologických rysech na západní a střední Moravu, ale ani tam nenahrazuje interdialekt nebo dokonce místní dialekty.

Tvrzení, že z obecné češtiny "spisovný jazyk čerpá a se obrozuje" (B.Havránek) platí pro několik málo morfologických prostředků, které však vždycky dlouho zůstávají stylově příznakové: srov. infinitivy na *-ct*, tvary *můžou, šijou, husiti* aj., jakož i pro část běžné slovní zásoby a některých větných vazeb. Avšak převaha nové neutrální slovní zásoby a frazeologie přichází dnes do mluvené spisovné češtiny ze zdrojů jednak jinojazyčných, jednak z psaných projevů odborného a publicistického, resp. administrativního stylu. Ani "obroda" spisovné morfologie nepřichází vždy z obecné češtiny, srov. nejnověji kodifikovaný tvar 3.mn. *oni sází*, který patří k dialektickým a interdialektickým prostředkům okrajových útvarů národního jazyka a může se ve spisovném kontextu hodnotit vlastně jakoby i hyperkorektní.

Návrhy kodifikace od autorů s převážně pražským nebo úzce českým původem či zkušeností často neberou v úvahu jazykové povědomí moravských a slezských mluvčích, přestože ti tvoří 40% obyvatelstva České republiky. Obecná čeština měla do doby zcela nedávné na Moravě prestiž velmi nízkou, teprve s vítězstvím televize v našem společenském životě se odsudivé hodnocení obecné češtiny na Moravě značně zmírňuje. Proto také četné jevy v moravské městské mluvě, např. typ *kupujou* ale i *chodijou/dělajou* aj., jsou výsledkem působení spisovné, nikoli obecné češtiny. Ani dnes pak obecná čeština moravské interdialekty nevytlačuje, nýbrž jen dodává na části území, tj. v oblasti nářečí hanáckých, vlastně jen jeden svůj specifický rys, a to *-ej<y* (typ *hodnej strejček* m. *hodné stréček*). Ostatní jevy shodné s obecnou češtinou jsou původu nářečního, nebo se do interdialektů dostávají vlivem češtiny spisovné.

Ani vliv obecné češtiny na jazyk spisovný nelze přeceňovat. Ve veřejných a soukromých neoficiálních a polooficiálních mluvených projevech se spisovné češtiny téměř vůbec neužívá. V mluvených projevech oficiálních jsou zase

prostředky nespisovné zcela neadekvátní, příznakové a nefunkční. Základem některých radikálních kodifikačních záměrů a i zásahů je právě míšení těchto funkčních oblastí mluvených projevů oficiálních a neoficiálních. Jde-li o záměr, znamená to destabilizaci hodnotových poměrů v oblasti funkčního hodnocení prostředků různých útvarů národního jazyka. Normou projevů oficiálních však nemůže být jazyk okrajových vrstev společnosti, byť šlo o vrstvy umělecké. Tyto vrstvy nejsou solí země, trpělivými budovateli řádu, a to jistě ani ne demokratického. Stát je budován vždy etablovanou částí společnosti, jejíž hodnotová orientace i dnes směřuje k funkčnímu rozlišování spisovnosti a nespisovnosti. Intelektuálové ovšem často více sympatizují s undergroundem, avšak lingvista nesmí zavírat oči před masou vzdělaných techniků, lékařů a manažerů, kteří stylizují své mluvené projevy vždy způsobem odlišným od projevů neveřejných, uznávajíce a demonstrujíce tak svou hodnotovou orientaci v oblasti užívání jazyka. Protože však bývají často nedostatečně vyučeni a poučeni v tomto umění, dopouštějí se různých známých stylizačních i jazykových neobratností a neadekvátností. Není snadné dostat úloze duchovní elity národa. Lingvisté by k ní měli patřit, jinak se jejich role chopí jiní odborníci.

3.4. Texty politické propagandy a jazyková kultura

Edvard Lotko

Všechny texty politické propagandy (dále TPP) v rámci dominantně persvazivní (impresivní) funkce vytvářejí svůj vlastní svět, který propaganda recipientům nabízí, či dokonce přímo vnucuje. Tento kreovaný svět je takový, jaký ho chce mít propaganda, proto se více či méně odlišuje od světa empirického, reálného. Podle V. Bělohradského (1983, s. 174) se politický ideál stává reálný tím, že "prochází zkušeností o své vlastní relativnosti a že tuto zkušenost do sebe pojme". Naproti tomu dogmatismus v politice ztrácí smysl pro relativnost každého ideálu, převrací poměr mezi ideou a zkušeností a vede k masové represi, jejímž účinným nástrojem se stává bohužel i jazyk.

V tomto širším kontextu je možno zkoumat otázku, jak jazykové prostředky, zejména lexikální, podléhají cílům politické propagandy, jak se s nimi v politice zachází, jak se jí přizpůsobují, či dokonce pod jejím vlivem mění, deformují.

Jazyk každé politické propagandy přináší s sebou určité veřejné nebezpečí. Vyplyvá ze zmystifikované politiky, jež chce nebo potřebuje sloužit určité síle, moci či ideologii. Jestliže propaganda ztrácí smysl pro relativnost svých ideálů a neprochází zkušeností, slova a jejich spojení se zbavují ustáleného významu,

podloudně se do nich vsouvá jiný význam, resp. se "vyprazdňují" (srov. např. užívání v minulém období výrazů *lid*, *demokracie*, *socialismus* apod.). Slova, která se příliš vzdálila od jimi označované skutečnosti, která ztratila své "věčné ostří", nazval K. Čapek (1969, s. 122) ve svých kritikách "verbálními figurami" a slova (resp. jejich spojení) bez konkrétních významů označoval jako "prázdná slova" a v jejich užití spatřoval největší prohřešek jak jazykový, tak i věčný, a dokonce etický. Takové nadužívání, či lépe zneužívání slov obrazně nazval P. Fidelius (1983, s. 8) "sémantickou inflací" a vidí v ní veřejné nebezpečí prvního řádu, "nebezpečí leckdy i doslova smrtelné".

Sémantická inflace se v TPP nejintenzivněji projevuje v období totality. Krajiní situaci vyličil ve svém známém nadčasovém románě G. Orwell (1991). Jeho newspeak vyjadřoval světonázorové myšlenkové postupy oficiální ideologie (strany Angsocu) a znemožňoval všechny jiné, nezávislé způsoby myšlení. Podle M. Šimečky (1991, s. 258) v newspeaku lze tvořit blahobyť, kde panuje nedostatek, svobodu, kde existuje násilí, a suverenitu, kde jde pouze o vazalství. V newspeaku se výrazně projevuje také rituálnost a magičnost (J. Damborský - E. Lotko 1992, s. 36-49). Tak se funkcionářská novořeč vzdaluje realitě, zamlžuje lidem skutečnost, ve které žijí, zvětšuje výskyt "sémantických černých děr" (tak tento jev metaforicky nazval G. Varga), "nicneřikajících lexikálních fosilií" (toto označení se objevuje v tisku) apod. Není proto divu, že zásadní výzva V. Havla (1989) k odpovědnosti za slova a ke slovu vyvolala tak velký ohlas nejen u nás, ale i v zahraničí.

Metodologicky velmi podnětná je monografie o jazyce polské politické propagandy sedmdesátých let od varšavského lingvisty J. Bralczyka (1987). Kreovaný svět uplynulé totalitní propagandy je v různých zemích v mnohém stejný, jeho popis obsahuje řadu společných persvazivních technik (srov. např. M. Głowiński 1990). Některé z nich mají dokonce univerzální charakter a projevují se v jazyce i současné politické propagandy.

TPP zpravidla prezentují atraktivní, ideálům podřízený model světa. Jejich autoři (disponenti propagandy) tvoří určitý systém základních vlastností propagandistického světa. Bralczyk odhalil až osm kategoriálních rysů tohoto světa: důležitost, obecnost, blízkost, nutnost, pravdivost (správnost), koherentnost, pokrokovost a trvalost (pevnost). Na základě uvedených vlastností se jevy, předměty, stavy apod. stávají atraktivní pro recipienta, on sám tyto vlastnosti akceptuje (nebo by je měl akceptovat), a tak vzniká požadovaná a pro propagandu pohodlná totožnost autor - recipient. Integraci obou zřetelně signalizují v TPP velmi frekventovaná slova vyjadřující (zpravidla s emotivním nábojem) kategorii blízkosti, např. *my*, *náš*, *bratrský svazek*, *přátelský vztah* aj.

Analýza TPP ukazuje, jakými typickými jazykovými prostředky se ztvárňují jednotlivé kategorie prezentovaného propagandistického světa (např. které jazykové prostředky vyjadřují sém "důležitosti", "pokrokovosti", "koherentnosti" apod.), které prostředky jsou užity v souladu s jazykovou normou, kde se jich nadužívá, kde dochází k narušování této normy apod.

Nadužívání některých slov v TPP (např. také vlivem jejich silné ideologizace) vede k oslabování jejich významu, k určitým projevům sémantické inflace. Tak vznikly např. pleonastické nominální fráze typu *vzájemná spolupráce, aktivní činnost, konkrétní fakt, reálná skutečnost...*, proto se někdy nahrazuje pozitiv superlativem, např. pozitiv *důležitý* se jeví jako banální, proto se nahrazuje superlativem *nejdůležitější*, nebo se často spojuje s adverbem *zvláště* + *důležitý*. Sem patří i všechny sémantické změny vedoucí k narušování dosavadních synonymických vztahů mezi slovy, např. nadužívání slova *pokrokový* vedlo v nedávné minulosti ke změně jeho původního významu - stalo se synonymem slov *dobrý, pozitivní*; v jazyce Třetí říše se podle V. Klemperera (1989) klíčové slovo *fanatický* změnilo na slovo "kladné" a vyjadřovalo nejvyšší ctnost - znamenalo více než slova *mužný, oddaný, vytrvalý*... apod.

Závěrem. Mezi aktuální úkoly jazykové kultury patří rovněž systematická analýza minulých i současných, totalitních i posttotalitních TPP, aby se zjistilo, jak se v nich respektují/nerespektují obecné principy kultury jazyka (řeči). Požadavky jazykové kultury jsou jevem ve značné míře funkčním, nikoli výlučně estetickým (viz F. Daneš - J. Kraus 1993, s. 139). Na tomto místě jsme upozornili pouze na část této důležité problematiky. Dále je nutné intenzivněji vstěpovat všem uživatelům jazyka, zejména autorům propagandistických textů, odpovědnost za slova a ke slovu, protože - jak již říkal K. Čapek - omyl, hloupost nebo lež nezačínají myšlenkou, ale už slovem, a dále také proto, že nebezpečí sémantické inflace, resp. současné novořeči trvá. Je to však permanentní úkol, úkol nejen lingvistický, ale rovněž bytostně mravní.

L i t e r a t u r a

BĚLOHRADSKÝ, V.: O reálné demokracii. Doslov ke knize P. Fidelia *Jazyk a moc*. Mnichov 1983, s. 173-184.

BRALCZYK, J.: O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. Uppsala 1987.

ČAPEK, K.: V zajetí slov. Praha 1969.

DAMBORSKÝ, J. - LOTKO, E.: *Studia o współczesnym języku polskim*. Olomouc 1992. (Na s. 49 viz bohatou polskou literaturu o novořeči.)

DANEŠ, F. - KRAUS, J.: K současnému stavu jazykové kultury a kultury dorozumívání vůbec. *NŘ*, 76, 1993, s. 139-141.

FIDELIUS, P.: *Jazyk a moc*. Mnichov 1983.

GŁOWIŃSKI, M.: *Nowomowa po polsku*. Warszawa 1990.

HAVEL, V.: Slovo o slovu (projev vysílal Čs. rozhlas 21.12. 1989).

KLEMPERER, V.: *LTI. Notizbuch eines Philologen*. Leipzig 1975. *Polský překlad LTI. Notatnik filologa*. Kraków 1983.

ORWELL, G.: 1984. Praha 1991.

ŠIMEČKA, M.: *Československý doslov k románu G. Orwella 1984*. Praha 1991.

3.5. Jazyk totality a jazyk dneška

Dušan Šlosar

Že se totalitní povaha společnosti obráží v jazyce, je nesporné. Jako první to zaznamenali beletristé: Orwell v knize 1984 (1948), později také Remarque ve svém románu Noc v Lisabonu (1962). Orwell podává vizi přeměny celého jazyka. Umělý jazyk "newspeak", oplývající zkratkami, zbavený všech "ne-užitečných" pojmenování jako *spravedlnost*, *morálka*, *soucítí*, *náboženství* a zbavený všech "nepotřebných" konotací zbylých, nepostradatelných slov, se postupně emancipuje od všech myšlenkových procesů a slouží pouze ideologickým traktátům. Ty ovšem jsou mechanickou kompilací slov; uvažování je při nich nežádoucí.

Než se totalitarismus 20. století v jazyce prosadil, trvalo jistou dobu: Zamjatinova vize totalitního státu My (1920) o jeho jazykové specifičnosti ještě nic neříká. Lingvisté začali věnovat pozornost nejdříve totalitní němčině. Německý romanista Victor Klemperer shromažďoval svá pozorování o deformaci oficiálního jazykového úzu v Německu od r. 1933 do r. 1945 a v roce 1946 je shrnul do své známé knihy LTI (Lingua Tertii Imperii).¹

Za nejosobitější a nejnebezpečnější jev nacistického jazyka považoval Klemperer skutečnost, že publicistika závazně využívala ústředně stanovených klišé, která bylo možno jen mírně obměňovat. Tím závazným východiskem byly Hitlerovy a Goebbelsovy formulace. Dalším rysem je podle něho zneužívání některých slov jako *Volk* 'lid': *Volksgenosse* 'soukmenovec', *Volksgemeinschaft* 'národní společenství', *Volksschädling* 'škůdce národa', *volksfremd* 'lidu cizí' ... a naopak odpor k jiným, která se pak užívala pouze s pejorativními přívlastky: *inteligence*, *objektivita*, *systém* ... Lživé eufemismy, mezi nimiž bylo nejproslulejší *Endlösung der jüdischen Frage* 'konečné řešení židovské otázky' jako oficiální pojmenování pro vyhlazení Židů, se šířily zejména v poslední fázi nacistické éry, např. *vyrovnávání* nebo *zkracování fronty* jako pojmenování hromadného ústupu wehrmachtu. Za charakteristická považoval Klemperer také klišé založená na technických a vojenských obrazech (z prvních mimochodem pronikla za protektorátu do češtiny klišé *pracovat na plné obrátky* a *být plně vytížen* (o člověku)). V tomto punktu se Klemperer dostal ve své knize do rozpaků, protože si po válce nemohl nevšimnout paralel v současné ruštině (např. *inženýr lidských duší*). Nepřipustil tehdy, že tato shoda má obdobné pozadí, a rozpor vyřešil poněkud rozpačitým konstatováním, že když dva dělají totéž, nemusí to být totéž. Tak negoval univerzální platnost svých pozorování; tu ovšem ve skutečnosti měla. (Nepotvrdilo se pouze, že rysem totalitního jazyka je množství iniciálových zkratk.)

Z rozsáhlé německé literatury této tematiky uvedme aspoň H. Weinricha² a W. Dieckmanna³, kteří se obírali také jazykovým územ politiky v bývalé NDR. Dieckmann uvádí rozsáhlou bibliografii vztahující se k naší problematice už v šedesátých letech.

Totalitními symptomy bývají zasahovány všechny jazyky, jejichž společenství do této deformace upadlo. Pro polštinu se pokusil shrnout důsledky totality především M. Głowiński⁴. Vidí je v umělé významové polarizaci, již se dosahuje nejčastěji pomocí hodnotících adjektiv (např. *pokrokový* x *zpátečnický*), jejichž význam dominuje nad sémantikou rozvíjených substantiv, dále v ritualizaci, spočívající v tom, že pro jisté situace je možno užívat jen jistých obrátů a klišé, dále v magičnosti založené na názoru, že co je řečeno, stává se skutečností (jako české heslo *Bez říjnové revoluce nebylo by naší svobody*), a naopak o skutečnostech nežádoucích se nemluví a tím se neguje jejich existence. Nejužívanějšími jazykovými prostředky totalitní jazykové manipulace jsou podle Głowińského perifráze různého druhu, mezi nimiž hrají důležitou úlohu eufemismy, fixní obraty a hyperboly (blíže zde v referátu E. Lotky).

Do analýzy totalitní češtiny nejhluběji pronikl P. Fidelius⁵. Za nejzávažnější jev totalitního propagandistického jazyka považuje zneužívání slov vedoucí k inflaci, která má za následek sémantickou devalvací. Devalvace slovního významu se pak stává vítaným prostředkem lži, jejímž cílem je ovládnutí společnosti. Sémantickou analýzou některých klíčových pojmů oficiální propagandy jako *lid*, *společnost*, *demokracie* pak Fidelius ve své knize předvádí záměrné rozrušování obsahu těchto pojmů. Tento postup manipulace s jazykem je o to závažnější, že s těmito pojmenováními musejí pracovat všichni, ať oficiální propagandě věří, či nevěří. V tom vidí Fidelius největší nebezpečí totalitního jazyka.

Jaká tedy byla totalitní čeština? Jedním z prvních jejích projevů nesporně byl rychlý významový posun slova *intelektuál*. V prvním svazku Příručního slovníku jazyka českého, který vyšel ještě před válkou, je jeho význam vymezen jako 'příslušník vrstev s vyšším vzděláním; člověk duševně pracující'. V prvním svazku poválečného SSJČ⁶, který je datován rokem 1960, je *intelektuál* sice vymezen jako 'vzdělanec duševně pracující', ale jako jeho druhý význam je uvedeno 'člověk se sklonem k planému teoretizování odtrženému od života nebo k snobismu'. Doklady: *planý intelektuál*, *kavárenští intelektuálové* (citováno Rudé právo). Nově proti Příručnímu slovníku je doloženo expresivní leminutivum *intelektuálek* s dokladem: *postrašení intelektuálekové*. Pejorativní význam může v 60. letech nově mít i adjektivum *intelektuálský*. Doklady: *intelektuálská kasta*, *intelektuálský individualismus*. Negativní hodnocení už zcela převládá u odvozeniny *intelektuáloství*: hanl. 'souhrn charakteristických vlastností intelektuálů'; doklad *sebezálíbené intelektuáloství*. A není divu, že se objevuje i nová odvozenina se sufixem ruského původu *intelektuálština*, která má samozřejmě pouze význam negativně hodnotící: 'jednání, vlastnosti intelektuálů, přepjatá spekulativnost, odtrženost od života'. Doklady: *propadnout intelektuálštině*, *vymýtit intelektuálštinu*. Tento významový posun nastal velmi rychle. Ještě v únoru roku 1948 oslovoval Gottwald při proslovu na Staroměstském náměstí inteligenci jako potenciální spojence slovem *intelektuálové*. O pouhé jedno desetiletí později bylo slovo *intelektuál* nadávkou.

V tomto případě lze vést přímou paralelu s nacistickým jazykem; o tom viz výše.

Nejnápadnějším rysem totalitní češtiny byly beze sporu fixní obraty, klišé. Klišé sama o sobě bývají obecným znakem publicistického stylu. V totalitním jazyce však nešlo o obecné fráze, ale o obraty oficiálně dané (*plnění nezastupitelné role, osvojování kulturních hodnot širokými masami pracujících, řešení aktuálních problémů současné etapy vývoje...*). Jejich opakování se považovalo za žádoucí manifestaci názorové solidarity s vládoucí mocí. Důsledkem byla známá významová prázdnota: novinové texty nepřinášely téměř žádné informace, omezovaly se pouze na onu manifestaci ortodoxních postojů; jejich původní "magická" funkce ("co je řečeno, to je skutečností") v posledních letech totality ustupovala této funkci "manifestační".

Jiným rysem, stejně jako předchozí shodným s nacistickým jazykem, byla specifická obraznost vyjadřování, jejímž pozadím jsou militarism: *boj o zrna* (ještě přímé přejetí z nacistického jazyka) a další: *boj proti imperialismu, boj za mír, boj za předčasné splnění plánu, boj za lepší mezilidské vztahy...*; *Národní fronta, kulturní fronta, vědecká fronta, divadelní fronta ... ideologická ofenzíva, kulturní ofenzíva, mírová ofenzíva...* Tato vojenská obraznost je důsledkem takového chápání společnosti, podle něhož je jedinec pouhou součástí jakési bojové sestavy, plně podřízené velení. (Samozřejmě byly stejné obrazy vlastní i totalitní polštině.)

Ovšem nejzávažnějším rysem totalitní češtiny byla záměrná sémantická zamlženost až vyprázdňenost důležitých pojmenování sloužících manipulaci s vědomím společnosti, o níž píše Fidelius.

Jsou některé prostředky totalitního jazyka charakteristické i pro dnešní úzus?

Dikce polistopadové publicistiky se rychle radikálně změnila. Úvodníky a komentáře sestavené metodou koláže z fixních obrátů nenajdeme dnes v žádných novinách. Bývaly už příliš jednoznačným signálem lživosti, než aby byly pro kterékoli dnešní noviny únosné. Ze staré frazeologie přežívají ovšem malé zbytky, které podávají nechtěné svědectví o autorově způsobu myšlení: *vědecká fronta, nezastupitelná úloha...* Do jisté míry přetrvává praxe záměrného opakování nových obrátů zaslechnutých od představitelů elit. Jejich pozadím je jako dříve vůle vyjít konformitu s původním mluvčím. Na některá z těchto nových klišé upozornil Petr Grňa⁷: jde o obraty nebo spojení jako *být čitelný* (o politickém programu), *filozofie trhu, plošné zveřejnění, působení aj., učinit průchodným* (v Parlamentu), *vysílat signály, zviditelnit něco* atd. Naštěstí to není ten nejnebezpečnější symptom totalitního jazyka: je to jen duch konformity, který má manifestovat názorovou shodu či aspoň loajalitu.

Nejzávažnější jev totalitního jazyka, záměrné zastírání pojmů, není dnes jev příliš rozšířený, ale je zde. Nejosvědčenější cestou k němu je záměrné užívání hyperonym na místě pojmenování specifických, např. *export speciální techniky* místo *vývoz zbraní a výbroje*. Stejného výsledku lze dosáhnout i jiným

zamlžováním významu: charakteristika politických stran či seskupení jako stojících *napravo od středu* či *nalevo od středu* místo jednoznačných programových formulací apod. Opakovaný obrat *zeštíhlování ministerstev* nevypovídal nic o počtu jejich zaměstnanců, obdobnou obskurní úlohu mělo v procesu privatizace pojmenování *rodinné stříbro*...

Petr Fidelius v citované knize ukazuje, že svoboda slova znamená, obdobně jako svoboda v každé jiné oblasti lidského konání, zároveň odpovědnost za zacházení se slovem. Výstižně říká, že takové odpovědnosti je mocen jen ten, kdo nepovažuje slova za **pouhá slova**.

Poznámky

¹KLEMPERER, V.: LTI. Halle (Saale) 1957.

²WEINRICH, H.: Linguistik der Lüge. Heidelberg 1966.

³DIECKMANN, W.: Sprache der Politik. Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache. Heidelberg 1969.

⁴GŁOWIŃSKI, M.: Nowomowa po polsku. Warszawa 1990.

⁵FIDELIUS, P.: Jazyk a moc. München 1983.

⁶SLOVNÍK SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO I. Praha 1960, s. 739.

⁷GRŇA, P.: Signály Newspeaku? Tvar 1993, č. 4.

3.6. Smutný znak zhrubění rodinné komunikace Svatopluk Pastyřík

S patřičnou dávkou emocionality a subjektivních postojů se veřejnost často zamýšlí nad úrovní současné mluvené a psané komunikace, nad (ne) kultivovaností některých projevů, o nedostatečném kultivování jazyka a řeči píše kritikové snad do všech redakcí, telefonují do rozhlasu, do televize, na jednotlivá bohemistická pracoviště. Mají pravdu? Je to skutečně s úrovní naší komunikace tak katastrofální? Nejde snad jen o ojedinělé využívání slov "nemytých a nečesaných" pro lapidárnější a zároveň zajímavější vyjádření představy, o preciznější a vtipnější příměr, o přesnější trefení hřebíku na hlavičku? Není to vtip, anekdota, jazyková hravost?

K poznání jedné stránky současného stavu komunikační kultury jsme si vybrali právě časté hledisko kritiků poukazujících na evidentní pokles jazykové a řečové kultury, totiž na zhrubění a vulgarizaci v onomaziologické oblasti. Není rovněž náhodné, že jsme se zaměřili právě na komunikaci v rodině; vyplynulo to zcela přirozeně z plnění jednoho úkolu na katedře českého jazyka

a literatury Pedagogické fakulty Vysoké školy pedagogické v Hradci Králové, a to z výzkumu hypokoristických podob rodných jmen.¹

Při ústním i písemném šetření nás od počátku výzkumu hypokoristik nepříjemně překvapovaly signály zhrubění a vulgarizace při komunikaci v současné rodině, zejména mezi generacemi rodičů a dětí; máme na mysli především vulgární oslovování dětí vlastními rodiči.²

Rodiče, základní pilíře výchovy budoucích generací a první vzory sociálního jednání, chování a komunikování, oslovují děti často tak, jak byli sami zvyklí oslovovat v pubertálním a adolescentním období své kamarády a vrstevníky a naopak zase akceptovat jejich vulgární projevy vůči sobě, aniž by nyní přijímali svou změněnou sociální pozici a roli. Nerespektování rodičovské role a setrvávání na mladických postojích i v dospělém věku nesvědčí samozřejmě zrovna o sociální psychické zralosti a vyspělosti některých příslušníků rodičovské generace, ale v užívání zhrubělých výrazů, nadávek, urážlivých až nactiutračných slov je mezi pubertální i postpubertální mládeží a rodičovskou generací přece jen rozdíl. Forma výrazů je sice stejná, ale funkčním zaměřením se generační užívání přece jen liší. Zatímco mladiství se chtějí hlavně (a to i na úkor ostatních) individuálně prosadit a chtějí si i jazykem vydobýt pro sebe nejvýhodnější místo v hierarchii své sociální skupiny (i proto jsou tolik hluční a extravagantní), žádní rodiče nemusejí dělat totéž. Jejich role je v podstatě jasná a je dána rodičovskou pozicí. Zhrubělé a vulgární výrazy, které tolik u pubertální a adolescentní mládeže odsuzujeme, tedy to vlastní vyjádření snahy být *primus inter pares*, se projevuje v onomaziologické oblasti výběrem výrazů a obrazných pojmenování s hyperbolickým přepínáním, někdy též (jak jsme se pokusili již dříve ukázat na pojmenováních hudebních skupin³), ale jen pod záštitou společenské skupiny se stejným generačním zázemím, pojmenováním quasidepreciačním. Tyto společensky neúnosné výrazy, pojmenování a oslovení mají hlavně *pro domo sua* mluvčích v podstatě meliorativní funkci, jen skrývanou za siláckou dysfemii, zatímco tytéž výrazy mají v ústech dospělých vůči dětem jasně depreciační funkci.

Protože jsme se při našem šetření zaměřovali na sběr hypokoristik, nenacházeli jsme v odpovědích na dotazníkové otázky v části věnované vrstevníkům respondentů příliš velké množství pejorativních apelativních výrazů. Ne že by neexistovaly, nebo že by je respondenti nepoužívali, ale důraz na sledování hypokoristických podob akceptovali i oni. Jiná situace ovšem nastala, odpovídali-li respondenti na otázky mířící k rodině. Děti se potřebovaly svěřit, potřebovaly sdělit, jak to u nich doma vypadá, jak se u nich v rodině mluví. Zhrubělé výrazy se pochopitelně a často objevují při verbálních kontaktech mezi sourozenci a směřují od starších k mladším a od chlapců k děvčatům. Celkem se dal tento stav předpokládat, protože i mezi sourozenci se uplatňují psychologické a sociologické aspekty chování a jednání, ale také už snaha o znehodnocování, znevažování druhého, jeho urážení a ponižování.

Mnohem překvapivější však byly odpovědi respondentů na otázky: "Jak ti říká tatínek/maminka, když tě chtějí pochválit,/když se na tebe zlobí?" (Podobné otázky se týkaly i ostatních příbuzných.) Podle častěji se opakujících dětských odpovědí rodiče děti příliš často pozitivně nehodnotí: "To se ještě nestalo." "To se nikdy nestalo." "Nechválí mě." "Nikdy mě nechválí." Dojde-li už ze strany rodiče k vyjádření pozitivního ocenění, často, a rovněž dle očekávání, užívají rodiče deminutiv, případně pochval typu "seš borec, seš dobrej, kofr, frajer", ba dokonce i "ty vogo", tedy vyjádření, která bychom spíše očekávali v promluvách samotných respondentů a jejich vrstevníků. Rodiče de facto hodnotí děti způsobem odpovídajícím jejich vlastním dřívějším zkušenostem s oceňováním a hodnocením svých vrstevníků z mládí (tj. na úrovni ne-rodičů) a v podstatě se dětem neformálně přibližují. Výrazy odpovídajícími rovnocenným partnerským vztahům mezi mladými a dospívajícími své děti pozitivně (byť nevědomky) motivují.

A v opačném případě? Jak oslovují rodiče své děti, zlobí-li se na ně, chtějí-li je pokárat, něco jim vytknout? Malou ukázkou pejorativního vyjadřování rodičů vůči dětem viz v pozn. 2, dalšími výrazy raději nebudeme tuto množinu rozhojňovat - kvantitativní nárůst příkladů by stejně nic nového nesdělil, jen by nám bylo smutněji. Víc než značný počet pojmenování typu *vole*, *debile* nás překvapila častá dětská sdělení: "To se ani nedá napsat." "Ostatní papír nesnese." Taková vyjádření jsme nejčastěji nacházeli v odpovědích žáků 2. stupně, občas i u středoškoláků. A dost možná, že sem patří i nezodpovězené otázky, příp. proškrtnutá místa pro odpověď. Děti se pravděpodobně někdy styděly napsat odpověď a deklasovat tak svou rodinu.

Velmi zářející byl častý výskyt pejorativních oslovení a pojmenování dětí v řeči matek. Je sice pravda, že ženy jsou na podněty z okolí citlivější, že jejich reakce na nepříznivé situace a okolnosti bývají bezprostřednější, impulsivnější a emotivnější, co je to ale platné, když jsou jejich projevy mnohdy vulgárnější než projevy otců. Nechtěli jsme tomu zpočátku ani věřit, domnívajíce se, že jde o pouhá kakofemická užití jednotlivých hrubých nebo zhrubělých výrazů, či o záměrnou snahu dětí zdiskreditovat alespoň touto cestou rodiče jako represivní elementy. Ústní šetření nás bohužel přesvědčilo, že se ze strany rodičů jedná hlavně o uplatnění depreciačních pohnutek, o záměr ponížit, urazit, nactiutřhat. A to je něco zcela jiného než užívání těchže výrazů adolescenty. Nepopíráme, že i u pubertální a adolescentní populace nejde o tytéž depreciační tendence, jenže mladí deteriorují hlavně proto, aby mluvčí byl sebou samým honorifikován, kdežto rodiče ...? (Jen výjimečně, ale přece jen, jsme zachytili pejorativní výrazy i u ostatních příbuzných - hlavně tak ještě mluvící strýcové a tety, bohužel se našli i dědečkové.)

V obou zkoumaných skupinách, tj. v rodině i mezi vrstevníky, se sice jedná o vyjádření emocionálního postoje stylisticky a citově zabarveným užitým výrazem, ale zatímco v projevech pubertální a adolescentní mládeže jsou tato oslovení a pojmenování užita spíše dysfemicky pro vyjádření hyperbolizace

a augmentace, v rodičovských projevech cítíme, v podstatě při užívání stejných výrazů, že do popředí vystupuje především snaha depreciovat, a to v rámci věkové, sociální, dost možná i fyzické subordinace.

Nejsmutnější pro nás bylo zjištění, že vulgární výrazy byly ponejvíce užívány proti desetiletým a jedenáctiletým dívkám ... Skutečně jsme byli nepříjemně zaskočeni zjištěním, že dívky tyto výrazy nejen znají, ba že se ani nestydí je napsat či vyslovit, hlavně ale, že je vůči nim někteří otcové i matky dokáží použít! I když se třeba jedná jen o chvíli citového nezvládnutí nepříjemné či mimořádné situace.

Myslíme si, že bychom si všichni měli při pozornosti, kterou věnujeme výchově ke kultivované komunikaci, všimnout i takových jevů v běžném životě kolem sebe, neplakat jenom nad rozlitym mlékem, ale snažit se v rodině i ve škole vhodnou výchovou - i jazykovou - napravovat to, co se při výchově současné střední generace v minulých letech nepodařilo.

Poznámky

¹V lednu 1993 se konala v Hradci Králové 3. česká onomastická konference o onymických systémech a souběžně s ní 5. onomastický seminář o onymických systémech v regionech. Při této příležitosti jsme ohlásili projekt výzkumu hypokoristických podob rodných jmen (Pastyřík, S.: Počátky výzkumu hypokoristik na VŠP v Hradci Králové. In: Onymické systémy. Onomastika a škola, sv. 5, Hradec Králové 1993). Před širší veřejností jsme pak tento projekt představili na 18. celosvětovém onomastickém kongresu v dubnu 1993 v Trieru (Pastyřík, S.: Anfänge der Forschung der Hypokoristika an der Pädagogischen Hochschule in Hradec Králové. In: Onymische Systeme. Hradec Králové, Gaudeamus 1993, s. 53-55).

²Např. *blbe*, *blbče*, *blbečku*, *blboune*, *debile*, *debilku*, *debžo*, *hlupáku*, *hovado debilní*, *idiote*, *kreténe*, *pako*, *pakoune*, *pitomče*, *trotle*, *chleboune jeden blbej*. Výběr označování lidských potomků rodiči jsme záměrně omezili jen na inteligenční oblast.

³PASTYŘÍK, S.: Názvy hudebních skupin mládeže. JA 27, 1990, č. 3-4.

Variantnost zájmenného skloňování je posílena i zakončením *-ma* v I pl., které zásluhou uplatnění západních slezských nářečí a nepochybně také shodou s tendencí celonárodní slabě převládá nad spisovnou koncovkou *-mi*, např. *s tema pracovníkama x temi autobusi, temi otačkami*. Vzájemný poměr obou tvarových variant je 1,4 : 1 ve prospěch zakončení *-ma*.

Důsledně je rozlišen N pl. **životných maskulin**, kde převládá podoba *tī* (*tī techníci*) omezeně dublovaná fonetickými variantami *či/čy* (např. *či žnivňicy* = ti ženci; *či, keřy ho chytali; čy uš se přypřavili*) pocházejícími z nářečí polsko-českého přechodného pásu nebo z oblastí východních slezských dialektů, od N. pl. maskulin neživotných, feminin a neuter, kde je tvar *ti* (*ty*), např. *ti (ty) kmeni (kmeny), ti (ty) draški (drašky), ti (ty) d'ecká* shodný s A. Pouze zcela ojediněle a jenom v odborných a oficiálních textech lze u neuter slyšet tvar *ta* (např. *ta třicata leta*).

Hláskového původu je také vedle zcela převažující podoby *ten* varianta *tyn* v N a neživotném A sg. **maskulin**, která vznikla změnou *e > y* před nosovým *n* a která se omezeně vyskytuje v projevech mluvčích pocházejících z polsko-českého přechodného pásu, z východních okrajů slezských nářečí po pravém břehu horního toku Ostravice nebo z pohraničních obcí na severním Hlučínsku a také z oblastí východního přesahu slezských nářečí do Polska (např. *tyn kuň, tyn lyskovec, na tyn most x ten chlapec, ten chodník*).

Poukaz na variabilitu zakončení většiny pádů zájmena TEN posloužil jako ukázka variujících koncovek vyskytující se na zkoumaném území v celé skloňovací soustavě. Svědčí o uvolňování a otevírání normy, způsobeném míšením kódů, střídavě užívaných většinou mluvčích v závislosti na realizované komunikační události. Jazyková situace je charakterizována tendencí přepínat z jednoho kódu (tj. útvaru národního jazyka) na druhý, což předpokládá diglosii, případně triglosii mluvčích. Výstižné a stylově přiměřené užití jazykového kódu je nezbytnou podmínkou aktivního postoje mluvčího k okolí, tj. součástí jeho veškeré činnosti, např. pracovní, odborné, zájmové i jiné. Volba přiměřené varianty musí být řízena snahou zamezit rozporu mezi záměrem mluvčího a interpretací posluchače, tj. snahou dosáhnout vzájemného porozumění. Zánik dialektů, s nímž se dříve počítalo, není tedy ani příliš blízký, ani jednoznačný. V soukromé komunikační sféře se dialektu užívá stále, proces zániku tradičních výrazových prostředků není přímočarý a probíhá odlišně nejen v různých oblastech, ale i v různých sociálních sférách.

Přes veškerou složitost situace lze však konstatovat, že dialekty jako systémová jednotka charakteristická pro to které území ustupují vyšším útvarům národního jazyka, na území Moravy většinou místním interdialektům, v oblastech s jazykově různorodým obyvatelstvem (průmyslové oblasti, pohraniční oblasti, nově založená nebo nově osídlovaná, případně dosídlovaná města) nejčastěji útvaru, který směřuje ke spisovné češtině. Na zkoumaném území alternují místní zvláštnosti většinou jako druhotné, stylisticky využívané varianty.

3.8. Jazyková situace v obcích na Českobudějovicku, místo dialektu v běžné komunikaci

Marie Janečková

Náš příspěvek se nebude zabývat celkovou jazykovou situací na Českobudějovicku. Zaměřili jsme se na tradiční nářečí v blízkém okolí centra jižních Čech a sledujeme, jak se mění situace v širším okruhu jihočeském. Zvláštní pozornost jsme věnovali okrajovému úseku doudlebskému.

Jazykový materiál byl sbírán v rozmezí let 1983 - 1987 u nejstarší a staré generace. Zvolený nářeční okruh zahrnuje 16 obcí, jejichž jádro tvoří obce nacházející se jihovýchodním a jihozápadním směrem od Čes. Budějovic, patřící vlastně do nářečního úseku doudlebského. Kromě toho jsme získávali texty i z obcí ležících severně od Budějovic. Proto zde pozorujeme ústup jevů typických pro jihovýchodní část regionu.

Všimněme si teď blíže jazykové situace ve zvoleném okruhu. Vyšli jsme ze všeobecného názoru, že příznakové rysy jihočeského regionu v běžném užití pouze koexistují s prvky centrálními a spisovnými. Frekvence těchto regionalismů či užších dialektismů je poměrně malá a stále klesá. V mluveném projevu mladší generace se již místních příznakových podob užívá nedůsledně (Utěšený, 1986, s. 9n.).

Zvolili jsme postup od rysů příznakových, typických pro okrajové úseky jihočes. nářečního okruhu. Neuvádíme znaky, které má jihočeský úsek společné s celkem českého jazykového území.

V rovině jevů hláskoslovných je nejnápadnější a nejzachovalejší tzv. jihočeská disimilace zdvojených sykavek, polosykavek, zubnic a souhlásek předopatrových (*t', d'*), a to uvnitř slov na morfémových švech i na předčlech slovních spojení. První ze zdvojených souhlásek se mění v *-j-*, nebo se dluží předchozí samohláska a *-j-* úplně mizí: *babijce/babíce, na cest'ijce, f sedňice, přej štiricet korun, aj cem, přijte, pojte*. Disimilace se u starší generace drží po celé této oblasti a přesahuje i do širšího okruhu jihočeského.

Vlivem měkké výslovnosti souhlásek dochází k tzv. anticipaci měkkosti: *-j-* se objevuje před všemi výše jmenovanými souhláskami *šejz d'eří, nejňi, tojt' se ví*.

Dalším vymezujícím jevem je rozložená výslovnost slabiky psané *mě* jako *mje* proti všeobecné výslovnosti *mňe*. Výslovnost *mje* svědčí o svérázu jihočeských měkkostních poměrů, tentokrát po retnicích. Naše doklady jsou četné: *mjeli, v zimje, námjestí, z Mjehova* aj. U zájmen se výslovnost *mje* objevuje i v tvarech s etymologickým *mň-*: *ke mje, dej to mje*. Tvarů s výslovností *mňe* obsahovaly naše mluvené projevy mnohem méně. (Jejich vzájemný poměr lze vyjádřit počtem 78:12.) V širším jihočeském okruhu však převažují tvary s výslovností *mňe*, výslovnost *mje* byla zaznamenána v jihovýchodním

cípu okresu Jindřichův Hradec a v některých obcích okresů Tábor, Písek, Prachatice.

Dřívější příznakový rys, měkká výslovnost retnic před *i*, *í*, související se staročeskou měkkostní korelací v řadě retnic je na ústupu. Několik dokladů poskytly pouze texty doudlebského úseku. Výslovnost je však již pouze rozložená: *mamjinka*, *zlobjil*, *pjivo*, *mi bili hjiťi březofkou*. V témže úseku pak starší generace zachovává ještě počáteční *o*- bez proteze: *opuštěná osoba*, *za osum korun*, *o osmi hodinách*, *ocut*, *abi se nám ořela postel*. Podle Voráče (mapa C IV 1) se tato výslovnost na Doudlebsku udržuje územně ve větším rozsahu než výslovnost měkkých retnic *bji*, *pji*, *mji*, *vji*. Zdá se, že se tento územní rozdíl udržuje dodnes.

Z asimilačních jevů se stále zachovává nejnápadnější z nich, změna skupiny *-ovi-* na *-oj-* u rodinných a místních jmen: *klucí Kubalojc*, *pot Vachlojc*, *přes Popojce*, *s Cickrejc* apod. (Příslušníky rodiny lze označit ještě jiným způsobem, který soupeří s typem *-ojc*: *ta Králofcú*, *nejakou Králofcú*, *strejček Kocijánú*. Variantami ženských příjmení jsou ještě typy: *mladá Plzova*, *Fakuberinka*.) V širším jč. okruhu se tvary na *-ojc*, *-ojce* objevují nejvíce na Prachaticku. Asimilované *g* ve spojení *kd-* se v jihočeské oblasti změnilo v *hd-*: *hde*, *hda*, *hdeš*, *nehde/nehde*. Tento jev ustupuje výslovnosti s nezměněným *g*: *ňegde*, *ňigdo*, *negdi*. Výslovnost skupiny *hd-* se udržuje v mluvě nejstarší generace, a to převážně v úseku doudlebském, kde jsou také častější tvary s *n-*: *nehde*, *neco*, *nákej*, *nekolik*.

Ze samohláskových změn bývají obvykle uváděny rozdílné typy kvantity. Naše texty obsahovaly již jen velmi málo dokladů s nadměrnou délkou: *plouh*, *řípa*, *plívi*, *fčáli*, *roužnout*, *d'ifčata/d'ifčata*. Příznakové dloužení v přičestí minulém typu: *skinoul*, *vikinoul*, *rozhrnoula* jsme zachytili v jedné obci doudlebského úseku. Z nejjižnějšího okraje tohoto úseku pocházejí doklady na zbytky někdejší užší výslovnosti dvouhlásky *ou* jako *uu* až *ú*: *suusetka*, *dlúho*, *húbi*, *najennú*, *súsedovo Máňa*, *som mjela sebu*.

Z nápadných tvaroslovných jevů přetrvávají ustrnulé tvary adjektiv přivlastňovacích, rodově nerozlišené a nesklonné. *Bláhovo holka*, *taťínkovo kabát*, *sestřino d'eti*, *súsedovo Máne*, *súsedovo Mánu*. Texty ze širšího jihočeského okolí nám sice poskytly méně dokladů, přesto však můžeme konstatovat, že se tyto tvary drží jako regionální znak, a to i v mluvě střední a mladé generace.

Také rozdílné tvary ve 2. sg. rodových zájmen a adjektiv ženského rodu a ve 3./6. sg. se drží nejen na Budějovicku, nýbrž i v širším jihočeském okruhu: *přijel z dovolení - bil na dovolenej*, *na Hlubokej*, *za tí hajdrichijádi - vo tej revoluci*, *k tej vod'e* apod. Dokladů ze širšího jč. okruhu je velké množství a rozdíl mezi pády naprosto převažuje: *do Turní - f tej Turnej*, *z jední louki - na druhej louce*, *proťi tej novej škole* aj. J.Bělič považoval tento jev za základní klasifikační izoglosu jihozápadočeskou.

Z nejnápadnějších znaků slovesných uchovává se v mluvě starší generace jednotné zakončení u sloves 4. třídy ve 3. os. pl. indikativu přezenta na *-í*: *oňi*

umí, sází, přechází. U mladší generace se začíná prosazovat středočeské *-ejí/ej:* *prošej, sázej.* Měkčení v imperativu sloves 4. tř. se drží stále: *nemišli, neježdí.*

Ze slovotvorných zvláštností se sluší připomenout odlišné zdrobňující přípony, které se vyskytly voudlebském úseku: *-al:* *Fanal, Honzal*, *-álek:* *pejsálek*, *-alka:* *děvalka, misalka*, *-alko:* *pokrvalko*, *-ško/-čko:* *prkejčko.*

Z jevů lexikálních uvedeme pro zajímavost některé regionalismy: *jertel* se vsunutým *-r-*, *souhrada* 'cesta mezi zahradami', *cáferenda* 'dlouhá lesní tráva'. Řada regionalismů je přejata z rakouských a bavorských nářečí buď beze změny (*haus* - *vdala se na haus*, *loch* 'sklep'), nebo jsou slovotvorně upraveny (*fakslík* 'dřevěná nádoba na stloukání másla', *bajzek* - 'pes').

Naše texty obsahují také některá ustálená spojení slov, zejména rčení (úsloví) a přirovnání. V těchto tradičních kontextech se nářeční rysy uchovávají ve větší míře: *aňi som nedutala, bilat' som ešte hůd'e, nemjela na svjet'e nič ničehoš, hnala me k práci, abi ze mňe nebil chomout, tet' to máš slovení.* Z přirovnání uvádíme alespoň: *do Honzi jag diš vjedou sršáňi, d'elali sme jako že vo ničom nevíme.*

Rozbor textového materiálu nám dovoluje konstatovat, že nejzachovalejší ráz nářečí jihočeského s rysyoudlebského úseku si drží obce na Trhosvinskenu včetně Trhových Svin samých.

L i t e r a t u r a

BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.

CURÍN, F.: Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. Praha 1967.

CURÍN, F.: Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen. Praha 1964.

CURÍN, F. a kol.: Jihočeská vlastivěda. Jazyk. Č. Budějovice 1986.

ČEJKA, M.: Úvod do studia českého jazyka pro bohemisty. Praha 1981.

DUŠEK, V.J.: Hláskosloví nářečí jihočeských I, II. Praha 1894, 1897.

DUŠEK, V.J.: Kmenosloví nářečí jihočeských. Praha 1902.

HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Čs. vlastivěda III. Praha 1934.

CHLOUPEK, J.: Aspekty dialektu. Brno 1971.

JÍLEK, F.: Jihočeský člověk a jeho řeč. Č. Budějovice 1961.

KOTSMÍCH, V.: O podřečíoudlebském. In: Sborník věd. Muzea Král. českého I. 1868.

KŘÍSTEK, V.: K otázce konverzatismů německého původu ve starší češtině. In: Sborník prací PF UJEP v Brně, sv. 41. Brno 1973.

LAMPRECHT, A. a kol.: České nářeční texty. Praha 1976.

MICHÁLEK, E.: K problematice slovních spojení. In: Sb. prací PF UJEP v Brně, sv. 41. Brno 1973.

ŠLOSAR, D.: Poznámky k nářeční slovotvorbě. In: Sb. prací PF UJEP v Brně, sv. 41. Brno 1973.

UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960.

UTĚŠENÝ, S.: Nářečí v jižních Čechách. In: Jihočeská vlastivěda. Č. Budějovice 1986.

VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní I, II. Praha 1955, 1976.

VYDRA, B.: Popis a rozbor nářečí hornoblanického. Praha 1923.

3.9. K současnému stavu jč. nářečí, zvl. nářečí doudlebského Zbyněk Holub

Problematiku jihozápadočeských nářečí řeší četné práce starší (Dušek, Kotsmích, Havránek) a novější (Voráč, Jílek, Cuřín, Utěšený, Bělič a Lamprecht). Poslední zprávu z pera Slavomíra Utěšeného nalezneme v Jihočeské vlastivědě. Na uvedené práce cíleně navazuje náš výzkum, který provádíme v posledních třech letech v rámci průzkumu českobudějovického regionu. Předmětem mého výzkumu je spíše záznam a rozbor jazykové situace v užší oblasti tzv. doudlebského nářečí. Vychází se ze vzorku materiálu z 18 obcí oblasti. V budoucnu se výzkum soustředí na tři nejvhodnější obce, kde se lze přiblížit ideografickému záznamu slovníku. Jádrem respondentů tvoří osoby nad 60 let. Proto zaznamenávám převážně znaky, které bývají obvykle za doudlebské pokládány. Sledovaný vzorek byl zaznamenán na přelomu 80. a 90. let. Připomínám některé znaky hláskoslovné (zachovávám fonetickou transkripci):

U konsonantů:

1. ústup palatálnosti retnic ve prospěch rozložené výslovnosti (*pj, mj, bj, vj, fj*). Relikty palatální výslovnosti jsou zřetelné pouze u nejstarších respondentů;
2. postupná převaha výslovnosti s nazální palatálou u původně palatální retnice *m*; převažuje nad rozloženou variantou *mje*: *mňesto*, méně *mjesto* (dříve v nářečích spíše jev severnější);*
3. pravidelný průběh asimilace hláskových skupin:
 - 3.1. s převahou regrese u znělostní asimilace, popř. se zbytky progresu ve skupinách *-sh-* (obecně) a *-tv-/-kv-/-sv-* (místně);
 - 3.1.1. se zachovanými zbytky znělé výslovnosti před samohláskou nebo souhláskou jedinečnou;
 - 3.2. s redukcí obouretného *-v-* (*-w-*) a ustálením výslovnosti palatály *-j-* (popř. polosamohláskového *-i-*) v určitých případech ve skupinách *-ovi*, *-evi*; obdobný vývoj je dokládán i ze severovýchodu Čech;
 - 3.3. artikulační asimilace ve skupině zubnic a nazál: *dn/nn*, *dň/nň*: *Besenňice* (opět jde o jev, blízký stavu na SV Čech);

4. disimilace sykavek a zubnic: *bej sebe, babijce*;
5. anticipace palatálnosti na východním okraji Doudlebska: *misijčka*;
6. absence proteze *v-* před *o-* převažuje (i když ne zcela důsledně) v celé oblasti;
7. palatální výslovnost *ň* před *e* se v předponě šíří výrazněji: *ňegdo, něco, ňekam*.

U vokálů:

1. Výrazněji se od úzu obecně českého neliší kvantita a její rozložení (*rána-ran, housata-housat, oje-oj-voj, olše, pjena*). Místně jsem zaznamenal jednotlivé alternace:
 - 1.1. *řikalo se, hledaji*; popř. stylově příznakové užití kvantity: *jó, né, ták ...*;
 - 1.2. koncovka *-í* v nom. pl. substantiv - životných maskulin: *klucí*;
 - 1.3. oblastní varianty v infinitivu a participiu *l-*ovém: *vedíl, dožil, vjedít - alc: jest, pect//píct, nest*;
 - 1.4. některé odlišnosti délky směrem k východnímu okraji regionu: *pína, hnída - ale: ovec, stebel (=gen. pl.)*.
2. Diftongy *ej, ou*:
 - 2.1. Místy jsem zaznamenal jistou tendenci k monoftongizaci (zejména na východním okraji - za Komařicemi a Ledenicemi), která připomíná vývoj středomoravských nářečí: *male¹/malae¹, be¹vaji/bae¹vaji*, s vysloveným širokým *ae, o¹krop/ókrop.**
 - 2.2. Po ostrých sykavkách (*s, z, c*) zachovává *í* spíše starší generace: *cícha, vozík, obecněji: cín*.
3. Alternace *e-o*: *o ňom, o ňákím - o ňákom, o čom*, - analogicky se skloňováním zájmeně ten; ve slovesném tvaru *já som* (ale naopak: *Sebjenov, tebjě-sebje*).

Z jevů tvaroslovných mohu uvést:

1. Rozlišování životnosti v nom. pl. životných maskulin: *mladí kluci - mladí kluki*.
2. Přechody ke složené deklinaci:
 - substantiv: *Blanckí místo Blansko*;
 - zájmen: *tích místo t'ech*, na východním okraji i další tvary: *t'ima* (instr. pl. místo *t'ema*)
3. Zbytky starších pádových tvarů:
 - 3.1. V dat. pl. maskulin a neuter: *-om* (západněji): *d'efčatom, -um* (jižněji): *d'efčatum*;
 - 3.2. akuzativní podoby osobních zájmen 1. a 2. osoby sg.: *me/te* (na Soběnovsku).
4. Přechody mezi slovesnými typy se řídí normou obecně českou, popř. jihozápadočeskou: *oňi sází, umí, rozumí* (obecně: *sázejí, umňejí, rozumňejí*).
5. Ustrnulý tvar posesivních adjektiv: *taťínkovo, maminčino*.

Za slovtvorné jevy oblastní považuji pouze několik znaků:

1. nepatrné rozdíly v míře využití některých přípon: *trakač/trakař*;
2. originální prvky soustavy deminutiv v užití sufixů: *d'evalka, misalka, prkejško/-čko*;

3. odlišné podoby rodných jmen křestních a jmen rodinných: *Fanal, Honzal, Filkojc, Jiří, Barabáš*;

4. různé obměny příslovci: *teplejš/teplejc, hdy/hdi, hdyž/hdaž, nejčko/nejčín, vdi*.

Při výzkumu lexikálních jevů užívám při výzkumu především postupu onomaziologického, z něhož vychází i Dotazník pro výzkum českých nářečí (ÚJČ ČSAV 1964), především obou svazků části A a obrazové přílohy, kterou doplňuji dalšími nákresy. Sémaziologicky porovnávám spíše výskyt slov v lokalitě formou přímého rozhovoru s respondenty. Uvedený dotazníkový výzkum ostatně byl již vícekrát bohatě komentován.

Odlišení sémantických polí není zajímavé jenom v rovině barev a při hodnocení pojmových shod a rozdílů celých jazyků. Toto pojetí má své místo i v dialektologii (což dokazuje i frekvenční rozbor užívání názvů různých typů náradí a nástrojů, pojmenování věcí běžné potřeby apod.).

Tato slova můžeme přehledněji rozčlenit v souladu se vzorovým dotazníkem do základních oblastí (bez fonetické transkripce):

I. Místní a domácí prostředí: *kameňák, kápěj, klubalka, koprdeka, (koperdeka, pokrdeka), koprvadlo, koutnice, kouzeň, listák, (listák), oknička, spravít/spravovat komoru, šerka/šerkovnice, šrank (šraňk) na žehlení, štrikovat, trháček, železnák*

- jídla: *buchcovaný, cacarka, dropty, friko, kočičák, kuba, kulajda, kyselka/kyselanda, marjanka (brambory na marjánce), nalívance, pracharanda, šumpláky, šuska/šusterka, švápka, vdolky na drátě, zápražka, zasmažka*

II. Hospodářství: *fakslík, fošinek, hambalky, košer, košerovat, (vykošerovat), oje, ojátko (vůje), picek, prvníčka, přístrojít, pukaviště, strapačka/třepačka, šimlík, ukrmit (voly), toudně (touděň), temovat (týmovat-tejmovat, zatemovat), záklasník*

III. Zemědělské práce: *obírat (bran:bory, ovoce), povříslo, souhrada, stejch (strych - štrych)*

IV. Příroda: *chúje, ouvoz, íva, melí*

V. Člověk a jeho vlastnosti: *břeštět/ubřeštěná žencká, navolit se (čeho), schras(t)nout/schrás(t)nout, štont, švuňk, urúvat se*

VI. Člověk a jeho život: *dvíčky, hudě/húdě, kárka (dětský kočárek), spolčata*

VII. Společenský život: *cáferendu/caperda, dutky/dútky, dužiny, kout (dostat něco do kouta), kutálka, modlič, obříkaný (dílo), ovesnej (maškara), pekat (vajíčka), prohláška (ohláška), řehtačka, úvod (šlo se k úvodu), úvodnice, zvodit (někoho někam), žitnej (maškara).*

Domnívám se, že bude v dalším výzkumu užitečné zaměřit se právě na zmíněný lexikální výzkum (i když v souvislosti s tvaroslovím, slovotvorbou i hláskoslovím).

Za největší přínos dialektologického výzkumu považuji posilování povědomí o regionálních zvláštěnostech Doudlebska a jejich významu při formování jazyka celonárodního.

L i t e r a t u r a

- BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ. Část A, B, obrazová příloha. ÚJČ ČSAV, Praha 1964 - 1965.
- DUŠEK, V.J.: Hláskosloví nářečí jihočeských I, II. Praha 1894, 1897.
- DUŠEK, V.J.: Kmenosloví nářečí jihočeských. Praha 1902.
- JAKLOVÁ, A. a kol.: Jazyk a řeč jihočeského regionu. České Budějovice 1992. (Zde i příspěvek: Holub, Z. - Janečková, M.)
- JÍLEK, F.: Jihočeský člověk a jeho řeč. České Budějovice 1961.
- KOTSMÍCH, V.: O podřečí doudlebském. In: Sborník věd. Muzea Král. českého I. Praha 1868.
- LAMPRECHT, A. a kol.: České nářeční texty. Praha 1976.
- ŠLOSAR, D.: Poznámky k nářeční slovoslovu. In: Sborník prací PF UJEP, sv. 41. Brno 1973.
- UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960.
- UTĚŠENÝ, S.: Nářečí v jižních Čechách. In: Jihočeská vlastivěda. České Budějovice 1986.
- VÁŽNÝ, V.: O sbíraní nářečového materiálu na Slovensku metodou dotazníkovou. Sborník Matice slovenskej VIII. 1930.
- VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní I, II. Praha 1955, 1976.

*Poznámka redakce

Srov. odlišné zjištění u M. Janečkové. Kromě toho je v tomto příspěvku řada konstatování a dokladů, které nekorespondují s našimi dosavadními znalostmi sledovaného regionu, jak je zachycuje literatura. Jestliže takové rozdíly reálně existují, měl na ně autor srovnáním s touto literaturou upozornit a vyrovnat se s nimi. (Zvl. se to týká např. otevřené výslovnosti dift. ej a monofongizace "hanáckého" typu.)

DISKUSE

3.9.1. Jana Jančáková

K regionální příznakovosti běžné mluvy v Čechách

Rámcový pohled na Čechy, podle něhož je zde jazykový stav silně nivelizovaný a vyrovnaný - názor, s nímž vlastně polemizovaly oba jihočeské příspěvky přednesené na naší konferenci (Z. Holub, M. Janečková) - , je do jisté míry oprávněný a pochopitelný zvláště při pohledu "zvenčí", např. z pozice moravského mluvčího, konfrontuje-li globálně vnímanou obecnou češtinu s vlastním stavem běžné mluvy a s vlastní jazykovou zkušeností z mnohem více diferencovaného prostředí moravského.

Kdo však zná jazykovou situaci v Čechách z autopsie nebo kdo se seznámil s dialektologickými výzkumy poválečného období, tomu je zřejmé, že běžná

mluva ani v nářečně silně nivelizovaných Čechách zcela bezpříznaková není, tím spíše ve vrstvě nářeční.

Pro jazykovězeměpisný pohled na Čechy je charakteristické postupné vrstvení izoglos od nivelizovaného středu směrem k archaičtějším okrajům, kde mluva nabývá charakteru skutečných nářečí s celou řadou diferenčních znaků. Názorně to dosvědčily oba dnešní referáty o jazykové situaci na Českobudějovicku. Rozšířený názor, že nářečí v Čechách už vlastně neexistují, odpovídá tedy vlastně situaci nivelizovaného středu, ne už stavu na okrajových územích.

Při detailním rozboru mluvy i ve vnitřněji položených územích, dokonce i v samém nivelizovaném středu, můžeme však dospět k překvapivému zjištění, že zdejší mluva má ještě řadu regionálních znaků, ovšem je jich úměrně méně a jsou různé povahy. Některé jevy, a to zvláště jevy morfologické, jsou ještě zákonité, jiné, hlavně např. výsledky některých hláskových změn, jsou už ve stavu lexikalizace, a konečně jsou jevy reliktní, plně lexikalizované. Stupňovité narůstání regionálních znaků představuje zároveň postup jazykové iradiace z nadřazeného středočeského centra a šíření nivelizace do oblastí sousedních.

Ještě nápadnější je ústup charakteristických regionálních znaků ve vrstvě interdialektické, zvláště markantní je pak v mluvě mládeže. Přirozený proces generačního střídání, při němž mladá generace do svého aktivního mluvního úzu už řadu regionálních rysů nepřijímá, je v poslední době natolik silný, že vzdálenost mezi výchozí nářeční vrstvou a mluvou mládeže dané oblasti je dnes značná. Přesto však i u mluvčích mladé městské generace v Čechách shledáváme dosud výrazné regionální rozdíly. Zůstávají znaky velkých oblastí, neuvědomělé jevy fonetické povahy, oblastní ekvivalenty roviny lexikální. Přesvědčivě to ukázaly detailní rozborů Dejmkovy v Hradci Králové, potvrzují to dílčí sondy běžné mluvy posluchačů filozofické fakulty UK, je to zřejmé z právě vyšlého prvního svazku Českého jazykového atlasu.

Přestože tedy proces nivelizace běžné mluvy v Čechách již značně pokročil, lze se i na základě rozborů současné jazykové situace oprávněně domnívat, že regionální příznakovost zůstane ještě po dlouhé příští období příznačným rysem běžné mluvy, a to i na tomto nivelizovaném území.

3.10. Místo východomoravského dialektu v komunikaci obyvatel Zlínska Josef Kolařík

Pokusili jsme se zjistit, do jaké míry ještě užívají obyvatelé Zlínska při běžné komunikaci východomoravského dialektu, či interdialektu. Zlínsko sousedí na východní státní hranici s dialekty slovenskými.¹ Východomoravské dialekty lze považovat za přechodný pás mezi dialekty českými v širším smyslu a dialekty slovenskými.² Zlínskem prochází hranice mezi severní (valašskou) a střední (slováckou) skupinou nářečí.³ Na západní hranici se mluví tzv. dolským dialektem,⁴ při severozápadní hranici dialektem středomoravským. Hranice není většinou ostrá. Nářečí dolská tvoří přechod mezi dialekty východomoravskými a středomoravskými, nářečí na Luhačovicku mezi valašskou a slováckou skupinou východomoravských dialektů aj. Z řady důvodů se dnes projevuje větší tolerance uživatelů jazyka k jevům pronikajícím ne toliko z blízkých nebo prestižních jazykových útvarů. Některá lokální specifika se stírají či přetrvávají jen v mluvě nejstarších obyvatel. Do jazykového povědomí pronikají jevy přijatelné uživatelům na širším území a místo drobných teritoriálních dialektů vytvářejí se interdialekty umožňující komunikaci stále širšímu okruhu uživatelů.⁵

Z nářečních jevů, jež dosud na Zlínsku přetrvávají a ovlivňují konverzační mluvu obyvatel, upozorníme jen na nejdůležitější.

Jevy archaické

Kvantita

1. Dlouhé *é* ve skupinách *čer-*, *žér-* za pův. skupiny *čr-*, *žr-*//*čř-*, *žř-* (*černí*, *kiho čerta*, *načérpat*, *ščérbatí*, *žértka*) a *é*, *ó* v číslovkách *šestí*, *sédmi*, *ósmi* se již objevuje jen v mluvě nejstarších obyvatel.
2. Dlouhé sonantní *l* (*dĺhi*, *hlbek*, *kľbik*, *tlct*, *stlp*) přežívá u nejstarších uživatelů. Mladší lidé je nahrazují skupinou *-lu-*, *-lú-*, (*dlúhi*, *slúp*, *tlúct*).⁶
3. V expresivních výrazech (*glmat* 'kulhat', *plcat* 'střílet') užívají dlouhého *l* jen nejstarší uživatelé. Před *-ň* (*plňit*, *naplňat*) se dosud zachovávají (viz dále).
4. Dlouhé sonantní *ň* (vedle krátkého), např. *ňskí*, *sňdat* vedle *aň*, *Haňčka*, zaznamenáme jen u nejstarších obyvatel.⁷

Vokalismus

1. Hranice výslovnosti dvojího *[i, y]*, *[í, ý]* se změnila geograficky i generačně. Zahnuje Mladcovou, Kudlov, Březůvky po Chloupkem⁸ vytýčené linii směrem k slovenské hranici severně od Nedašovy Lhoty. Diference jsou patrné u retnic a l-ových fonémů (*nebij ho x bylinkový čaj*, *píl enom čaj x neopýlené stromy*, *seli viku x vymýšlá si aj.*).

Konsonantismus

1. Hranice výslovnosti dvojího *l* (tvrdého *[t]* či středního *[l]* a měkkého *[lʲ]* se posunula geograficky i generačně. Kryje se s hranicí výslovnosti dvojí varianty

i-ové, srov. výše.

2. Posunula se i hranice výslovnosti palatalizovaných labiál (*behaška, pena, neveděl, v húfě, potmě, zmátené řeči*). Od západu postoupila až ke Zlínu (tam jich užívá 15 - 20% obyvatel), na jihu vede nad obcemi Provodov, Horní Lhota, Slopné, Haluzice, Lipina, Valašské Klobouky, Nedašova Lhota. Vyslovují je nejstarší uživatelé, v generaci střední bývá výslovnost s -j-, -ň- (*spjevák, ve svjeře, potmňe, zmňatené řeči*).

3. Výjimečně zaslechneme u nejstarších obyvatel skupiny čr-, žr (*črpák, žrt', žrtka*).

4. I zdvojené souhlásky na Luhačovicku a Valašskokloboucku jsou již řídké (*vařit kaššu, necco ti dám, z massa*).

Jevy přetrvávající

Kvantita

1. Zachovává se kvantita u slov jednoslabičných a dvojslabičných typu *hrach, mak, jama, klada, Maňa, Lad'a, blato, leto* v infinitivech *bit, šit, dat, spat, krast, kut, cht'et*. Typu *mňet, cht'et* užívá i 50 - 55% Zlíňanů.⁹

2. Uchovává se kvantita základového vokálu v mask. tvarech particip. préter. (rozdílně u sloves s kmenem otevřeným a zavřeným), srov. *brál, cht'él, nésł, trpjél, šil, chodíl* aj. U starší a střed. generace srov. kvantitu u výrazů *lískł ho, stískł mu ruku*.

3. Téměř po celém území Zlínska se užívá dlouhých vokálů -ó-, -é před konsonanty -j-, -ň (*dójit, kójit, hóňit, zvóňit, néjit, vzéjit, céňit, mňěňit, visvječěňi* aj.). (Také u 40 - 45% mladých Zlíňanů.)

4. Východně od Zlína užívá většina obyvatel (zvl. starší a střední generace) dlouhého sonantního *r* (*trń, vršek, drcat, hrkat, trkat*), dlouhého sonantního *l* (*vľča, u sloves blkat, glmat 'kulhat', před -ň (plňit, vľňit sa)*). V mluvě Zlíňanů jde již o jev okrajový.

Vokalismus

1. Jen pomalu a v nejmladší generaci dochází k ústupu 'a na místě spisovného -e v N sg. typů *duša, koža*, G sg. *kovára, pekařa, mňa, řa, sa*, v inf. sloves IV. třídy *klečat, ležat, znášat, zvažat, kácat, oplácat*.

2. Tautosylabické -aj v imperativu (*daj, d'elaj, volaj*) i v superlativním prefixu zachovává většina vesnického obyvatelstva. Ve Zlíně je již běžné -ej, nej-(*hrej, poznej, nejvječi*).

3. Vokály 'u, 'ú po palatál. konsonantech na místě spis. i, í v základech slov i ve flektivních koncovkách (*d'úra, klíč, slúbit, lústostřivá, našu Mařu, za vašu košulú, volajú ju, skáčú aj s řú*) zachovává v původním území většina obyvatel, úbytek uživatelů nastává jen u mladší generace. Ve výrazech s vyšší komunikativní funkcí bývá -í (*plíca, slib vjerností*). Ve Zlíně užívá nepřehlasovaných podob asi 10% obyvatel.

4. Vokál ú po nepalatál. konsonantech na místě spis. ou (*lúka, múka, fúkat, kúřit, vedú, nesú*) zachovává většina obyvatel starší a střední generace. Asi 10% mladých již užívá podob *trouba, foukat*, zvl. pak v 3. os. pl. ind. prez. *nesou*,

vedou, pod. *plačou, nezamážou ho*. Ve Zlíně a v dolské oblasti je uživatelů podstatně více (ve Zlíně asi 55 - 65%, zvl. mladých lidí).

Konsonantismus

1. Většina obyvatel zachovává fonémy *dz, dž*. Srov. *dzingnút* 'uhodit', *dzingat* 'bubnovat', v morfol. formách *pajdat - pajdzu, pajdzeš, šmajdat - šmajdze* 'kulhat', *glajdat - glajdze sa* 'kolíbat' 'chodí'. Foném *dž* slyšíme u sloves *džgat* 'cpát', *džigat, džogat, džoganec* 'píchat, píchnutí', na místě spis. *žd* ve výrazech *ujíždžat, spoždžění // spoždžění, Dráždžani*, v imper. *roždži!* 'rozsvit' aj. (jde o starou změnu *ždž* z psl. **zdj* nebo palatal. skupiny **zg*).

2. Souhláska *ř* se vyslovuje na celém Zlínsku. Nebývá však ve slovese *uderit, uder!* 'udeřit'.

3. Obyvatelé na venkově a 65% obyvatel Zlína užívají konsonant. skupiny *šč* na místě spis. *šť* (*ešče, ščestí, ščáva, ščípat*). Skupina *šť* se prosazuje v mluvě mladších generací, zvl. v záp. části Zlínska (*eš'e, poš'ípat* aj.).

Morfologie

1. V důsledku neprovedení přehlásky '*a > e*' '*u > i*' existuje menší diferenciací flektivních morfů, srov. G sg. m. n. typu *chlapa - kovára, z mňesta - od mořa*, N sg. f. typu *hlava - duša*, A sg. f. *ženu - rúžu*, I sg. f. *ženú/rúžú*, ve Zlíně, dolských obcích a mluvě mládeže i dále na východ *ženou - rúžou*.

2. Maskulina končící na *-z, -s, -l*, feminina na *-za, -sa*, neutra na *-zo, -so* se skloňují podle měkké flexe (G sg. *s provaza, ocase, do úla, z bříže/březe, ot koze, s kose*, L sg. *na provazi, ocase, v úli, o kozi, na kosi*, D, L sg. *po masi, železi*, N pl. *provaze, ocase, úle, březe, ostré kose*). Typy tvrdé flexe se objevují v mluvě mládeže, zvl. ve Zlíně a dolské oblasti.

3. Maskulina a feminina typu *Joža, Maňa* mají měkkou flexi (*od Jože, Vince, Aňice, Maňe*).

4. Feminina typu *konev* mají flexi podle typu *žena (konva, mrkva, pánva)* příp. arch. *duša, (korúhvja)*.

5. Zachovávají se unifikované tvary D a L pl. m. a n. s výjimkou typu *stavění* (D pl. *chlapom, mužom, starostom, obráncom, slovom, polom, koťatom*; L pl. *chlapoch, mužoch, starostoch, obráncoch, slovoch, poloch, koťatoch*).

6. N pl. měkkých živ. mask. má koncovku *-é* (*kováré, pekaře, u rodinných jmen Hrnčířé, Matulé* x spis. *pekaři, Hrnčířovi*).

7. N pl. číslovka *tři, čtyři* s živ. mask. má podobu *tře, štíře/štíré*. Tvary spisovné se objevují v mluvě mládeže, zvl. ve Zlíně a dolské oblasti.

8. V 3. os. pl. ind. prez. slov. IV. třídy se užívá koncovky *-íja/-íjů* (*prosíja/prosijů, vodíja/vodíjů*). V mluvě mládeže, zvl. ve Zlíně a dolské oblasti, se prosazují podoby *nosijou, prosijou, vodíjou*.¹⁰

9. Ve shodě s I pl. *pod okni, za humni* se užívá v I pl. zájmen *před naši, před vaši*. Výrazně se však prosazuje podoba *před naším, vaším* (= domem).

10. Starší a střední generace užívá dosud ustrnulých maskulinních tvarů přechodníku přítomného, např. *a oni uvid'a to, začali křičat, d'eka lehňa si chcú hneť pit a gdivi co*.

Jak je patrné, zvl. ve východní části Zlínska slouží tradiční teritoriální dialekt, o jehož fonologických a morfologických vlastnostech jsme se zmínili, jako základní jazykový útvar při běžné komunikaci. Jen pomalu se prosazují i prvky interdialektu, např. D, L pl. typu *Luhačovice* (*Luhačovicám*, *Luhačovicách*, proti tradič. *g Luhačovicom*, v *Luhačovicích*, kdežto v I pl. již převládla unifikovaná podoba (*s chlapama*, *kožama*, *mňestama*, *za Jaroslavícama*) proti tradič. podobě *za Luhačovici*, *pod Vizovici*. Také podoba 3. os. pl. sloves IV. třídy *prosija* ustupuje jen povlovně ID podobě *prosijú*, *vod'ijú* a snad jen ve Zlíně, Otrokovicích, Napajedlích užívají zvl. mladí podoby *nosijou*, *vod'ijou*.

Je tedy zřejmé, že východomoravský dialekt bude mít vliv na jazyk obyvatel (nejen) Zlínska i na počátku dalšího tisíciletí.

Poznámky

¹BĚLIČ, J.: Postavení moravské slovenštiny. Sb. Adolfu Kellnerovi. Slezský studijní ústav. Opava 1954, s. 81-91.

BRNĚNSKÝ DIALEKTOLOGICKÝ KOLEKTIV: K diferenciaci moravskoslovenských nářečí a jejich vztahu k českému národnímu jazyku. SPFFBU III, A 2. Brno 1954, s. 18-31.

²ŠLOSAR, D.: Dnešní rozdělení nářečí na východní Moravě. Studie ze slovanské jazykovědy. SPN, Praha 1958, s. 387-390.

BARTOŠ, F.: Dialektologie moravská I, II. Brno 1886, 1895.

³BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. SPN, Praha 1972, s. 11.

BĚLIČ, J.: Dolská nářečí na Moravě. ČSAV, Praha 1954.

HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. Československá vlastivěda III, Jazyk. Praha 1934, s. 84 - 218.

CHLOUPEK, J., STUDNIČKA, A.: K postavení kopaničářských dialektů mezi nářečími východomoravskými. SPFFBU, A 3. Brno 1955, s. 42-48.

SKULINA, J.: Severní pomezí moravskoslovenských nářečí. Praha 1964.

VAŠEK, A.: Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě. Rozpravy ČSAV. Praha, Academia 1967.

⁴BĚLIČ, J.: o. c. v pozn. 3.

⁵BĚLIČ, J.: o.c. v pozn. 3, s. 324.

⁶Podrobnou charakteristiku viz např. in:

KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I. Hláskosloví. Praha 1958.

KOMÁREK, M.: Nástin fonologického vývoje českého jazyka. Praha, SPN 1990.

LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J.: Historický vývoj češtiny. Praha 1977.

⁷KOLAŘÍK, J. : K výskytu redukováného i, (i) na Gottwaldovsku. Sb. prací ped. fakulty v Olomouci. Český jazyk a literatura 1, s. 49 - 71.

⁸CHLOUPEK, J.: Diferenciace východomoravských nářečí. Vlastivědný věstník moravský XIV. Brno 1959, s. 80-85.

CHLOUPEK, J., LAMPRECHT, A., VAŠEK, A.: Český národní jazyk a některé jeho vývojové perspektivy. SaS 23, 1962, s. 258-265.

⁹KOLAŘÍK, J.: Běžně mluvený jazyk ve Zlíně. ÚJČ AV ČR, Praha 1990. 361 s. Rkp. kand. dis. práce.

KOLAŘÍK, J.: Běžně mluvený jazyk ve Zlíně. FF Masarykovy univerzity v Brně. Brno 1992. 25s. Autoreferát kand. disertace.

¹⁰CHLOUPEK, J.: o. c. v pozn. 8.

CHLOUPEK, J.: Tvary třetí osoby mn. č. přít. času ve východomoravských nářečích. NR 46, 1963, s. 65 - 70.

BĚLIČ, J.: Slovesné tvary třetí osoby pl. praes. v moravské slovenštině. Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi. Brno 1948, s. 54 - 69.

ŠLOSAR, D.: o.c. v pozn. 2.

3.11. K výzkumu slangů

Alena Jaklová

V posledních třech letech jsem se v rámci vědeckovýzkumného úkolu "Jazyková problematika jihočeského regionu" zabývala výzkumem jihočeských slangů. Předmětem mého dosavadního zkoumání byl slang vorařský, rybářský, pivovarský a cirkusácký. Uvedené slangy (s výjimkou cirkusáckého) mají v jižních Čechách dlouhou a starobylou tradici, jejich počátky sahají až do 11. a 12. století.

Slang vorařský je z dnešního hlediska již slangem historickým, neboť voroplavba byla v Čechách ukončena roku 1960. Také slang pivovarský obsahuje z celkem 497 slangových pojmenování 128 historismů nebo výrazů zastaralých, dnes již neužívaných. Slang cirkusácký je spojen s tzv. sezónním vystěhovalectvím na konci 19. a na začátku 20. století. Tyto tři slangy se podařilo de facto rekonstruovat jen díky řadě respondentů - pamětníků dřívějších časů. Slang rybářský je jako jediný ze zkoumaných slangů stále živý a užívá se v nezměněné podobě. Konfrontací záznamů získaných od respondentů se starší odbornou rybářskou literaturou jsem však zjistila, že i zde se řada slangových pojmenování stává historismy, upadá v zapomnění, a rozsah slangu se tak zmenšuje.

V průběhu uvedeného výzkumu se mi podařilo shromáždit zhruba 2 000 slangových pojmenování; jejich analýzou jsem dospěla k řadě zajímavých závěrů.

Zde se soustředím pouze na jednu dílčí otázku, která se mi v souvislosti s popisem současné spisovné a nespisovné češtiny jeví jako aktuální. Je to terminologizace slangových pojmenování a s tím související otázka chápání slangu jako jazykovědného pojmu.

Terminologizaci chápeme ve shodě s B. Poštolkovou (1984) jako proces přejímání slov běžné slovní zásoby do terminologických soustav a jejich adaptaci provázenou příslušnou významovou proměnou.

Výsledky výzkumu ukazují, že terminologizaci, která je rovněž jedním ze zdrojů doplňování lexika spisovného jazyka, nepodléhají všechna slangová pojmenování rovnoměrně, ale že k ní inklinují především tzv. profesionalismy; status profesionalismů však zůstává doposud nejasný a nevyhraněný.

Obecně je slang definován jako **nespisovná vrstva** speciálních pojmenování užívaných v běžném dorozumívacím styku lidí vázaných stejným pracovním prostředím nebo stejnou sférou zájmů. Přitom existuje jednak širší pojetí slangu, zahrnující jak výrazivo profesní, tak i zájmové, tedy jak tzv. slang profesní, tak i tzv. slang zájmový (toto pojetí je u nás reprezentováno hlavně pracemi Jaroslava Hubáčka), jednak pojetí užší, rezervující pojem slang pouze pro nespisovné výrazy užívané příslušníky zájmových skupin. Vedle takto úže vymezeného pojmu slang se pak hovoří o profesní mluvě.

Profesní mluvou se rozumí zvláštní soubor vyjadřovacích prostředků určité skupiny zaměstnanců, kteří při pracovním procesu užívají termínů nebo terminologických spojení **bez zřetele k jejich spisovnosti**, a to pouze pro jejich výrazovou úspornost a spolehlivou jednoznačnost v pracovním kontextu.

Stejně jako v případě slangu a argotu nejde ani u profesní mluvy o strukturní útvar národního jazyka, nýbrž pouze o zvláštní lexikální, popř. frazeologické vrstvy. Mluvnická stavba profesní mluvy je pak podle komunikační situace spisovná, obecně česká, interdialektová nebo zřídka nářeční.

Základní rozdíl mezi slangem a profesní mluvou tedy spočívá především v míře spisovnosti jejich pojmenování. Důvodem k terminologické diferenciaci slangu a profesní mluvy je však také jejich pojmenovací motivace. Slangová pojmenování se tvoří zejména v zájmových prostředích jako výraz profesní soudržnosti mluvčích a jejich užití je vyvoláno převážně snahou demonstrovat příslušnost mluvčího k sociální skupině, resp. i snahou dát najevo sociální roli, kterou mluvčí v této skupině má. V tomto smyslu plní slangové výrazivo prokazatelně silněji sociálně reprezentativní funkci než výrazivo profesní. Slangová pojmenování vznikají často jako synonyma k vyjádřením neutrálním, spisovným a konotují kvality mimořádnosti, neoficiálnosti, emocionálnosti, vtípu a jazykové hry. Přitom jde zásadně o vrstvu **nespisovnou**.

Profesionalismy naopak pronikají do projevů **spisovných**, v mluvených odborných projevech jsou stylově neutrální a nemají expresivní charakter; jde převážně o výrazy nociónální. Profesionalismy tvoří terminologické protějšky oficiálním termínům; získají-li však dostatečnou frekvenci a stylovou neutralitu, odsouvají kodifikované termíny směrem ke knižnosti a stávají se reprezentanty terminologie příslušných oborů.

Vraťme se však k nejzávažnějšímu rozdílu mezi slangem a profesní mluvou, totiž k otázce spisovnosti jejich pojmenování. Např. ve slangu pivovarském

existují výrazy jako *cajk*, *hejbadla*, *kvasidla*, *kalák*, *šprajc*, *mokrý hromada*, *suchá hromada*, *pukavka*, *mladík*, *vyrovnaná hromada* nebo *stará hromada*.

Je zřejmé, že některá z těchto slangových pojmenování jsou nespisovná: nejsou významově ani formálně kodifikovaná a lze je nahradit spisovným synonymem: *cajk*, *hejbadla*, *kvasidla* - kvasnice, droždí, *kalák* - kalový pytel, *šprajc* - vzpěra upevněná přes dno ležáckých sudů. Jiná pojmenování jsou však spisovná a jejich význam můžeme vysvětlit pouze opisem nebo výkladem, např. *mokrý hromada* - první stadium klíčení zrna na humnech: ječmen je po vymočení srovnán do slabé vrstvy; *suchá hromada* - druhé stadium klíčení zrna na humnech: zrno začíná dýchat, hromada se zahřívá, voda z jeho povrchu mizí; *pukavka*, *pučalka* - třetí stadium klíčení zrna na humnech: špičky zrn pukají; *mladík* - čtvrté stadium klíčení zrna - vyvíjí se stříška (klíček) a kořínky; *vyrovnaná hromada* - páté stadium klíčení: klíček dorůstá asi poloviny délky zrna, kořínky jsou vyvinuté; *stará hromada* - 6. stadium klíčení zrna: růst klíčku je pomalejší, kořínky zavadají.

Tato původně slangová pojmenování se dnes používají jako stylově neutrální, a to nejenom v pivovarech, ale i v práci V. Albla Technologie pro střední odborné učiliště potravinářské (1979), tam plní funkci termínů.

Závěr

Otázka vzájemného vztahu termínů slang, profesní mluva a terminologie není jen otázkou týkající se funkční dynamiky těchto jazykových jevů, ale především zásadní otázkou metodologickou, týkající se způsobu chápání vlastního objektu zkoumání.

K vyřešení tohoto problému napomohou pravděpodobně až výzkumy založené na přístupu komunikativním, jejichž základem jsou interdisciplinární analýzy řečových procesů, probíhajících v profesně nebo zájmově daných sociálních skupinách. Tyto výzkumy umožňují, mimo jiné, postihnout proporce mezi slangovou specifikou příslušných komunikačních procesů a tzv. nestrukturností slangu, tj. skutečností, že slangová komunikace funkčně využívá lexikální oblast jazykových prostředků vlastních mluvené komunikaci vůbec. Tyto přístupy umožňují také funkčně analyzovat kvalitativní a kvantitativní poměr prostředků slangových, profesních a terminologicky spisovných. Je pochopitelné, že tímto způsobem není možno analyzovat profesní komunikaci v oborech s prohlubující se historizací slangových prostředků, nýbrž jen v oborech živých, např. ve sportovní profesní mluvě nebo v prostředí s intenzivním využíváním počítačové techniky. Naše další výzkumy by se mohly orientovat tímto směrem.

L i t e r a t u r a

ALBL, V.: Technologie pro střední odborné učiliště potravinářské. Odborné zaměření výroba sladu a piva. Plzeň 1979.

HUBÁČEK, J.: O českých slanzích. 2. vyd. Ostrava, Profil 1981.

CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno, UJEP, 1986.

JAKLOVÁ, A.: Cirkusácký slang. In: Jihočeská vlastivěda, sv. Jazyk. České Budějovice, JČN 1987, s. 119-126.

Interdisciplinární výzkum řečové činnosti mládeže. Pedagogická fakulta, České Budějovice 1987.

Jihočeské slangy. Jazyk a řeč jihočeského regionu I. Sborník katedry českého jazyka PF JU v Českých Budějovicích. České Budějovice 1992, s. 60-72.

KOŘENSKÝ, J., HOFFMANNOVÁ, J., JAKLOVÁ, A., MÜLLEROVÁ, O.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. Pedagogická fakulta, České Budějovice 1987.

POŠTOLKOVÁ, B.: Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny. Studie ČSAV, č. 21. Praha, Academia 1984.

POŠTOLKOVÁ, B., ROUDNÝ, M., TEJNOR, A.: O české terminologii. Praha, Academia 1983.

3.12. Jazyková kultura a vlastní jména

Miloslava Knappová

1. Vlastní jména tvoří významnou, i když periferní složku slovní zásoby každého jazyka. Hlavní funkcí vlastních jmen je společensky podmíněná identifikace (individualizace, diferenciacce) denotátů, determinovaných jejich společenskou relevancí. Cílem jazykové kultury v oblasti vlastních jmen (VJ) je - zjednodušeně řečeno - optimální fungování VJ ve společenské komunikaci. Z hlediska jazykového, sociálního a právního se z VJ vyčleňují tři systémy, které jsou předmětem jazykového kultivování. Je to jednak systém osobních jmen jako prostředku sociálněprávní legalizace občanů, dále systém místních jmen sloužících administrativně-správní registraci a lokalizaci pojmenovávaných objektů, a konečně ze systému chrématonym jde zejména o subsystém slovních ochranných známek různých firem a výrobků. Tyto systémy tedy slouží k oficiálnímu pojmenovávání společensky důležitých objektů.

2. Jazyková kultura uplatňující se v oblasti fungování VJ se opírá a) o faktory jazykové, které čerpají z teorie spisovného jazyka, z vědeckého popisu jazyka a ze sociolingvistických výzkumů, b) o faktory mimojazykové, které těží z teoretických poznatků o vývoji národní společnosti v aspektu synchronním i diachronním a z poznatků převzatých z oblasti sociální psychologie, c) o faktory legislativní, popř. administrativně-správní. Vždy se bere v úvahu společen-

ská funkce VJ, vyvozovaná ze společenského hodnocení jednotlivých onymických systémů a jejich schopnosti plnit požadované funkce v soudobé společnosti.

Při uplatňování jazykové kultury v oblasti fungování VJ se vyčleňují především dva aspekty, které je třeba sledovat. Je to jednak oblast vývojové dynamiky onymických systémů, jednak oblast regulování, kodifikace VJ se zřetelem k jejím jazykovým i mimojazykovým aspektům a problémům.

3. Základem prognóz fungování onymických systémů ve společenské komunikaci je zhodnocení současného stavu pojmenovacího systému jako výsledku dlouhodobého vývoje a potřeb, které život dané společnosti na tomto úseku staví, a jeho živé vývojové dynamiky. Např. v oblasti rodných (křestních) jmen se bere v úvahu zastarávání některých typů jmen a změny v jejich oblíbě, sledují se módní vlny jmen a jejich příčiny ap. Aby nedocházelo ke změnám systému živelně, je třeba tento proces vhodně usměrňovat a zároveň se přiměřenými zásahy starat o to, aby repertoár jmen byl podle společenské potřeby plynule doplňován a obohacován. Obdobně v návaznosti na politické a společenské změny je v posledních letech jazykově usměrňována výrazná obměna v systému uličního názvosloví, zvláště v oblasti tzv. honorifikačních názvů (*Leninova třída* se mění na *třídu Milady Horákové* apod.).

Při sledování stavu a vývojových tendencí se tedy bere v úvahu, jak jednotlivé onymické systémy v praxi fungují a co je třeba v nich korigovat či zpřesňovat. Tak např. na základě této zpětné vazby průzkumy v češtině ukázaly pohyb v normě a existenci různých variant vlastních jmen jako výraz dynamiky spisovného jazyka.

V jejich důsledku došlo v češtině ke kodifikaci dubletních podob tvaroslovných (nominativ *Karin* i *Karina*; *Zbiroh* - gen. *Zbirohu* i *Zbiroha*) i dublet pravopisných (*Kristina* i *Kristýna*, *Theodor* i *Teodor*).

4. Hlavním prostředkem jazykové kultury ve smyslu regulování je v oblasti onymických systémů standardizace spisovných, oficiálních podob jmen. Standardizací rozumíme ustálení oficiální podoby vlastního jména v konkrétním národním jazyce a zároveň jeho kodifikaci po stránce morfologické, pravopisné a výslovnostní.

4.1. O potřebě standardizace rozhoduje společenský význam jednotlivých onymických systémů. Kultivovány jsou především systémy sloužící k oficiálnímu pojmenovávání společensky významných objektů, tedy ty, které mají administrativně-správní či legalizační důležitost, popř. mezinárodní, kulturní, historický či jiný význam. Týká se to především místních jmen, jako jsou jména měst, obcí, států, ulic, horstev, vodstev, kosmických těles (*Nový Bydžov*, *Nisa*, *Českomoravská vrchovina*, *Mléčná dráha*). Z oblasti chrématonym podléhají standardizaci a právní registraci slovní ochranné známky rozmanitých firem, podniků a výrobků (např. *Bílá labuť* - slovní známka tohoto pražského obchodního domu byla převzata z označení staropražské hospůdky, nacházející se kdysi na téže místě; *Orion* a *Diana* jako známky pro čokoládové výrobky).

Z osobních jmen jako prostředku oficiálního pojmenovávání občanů podléhají lobové kodifikaci rodná (křestní) jména, volená pro každého jedince nově (*Cyril, Antonie*). Příjmení bývají kodifikována jen tvaroslovně, ženská příjmení éž slovotvorně (jde o přechylování, tj. odvozování ženských podob příjmení z tvarů mužského rodu, např. *Krause - Krausová i Krauseová, Černý - Černá, Slavskij - Slavská*). Grafická podoba příjmení se nemění. Chápe se totiž jako znak příslušnosti jednotlivce k určité rodině, je jejím identifikačním znakem; proto je žádoucí ji z hlediska občanskoprávního i administrativního pravopisně konzervovat, vyjmout ji z vývojových procesů jazyka, což je rovněž výrazem isté jazykové regulace (v důsledku této skutečnosti se vyskytují variantní odoby jednoho a téhož příjmení, např. *Novák - Novak - Nowak - Nowack - Novack; Weiss - Weis - Wais - Veis - Vais - Vajs*).

Dodejme, že grafická podoba oficiálních osobních jmen, tj. rodného jména i příjmení každého jedince, je ve většině evropských států právně závazná a jejich zápis a užívání jsou legislativně regulovány, včetně vymezení pojmu jejich standardizované podstaty.

4.2. Vlastní jméno má tendenci přijmout při kodifikaci takovou grafickou podobu a gramatické (morfologické) kategorie, které plynou ze systému spisovného jazyka. Kodifikaci podléhají i přejímaná cizí vlastní jména, která sou v případě češtiny užívána buď v původní podobě (*Chicago; Dagmar; Chanel*), nebo byla adaptována hláskoslovně (*Paris - Paříž*), pravopisně (*Zürich - Curych; Patrick - Patrik*), tvaroslovně (*Saale - Sála, Simone - Simona*), popř. kombinaci obou způsobů (*Yvette - Iveta*); zřídka byla zcela nebo částečně překládána (*Beograd - Bělehrad*).

V současné době jde v češtině v oblasti rodných jmen převážně jen o kodifikaci tvaroslovnou, tj. začlenění do morfologického systému přejímajícího azyka. Vzhledem k tomu, že rozvoj mezinárodních styků přináší intenzivní rolínání antroponymických systémů jednotlivých jazyků, společenský zájem o užívání počeštěných podob cizích jmen poněkud slábne. (Je pravděpodobné, že tato skutečnost bude zohledněna i v novelách zákonných regulativů usměřujících užívání oficiálních podob rodných jmen.)

V oblasti zeměpisných jmen českých a jinojazyčných se zpravidla vychází z příslušné grafické kodifikace platné v příslušném jazyce. V mezinárodním kontextu je standardizace geografických názvů regulována předpisy OSN. Jejich ednotným používáním ve sféře mezinárodní se předchází případným omylům i zkvalitňuje se tak informační hodnota odborné komunikace. Existují i různé egulativy usměřňující tvorbu, standardizaci a užívání slovních ochranných ámek v okruhu národním i na poli mezinárodním, zaručující jim po registraci rávní ochranu.

5. Obecně lze říci, že k jednotné kodifikaci standardizovaných podob VJ řispívají tyto závažné aspekty:

5.1. Systémový - kodifikace vlastních jmen i jmen obecných vychází z jednoho systému, vždy byla a je ve vzájemné návaznosti a tu je třeba zachovat

i nadále. Při přejímání obecných i vlastních jmen z cizích jazyků do češtiny se postupuje podle stejných zásad, např. při jejich morfologickém začleňování do českého jazykového systému.

5.2. Národní - kodifikace začleňuje VJ do národního jazykového systému tak, aby VJ nepůsobilo při společenské komunikaci potíže a zároveň aby při zajišťování základní identifikační funkce plnilo i funkce další, např. aby osobní jména rozlišovala pohlaví svého nositele.

5.3. Mezinárodní - jména jsou standardizována a kodifikována i v jiných jazycích. Jedno a totéž rodné jméno má např. v jednotlivých jazycích různé hláskové, tvarové a pravopisné podoby, které ukazují na antroponymickou zónu a národní sféru, v níž se dané jméno užívá (česky *Jan*, německy *Johannes*, anglicky *John*, francouzsky *Jean*, italsky *Giovanni* atd.).

5.4. Vývojový, historický - dnešní způsoby kodifikace vlastních jmen navazují na tradiční zvyklosti češtiny. I jména přejímaná do češtiny v minulosti z jiných jazyků byla přizpůsobována existující dobové normě češtiny po stránce tvarové, hláskové i pravopisné.

5.5. Společenskoetický - standardizované a kodifikované podoby vlastních jmen vylučují jména společensky nepřijatelná a nevhodná. Zároveň tato standardizace (kodifikace) napomáhá jednotné administrativní praxi, informační jednoznačnosti i plnění právní funkce jména.

6. Jazyková kultura tedy zaujímá v oblasti společenského fungování oficiálních standardizovaných onymických systémů své pevné místo. Přihlízí se v ní k základní identifikační funkci jmen, k optimálnímu začlenění VJ do jazykového systému národního jazyka i k jejich spolehlivému, a to i právně relevantnímu fungování v jazyce národním i na poli mezinárodním.

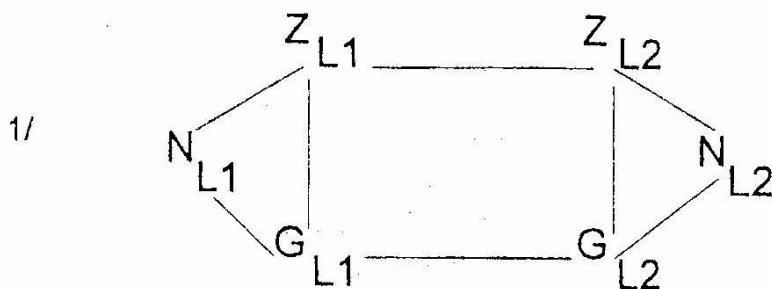
3.13. K výslovnosti cizích vlastních jmen osob v češtině

Jiří Zeman

Výslovnost cizích vlastních jmen osob (dále CJ) v češtině není téma okrajové, jak by se mohlo zdát. Jen rozhlasoví hlasatelé vědí, s kolika CJ se setkají při čtení zpráv nebo při ohlašování pořadů. Jen učitelé, poctivě učící své žáky světové literatuře, vědí, kolik CJ spisovatelů a literárních postav si spolu se svými žáky musí osvojit. A jen pravidelní čtenáři Rodokapsů, Divokých Západů či Večerů pod lampou vědí, kolika CJ - často atraktivními - se musí prokousat, než dočtou celý příběh do konce. Ti všichni - a nejen oni - pocítují jisté nedostatky, které čeština ve zpracování výslovnosti CJ má.

Jedním z důvodů tohoto stavu je mj. skutečnost, že nám dosud chybí práce, která by se tomuto tématu věnovala komplexně, odvodila zákonitosti a formulovala ucelenou soustavu pravidel výslovnosti CJ v češtině. Ani Výslovnost spisovné češtiny II, která této problematice věnuje rozsáhlou sedmou kapitolu (s. 57-105), nepodává o výslovnosti CJ poučení soustavné. Musíme se proto i nadále spokojit s konstatováním, že výslovnost CJ je v češtině dosud neustálená. Je to konstatování o to nepříjemnější, že skloňování CJ se v češtině řídí "především podle jejich podoby vyslovované" (MČ II, s. 350).

Při řešení tohoto problému vychází česká jazykověda tradičně z předpokladu, že CJ tvoří v jazyce zvláštní skupinu cizích slov, která nepatří přímo k centru jazykového systému, ale spíše k jeho periférii. Cizí slovo (N) - a tím i CJ - má v systému jazyka, z něhož je přejímáno (východiskový jazyk L1), grafickou formu (G) a zvukovou formu (Z). Přijme-li toto slovo jiný jazyk (cílový jazyk L2), pak i v něm bude mít formu grafickou (G) a zvukovou (Z). Schematicky lze jednotlivé vztahy znázornit takto:¹

Na výslednou formu ZL2, o kterou v příspěvku jde, má vliv vztah ortoepie a ortografie ve východiskovém jazyce L1 (vztah ZL1 - GL1), též vztah v cílovém jazyce L2 (vztah ZL2 - GL2) a vztahy mezi různými soustavami ortografickými (vztah GL1 - GL2)² a ortoepickými (vztah ZL1 - ZL2) východiskového a cílového jazyka. Proto při úvahách o výslovnosti cizích slov se uvažuje především o ortoepii a ortografii obou jazyků na pozadí jejich fonetických a fonologických systémů (viz např. Král - Bartoš, 1989).

Čeština, která je v našem případě cílovým jazykem (L2=č), má s přebíráním cizích slov bohaté zkušenosti. Slovníky a četné příručky formulují základní výslovnostní zásady, které lze shrnout do tří pravidel:

/1/ Při určování výslovnosti cizích slov se vychází z jejich znění ve východiskovém jazyce.

/2/ Ve výslovnosti cizích slov se využívají jen české hlásky. Cizí hlásky se nahrazují příbuznými hláskami českými.

/3/ Přebírá se jen hlásková stavba cizího slova. Jiné jevy (přízvuk, asimilace apod.) se přizpůsobují zákonitostem češtiny.

I když se tato pravidla mohou stát východiskem pro určení Zč CJ, neznamená to, že jejich striktním uplatněním dostaneme jednoznačnou formu. Stanovit příbuzné české hlásky k určité hlásce jazyka L1 (pravidlo /2/) nemusí být vždy snadné (viz angl. th). Navíc výslovnost formy Zč není s ZL1 totožná,³

pouze z ní vychází (pravidlo /1/). Výsledná forma Zč tak může mít několik variant.⁴

Hlavním důvodem, proč nelze tato pravidla zcela mechanicky uplatnit při stanovování výslovnosti CJ, je skutečnost, že CJ nejsou jen součástí systému cizích slov, ale tvoří zároveň součást specifického systému vlastních jmen (proprií). Specifičnost systému proprií je dána jejich specifickou funkcí a specifičností "propriálního" významu (srov. MČ II, s. 345-6). Důsledkem je řada odlišností mezi CJ a apelativy. Zřetelné je to především při sledování vztahu Gč - Zč.

Přijme-li čeština cizí apelativum, pak je jeho grafická forma shodná s grafickou formou východiskového jazyka. Stává se, že vztah GL1 - ZL1 neodráží vždy vztahy obvyklé pro vztah těchto forem slova v češtině. Stupeň zdomácnění cizího apelativa se pak projevuje v pravopisu: grafická forma se postupně přizpůsobí odpovídající ortoepické výslovnosti (pravopis se "počeští").

I CJ mají ve východiskovém jazyce formu grafickou a zvukovou. Přijme-li čeština toto CJ, zůstane grafická forma Gč totožná s grafickou formou GL1 a na rozdíl od apelativ se "nepočešťuje". Forma Zč, která vznikla na základě ZL1, a grafická forma CJ se u některých CJ od sebe liší. Forma, která se pak může "počeštit" a přizpůsobit formě druhé, je jediné formou zvukovou. Toto "počeštění" však neznamená zároveň zdomácnění CJ v češtině.

Při sledování vztahu Zč - Gč je pak užitečné lišit rozdíly mezi oběma formami v koncové a nekoncev pozici CJ. Pokud se rozdíly vyskytnou v nekoncev pozici, jde hlavně o problém ortoepický a ortografický. Pokud se však disproporce objeví v koncové pozici CJ, jde navíc o problém gramatický: CJ se v češtině jako flektivním jazyku zařazuje do gramatického systému, tj. skloňuje se, přibírá přípony (-ův, -ová) apod. Při velkém rozdílu mezi oběma formami se pak může CJ začlenit jinak do gramatického systému podle zvukové formy a jinak podle grafické formy. Gramatická zakončení se pak mohou vzájemně vyrovnávat a výsledkem jsou dvojtvary, někdy charakteristické pouze pro určitou formu CJ (např. anglická a francouzská jména s němým koncovým c apod.).

Jistá výlučnost proprií se projevuje i tím, že vztah jejich grafické a zvukové formy nemusí vždy odrážet vztahy obou forem obvyklé pro apelativa téhož jazyka. Tak může jedné grafické formě propria odpovídat několik forem zvukových (např. angl. *Raleigh* - [róli], [ráli] i [reli]), jindy jedné formě zvukové může odpovídat několik forem grafických (např. angl. [píl] - *Peel*, *Peill* i *Peile*). Navíc jedné grafické formě shodné pro několik jazyků mohou být přiřazeny v těchto jazycích různé zvukové formy (např. *Bernstein* - angl. [bernstajn], něm. [bernštajn], franc. [bernstén]).

Určit formu ZL1 je někdy pro českého mluvčího velmi nesnadné. Proto se stále častěji setkáváme s požadavkem, aby forma Zč byla odvozována z formy Gč na základě pravidel stanovených specificky pro jednotlivé východiskové jazyky (tzv. "písmenková" výslovnost). VŠČ II vlastně taková pravidla již

vypracovala. A. Stich (1982) doporučuje "písmenkovou" výslovnost připustit alespoň jako variantní pro jazyky z hlediska jazykové praxe "periferní".

Zde je naznačen další faktor, který má vliv na stanovení formy Zč - východiskový jazyk. Tím může pro CJ být kterýkoliv jazyk. Vliv na obecné zákonitosti české výslovnosti CJ budou mít zřejmě především ty jazyky, s nimiž má čeština jako cílový jazyk nejživější kontakty, z nichž přebírá nejvíce CJ, popř. jejichž znalost je u uživatelů češtiny největší. S tím počítala i VSČ II: zatímco pro angličtinu či francouzštinu jsou pravidla zpracována podrobně, poučení o výslovnosti islandských jmen je stručné. Podle zvláštností jednotlivých jazyků se při stanovování ortoepické výslovnosti CJ může objevit řada nových problémů, které bude nezbytné řešit.

Na přejímání CJ do češtiny však nelze pohlížet jen synchronně. V průběhu vývoje češtiny se totiž řada konkrétních forem Zč již vytvořila,⁵ a proto při vytváření pravidel výslovnosti CJ je nutné přihlídnout i k této tradici.

V této souvislosti bude nezbytné vyřešit problém, koho považovat za "nositele ortoepické výslovnosti CJ". Rozhodující pro českou výslovnost cizích slov je podle VSČ II (s. 27) to, jak slovo vyslovují uživatelé spisovného jazyka v mluvených spisovných projevech za předpokladu, že je toto slovo součástí jejich slovní zásoby. Tento princip však nelze mechanicky aplikovat na stanovování ortoepické výslovnosti CJ. Pro některé práce je zatím východiskem úzus hromadných sdělovacích prostředků (viz např. Buchtelová, 1984).

Jak už bylo uvedeno v úvodu, česká jazykověda citelně postrádá práci, která by se zabývala výslovností CJ komplexně. Centrálním pojmem takové práce musí být nutně pojem CJ (nikoliv cizí slovo) a výslovnost CJ musí být zkoumána nejen z hlediska ortoepie a ortografie východiskových jazyků a češtiny na pozadí fonetických a fonologických systémů, ale bude nezbytné přihlížet i k faktorům gramatickým, sociolingvistickým a psycholingvistickým a využít nejnovějších poznatků o systému a fungování proprií. Přitom lze navázat na bohaté zkušenosti, které v této oblasti česká lingvistika už získala. Bude potřebné zjistit a zachytit, jak zvukovou podobu co největšího počtu frekvencovaných CJ čeští mluvčí realizují. Teprve potom bude možné formulovat ucelený soubor zákonitostí výslovnosti CJ v češtině.

Poznámky

¹V příspěvku budou některé vztahy nutně zjednodušeny. Nebudeme zde např. uvažovat o situaci, kdy je výsledná forma ZL2 zprostředkována jiným jazykem L3.

²Dále budeme uvažovat jen o těch východiskových jazycích, které užívají grafický systém latinky. Stranou tedy zůstanou problémy spojené s transliterací grafických systémů.

³Stranou zde necháváme "citátovou" výslovnost, kdy mluvčí vysloví CJ v českém kontextu původní výslovností ZL1. VSČ II (s. 59) tuto výslovnost považuje za průměrnou v odborném stylu, jinak ji hodnotí jako přehnanou

a afektovanou. Zdá se, že podmínkou pro "adekvátní a přiměřené" hodnocení je naprostá totožnost ZL1 a Zč. Pokud tomu tak není, tj. pokud je součástí Zč koncovka nebo přípona, pak se "citátová" výslovnost uplatňuje řídce.

⁴Je nutné počítat s tím, že u některých CJ bude mít forma Zč i několik variant (k tomu viz i Sedláček, 1984). Pokud je však těchto variant více, může to při komunikaci působit rušivě.

⁵Jednou z hlavních výtek na adresu VSC II (srov. Stich, 1982) i příruček, které tato pravidla aplikovaly na konkrétní materiál (např. Honzáková - Romportl, 1981; k tomu viz Sedláček, 1982), je právě to, že jen málo přihlížely, jak se skutečná výslovnost CJ v české jazykové praxi ustálila.

L i t e r a t u r a

BUCHTELOVÁ, R.: Výslovnost dvou typů francouzských vlastních jmen v češtině. NŘ 67, 1984, s. 130-138.

HONZÁKOVÁ, M. - ROMPORTL, M.: Čteme je správně? Praha 1981.

KRÁL, Á. - BARTOŠ, J.: Výslovnost' francúzskych osobných mien v slovenčine. SR 54, 1989, s. 22-29.

MLUVNICE ČEŠTINY II. Praha 1986. (MČ II.)

SEDLÁČEK, M.: Čteme je správně? ČJL 33, 1983/83, s. 85-88.

SEDLÁČEK, M.: Tvoření přídavných jmen přivlastňovacích od cizích příjmení. NŘ 67, 1984, s. 59-76.

STICH, A.: Výslovnostní kodifikace přejaté slovní zásoby. NŘ 65, 1982, s. 86-101.

VÝSLOVNOST SPISOVNÉ ČEŠTINY II. Praha 1978. (VSC II)

3.14. Vokatív ako kontaktný jav **Dana Slančová - Miloslava Sokolová**

Ak hovoríme o vokatíve ako o kontaktnom jave, máme na mysli dvojakú kontaktnosť: v jednom význame ide o prostriedok kontaktného apelu (Topolinska, 1973), v druhom význame zasa o výsledok kontaktov slovenčiny s inými jazykovými systémami (Sokolová, 1991), vrátane systému českého. Vokatív je súčasťou oslovenia, ktoré chápeme ako jednotku funkčno-sémantickej kategórie (Bondarko, 1971) honoratívu. Podľa J. Mistríka (1985) je oslovenie jednou z foriem vyjadrenia honoratívu. Honoratív je spôsob vyjadrovania vzťahov medzi hovoriacim a adresátom v rečovej komunikácii. Obsahom tejto kategóriálnej jednotky je kontaktnosť, teda vyjadrenie užšieho priameho kontaktu medzi komunikačnými partnermi, a to na základe viac alebo menej uvedeného

vyhodnotenia sociálnych vzťahov (na osi nadradenosť - podradenosť, intímnosť - oficiálnosť) a emocionálnych vzťahov (od kladného, priateľského vzťahu až po nevraživosť). Oslovenie je výrazom operatívnosti komunikácie, pričom, využívajúc terminológiu výrazovej sústavy F.Mika, možno uvažovať o rozličnej miere realizácie kategórií konformnosti, priaznivosti, spoločenského aspektu, príp. úcty a zdržanlivosti, ktorých vyjadrenie býva podmienené subjektívnou emocionálnosťou.

Najčastejšími formami takto chápanej kategórie oslovenia (kontaktového apelu) sú personálne deiktiká (porov. Mistrík, op. cit.), ktoré spomínaný obsah vyjadrujú paralingválne (intonačne) a intralingválne - relačnými morfémi a derivačne. Funkciu kontaktu plní v jazykoch aj intonačne vydelený nominatív a funkciu subjektívnosti hypokoristická podoba oficiálneho osobného mena. V jazykovednej literatúre sa uvádzajú tri funkcie vokatívu: kontaktovej (oslovovanie v priamom kontakte), konvenčná (oslovovanie v liste) a predikatívna (Topolinska ibid.), resp. kvalifikačná (Kopečný, Oravec - Bajziková). V jazykoch, v ktorých existuje vokatív ako gramatický tvar, má osobitnú relačnú morfému len v singulári. Súvisí to s funkčným vymedzením kategórie oslovenia, s obmedzením prevažne na jedného adresáta, čo je oveľa frekventovanejšie ako oslovovanie kolektívneho adresáta. Navyše sa od ostatných pádov vyčleňuje tým, že nie je súčasťou sémantickej, ale ani valenčnej štruktúry slovesa. Podobne je to aj v slovenčine, ale len pri osobných menách.

V slovenskej jazykovede sa vokatív chápe ako reliktný jav, napr. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 85-86, Sabolová, 1983, ešte v r. 1991 J.Mistrík konštatuje, že "v hovorovej a odbornej slovenčine vokatív zanikol" (s. 167). Pri sociolingvistickom výskume jazykovej situácie v Prešove a na východnom Slovensku (Slančová - Sokolová, 1993) sme zistili, že naopak vokatív ako realizácia funkčno-sémantickej kategórie oslovenia je častým jazykovým prostriedkom v štandardnej a subštandardnej forme súčasnej slovenčiny hlavne u mladej generácie. Preto sme sa rozhodli pre výskum tohto javu pomocou dotazníka na celom území Slovenska. Z materiálu nám vyplynula konkurencia (komplementárnosť, hononymia) derivačných (hypokoristiká) a relačných foriem. Na vzájomné prepájanie týchto foriem upozorňuje už E.Pauliny (1990, s. 38).

Ak uvažujeme o vokatívnych tvaroch, musíme rozlišovať ženské a mužské osobné mená. V slovenskej štandardnej forme funguje ako charakteristická oslovovacia podoba ženských osobných mien *i-ová* forma, ktorú možno chápať ako interlingválny kontaktovej prostriedok (vyplývajúci z kontaktov jazykov ako napr. čeština, maďarčina, nemčina, novšie aj angličtina). Hoci sa táto podoba v uvedených jazykoch nehodnotí ako vokatívna forma, ale ako nesklonná familiárna podoba ženských proprií (napr. Mluvnice češtiny II, 1986, s. 365), nazdávame sa, že v slovenčine možno túto formu chápať ako vokatívny gramatický tvar v paradigme vlastných mien *Eva - Evi, Iva - Ivi, Hela - Heli, Soňa - Soni*, podobne *mama - mami*, ale *muti, babi, omi* alebo aspoň ako

komplementárne podoby v tom zmysle, že v oslovení sa používa forma na *-i* (*Evi, daj mi to*) a v pomenovacej funkcii forma na *-a* (*Eva mi to dala, nie *Evi mi to dala, *susedova Evi*). Pri mužských osobných menách ide o iný typ tejto formy, o pôvodne maďarské, resp. nemecké podoby hypokoristik, napr. *Laci, Rudi*; zdá sa však, že aj tu preniká podobný "vokatívny" oslovovací typ ako pri ženských osobných menách v prípadoch *Serdži* (Sergej), *Romi* (Roman), *Ľubi* (Ľuboš), *Maroši, Tomiši*, resp. *oci, tati, api, dedi, opi*. Ďalšou vokatívnou formou je tzv. nulový vokatív. E. Pauliny (1990, s. 62) uvádza, že skrátené vokatívne podoby trojslabičných názvov osôb sa vyskytujú vo východnej slovenčine, v strednej a hornej Orave a v Gemeri. Osobitná je situácia v sotáckom nárečí, v ktorom sa vyskytujú tieto skrátené formy aj pri dvojslabičných osobných menách, a to ženských aj mužských (*Haň, Zuz, mam, bab* - Humenné). Z nášho materiálu nám vychádza, že tieto typy môžeme rozdeliť do troch skupín: v prvej skupine ide o nulovú vokatívnu morfému (*Denis, Helen, Margit, Drahuš, Marien, Drahuš*), v druhej skupine ide o skrátenie o derivačný sufix *-ka* (*Aneš*) a v tretej skupine ide o osobitnú (vokatívnu?) formu *-uš* (*Veruš, Betuš, Vlastuš, Liduš, Jituš, Bibuš, Jaruš, Martuš, Magduš, Danuš*), keďže typy *Veruša, Butuša, Jaruša, Martuša* sme nezaznamenali. U respondentov z východného Slovenska a u respondentov českej národnosti sa vyskytla vokatívna forma na *-o* (*Marjo, Haňo, Betko, Zuzko, Helo, Majo, Lidunko*, resp. *mamo, mamko, matinko, babo, babko, babičko*). Ide najčastejšie o komunikáciu medzi rodičmi a deťmi, medzi súrodencami rovnakého veku, medzi manželmi. U respondentov z východného Slovenska (slovenskej aj rusínskej národnosti) sa vyskytla vokatívna forma na *-u* v mužských osobných menách v komunikácii neverejného familiárneho styku, napr. *Jožku, Ďoďu, Janku, Mižu, Voloďu, Vaňu*, resp. *apu, didu, dedu, dzedu, dedku, dzedku*.

Vyhodnotenie podľa sociolingvistických kritérií:

Geografické kritérium má vplyv jednak na odlišné podoby hypokoristických oslovení, jednak na zastúpenie jednotlivých typov oslovenia. Kým na strednom Slovensku je najfrekvencovanejšie pomenovanie *mama* (53,3% proti priemeru 37,3%), na západnom Slovensku je to oslovenie *mami* (58% proti priemeru 46,7%). Aj na východnom Slovensku ide o najfrekvencovanejšiu formu, na druhom mieste je však vokatív *mamo* (až 31% proti priemeru 9,1%). Geograficky rozdielne sú zastúpené aj maďarské podoby: na východnom Slovensku 6,2%, na západnom Slovensku 4,1%. Uvedené tendencie sú aj pri vlastných menách, napr. *Marta* (frekvenčné zastúpenie je stredné (SS), západné (ZS), východné (VS) Slovensko, *Marti*, (ZS, VS, SS), *Marto* (VS, SS), *Martuš* (ZS, SS, VS).

Vek ako sociolingvistické kritérium sa výrazne prejavuje pri *i*-ovej forme vo vekovej skupine do 40 rokov, vokatív na *-o* pri skupine od 26 r., vokatív s nulovou koncovkou pri vekovej skupine od 41 r. V skupine nad 60 r. sú výraznejšie inosystémové podoby (maďarské a nárečové: *apuci, opi, apaci, nagypapa, mamaci, edesanyam, aňuci, aňuka*), a to až 28% proti priemeru 9,1%

a okrem toho apelatívne oslovenia manželov (*mama, otec, oco, tati, ženo, muž môj, mužu*). V skupine do 25 rokov ide zase o časté slangové podoby *fodr, foter, čuldo, madr, mamči, fotrová*.

Pohlavie. Deti oslovujú rodičov menom len minimálne. Prednosť sa dáva apelatívnej forme pomenovania príbuzenského vzťahu. Pri oslovovaní rodičov a starých rodičov, a to otca, matky, starej matky používajú *i*-ovú formu viac ženy ako muži (pri oslovovaní matky o 23%, pri oslovovaní otca o 12%, starej mamy o 9%, vokatívnu formu na *-o*, resp. *-u* používajú zasa viac muži. Súvisí to so zistenými tendenciami, že totiž ženy všeobecne viac inklinujú k používaniu deminutívnych a hypokoristických foriem a muži zasa viac používajú vo svojich rečových prejavoch nárečie. Vo vzťahu rodičov a detí sú však vokatívne formy málo frekventované (viac u respondentov s nižším vzdelaním). V rovnocennom sociálnom vzťahu, v komunikácii medzi priateľmi a súrodencami, resp. medzi manželmi výrazne stúpa zastúpenie *i*-ovej formy, a to rovnako v reči mužov i žien, najvyššie je toto zastúpenie v priateľskom vzťahu.

Vzdelanie. Ukázalo sa, že používanie vokatívnych foriem je priamo úmerné výške vzdelania. Tento údaj sa však úzko viaže na údaje o veku respondentov (odpoveď vysokoškolské vzdelanie uvádzali aj študenti - vysokoškoláci, príp. stredoškolskí študenti - stredoškoláci. Pri ženských menách *i*-ové formy využívajú jednoznačne viac ľudia s vyšším vzdelaním, naopak na *-o* s nižším a základným vzdelaním (tento fakt súvisí s vyššou mierou používania nárečia v týchto vzdelanostných skupinách). Používanie nulovej vokatívnej formy nie je také jednoznačné. Pri mužských menách je situácia o niečo zložitejšia, i tu však tendencia vyjadriť vzťah ku komunikačnému partnerovi aj pomocou formy je výraznejšia u ľudí s vyšším vzdelaním; forma na *-i* je najbežnejšia u respondentov s vysokoškolským vzdelaním, forma na *-u* je zasa u týchto respondentov najmenej frekventovaná.

Možno vysloviť predpoklad, že *i*-ová forma pri ženských menách je súčasťou štandardnej formy slovenčiny, podoby s nulovým vokatívom sú na rozhraní štandardu a subštandardu a formy na *-o*, *-u* patria do subštandardnej formy. V súčasnej komunikácii na Slovensku badať výraznú komunikačnú potrebu odlíšiť pri pomenovaní osôb nominatív od oslovenia, pomenovacia funkciu od oslovovacej funkcie pomocou rozdielnych jazykových prostriedkov. Táto komunikačná potreba sa realizuje využívaním intralingválnych kontakto-
tových vokatívov (*-o*, *-o*, *-u*) a interlingválnej *i*-ovej formy. Frekvenciu a distribúciu prostriedkov oslovenia ovplyvňuje komplex sociálnych a demografických faktorov.

L i t e r a t u r a

BONDARKO, A.V.: Grammaticeskije kategorii i kontekst. Moskva, 1971, 116s.

KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha, SPN 1958, 335s.

MAJTÁN, M. - POVAŽAJ, M.: Meno pre naše dieťa. Bratislava, Obzor 1983, 198s.

MIKO, F.: Aspekty literárneho textu. Štúdie 6. Nitra, Pedagogická fakulta 1989, 206s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 1. vyd. Bratislava, SPN 1985, 584s.

MISTRÍK, J.: Náboženský štýl. In: Studia Academia Slovaca 20. Bratislava, Alfa 1991, s. 163-175.

MLUVNICE ČEŠTINY 2. Praha, Academia 1986, 536s.

MORFOLOGIA SLOVENSKEHO JAZYKA. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, 896s.

ORAVEC, J. - BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. 1. vyd. Bratislava, SPN 1982, 286s.

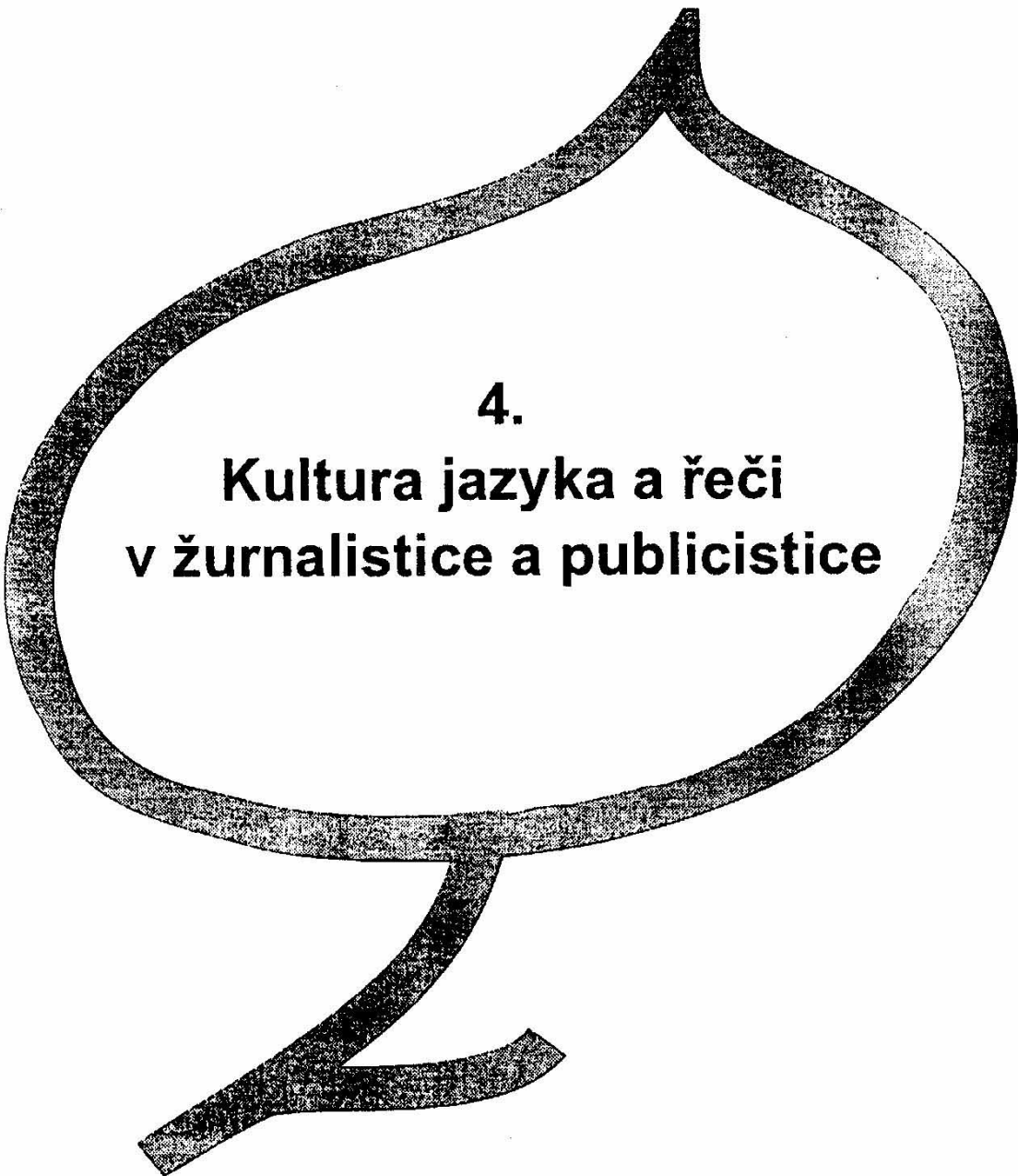
PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava, Veda 1990, 266s.

SABOLOVÁ, O.: Oslovenie v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca 12. Bratislava, Alfa 1983, s. 458-468.

SLANČOVÁ, D. - SOKOLOVÁ, M.: The Norms of Spoken Communication in East Slovakia. Slovo a slovesnosť 54, 1993.

SOKOLOVÁ, M.: Komunikatívna efektívnosť českých kontaktných javov. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. J. Findra. II. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 232-242.

TOPOLINSKA, Z.: Vocativus - kategoria gramatyczna. In: Otázky slovanské syntaxe 3. Brno 1973, s. 269-274.

4.

**Kultura jazyka a řeči
v žurnalistice a publicistice**

4.1. K persvazivním prostředkům české publicistiky

Zdeněk Hlavsa

Naše téma se dobře zařazuje mezi problémy, v kterých se může uplatnit dnes akcentovaný komunikativní přístup k jazykovědné analýze. Nejdříve je však třeba uvést, že termín "publicistika" se často chápe příliš široce, ve smyslu "žurnalistika". Přidržíme-li se např. definice Slovníku spisovného jazyka českého, je třeba publicistikou rozumět "psaní článků o aktuálních otázkách zvláště politických, s funkcí získávat a přesvědčovat". Teoretikové žurnalistiky by asi nesouhlasili jednak s omezením na psaní a zdůraznili by, že dnes stále většího významu nabývá publicistika předávaná adresátům formou mluvenou, tedy publicistika rozhlasová a televizní (kde výchozím textem sice psaná forma také bývá, ale není podmínkou), jednak by asi zpřesnili a dále zúžili citovaný výklad. V přesnějším pojetí totiž publicistika stojí v opozici proti zpravodajství v tom, že její hlavní funkcí není informovat o nějaké události, ale společenský jev analyzovat, postihnout jeho příčiny a uvést ho do souvislosti s jevy jinými; směřuje tedy k zobecnění. I když je aktuální, v tématech publicistických projevů se autor často dotýká i událostí minulých.

Dále je třeba připomenout, že k vztahu publicistiky a žurnalistiky se vyjádřili i jazykovědci, když se snažili vystihnout jejich stylové vlastnosti. Zejména A. Stich jasně odlišil funkční publicistický styl od novinářského "stylu", "vnitřně nesourodého souboru všech stylových jevů, s kterými se setkáváme v textech uveřejněných v novinách", a za příznak publicistického stylu pokládá takovou volbu a uspořádání jazykového materiálu, "aby nejen

obsah sdělení, ale přímo i jazykové ztvárnění textu působilo na adresáta, aby na něho vykonávalo jistý tlak, regulovalo jeho mínění i cítění ve směru, který autor předem zamýšlel" (Stich, 1974). Publicistický styl tedy akcentuje nejen autora, ale silně i adresáta, apeluje na jeho mínění, postoj, popř. citovou reakci. Účastníkem komunikativního aktu se však stává v jistém smyslu i (nepřítomný nebo i přítomný) autorův "protivník": autor se snaží adresáta přesvědčit, že jde o protivníka společného, a vytváří "negativní obraz nepřítele". Vcelku jde o to, aby adresát udělal něco, v čem mu brání jistá překážka; tuto překážku je třeba přijmout, být přesvědčen o tom, že je překonatelná, vyvolat v tom směru potřebný optimismus, přesvědčit adresáta, že je účelné se s tím vypořádat. Protivník může tuto překážku ztělesňovat.

Prostředky, které mají mít persvazivní účinek, patří do oblasti jevů obsahových i formálních, jazykových, parajazykových i mimojazykových; působí ve sféře kognitivní i emocionální. Je tedy třeba jejich uplatnění analyzovat komplexně, jako jevy sémiotické, nejen jazykové. Tak např. novinový persvazivní text spojuje působení argumentací s vnější úpravou, která zahrnuje text, titulky s různou grafickou úpravou a obrázek - to vše tvoří jediný celek s komponenty vzájemně se podmiňujícími. Pro publicistiku je specifickým prostředkem argument množství: stejně jako působí početné shromáždění jako výraz informace "mnoho lidí s námi sympatizuje, což je důkazem správnosti našeho postoje", tak také přesvědčuje, získává sám fakt, že "naše noviny kupují statisíce lidí", "naši stanici poslouchá, sleduje milion posluchačů, diváků".

Pro naše úvahy je také důležité, že v minulosti se distinkce mezi zpravodajstvím a publicistikou zamlžovala, i zpravodajství mělo být tendenční. Víme ze zkušenosti, že vedení předlistopadové ČTK důrazně vyžadovalo od svých zaměstnanců, aby psali "komentované zprávy". V komunikačním schématu tehdejší publicistiky bylo ovšem předem dáno, kdo je "protivníkem", to byla konstanta.

Dnes je situace jiná. Hromadné sdělovací prostředky o sobě prohlašují, že jsou nezávislé, zpravodajství se v převratových dnech výslovně zřeklo tendenčnosti heslem "budeme psát a mluvit pravdu". Posoudíme-li však tyto deklarace z objektivního hlediska, ukáže se, že proklamovaných cílů lze v praxi velmi těžko dosáhnout. Tak především vyplývá ze samé podstaty žurnalistické práce, že až na vzácné výjimky je autor žurnalistického textu kolektivní. Vlastní realizátor textu, tj. ten, kdo ho napíše nebo kdo ho mluví, je jen posledním článkem řetězu, jemuž nejbližší je šéfredaktor a dále od něho majitel média, politická strana, zájmová skupina apod.; ti do jisté míry určují nejen "linii" média, ale také často i její jazykové ztvárnění. Tato závislost může být velmi silná. Nemusí však jít jen o řízenost "shora dolů", ale i o žurnalistův pocit sounáležitosti "zdola nahoru". I tento fakt je jednou z příčin často konstatované schematičnosti, desaktualizace v žurnalistickém vyjadřování, vedoucí až k nežádoucím klišé.

Pokud jde o adresáta, schází autorovi přímý kontakt, v individuální komunikaci samozřejmý. Nejde tedy o skutečný dialog, adresát nemůže vyjádřit svůj nesouhlas a autor nemůže měnit svou komunikační strategii podle příjemcovy reakce. Jediným způsobem, jak vyjádřit nesouhlas, je přerušit komunikaci: nekoupit si noviny, vypnout rádio nebo televizi. Přestože polistopadová doba je jistě plná konfliktů, zájem o média nepochybně vzrostl. Důvod můžeme spatřovat v silně se uplatňujícím principu kooperace (srov. Grice, 1975), známém z teorie komunikace, tj. v ochotě spolupracovat: adresát si koupí jen ty noviny nebo poslouchá tu stanici, program, který je v souladu s jeho názory, vírou, vkusem, který odpovídá na jeho problémy.

V pluralitních otázkách pro příjemce působí spíše jako činitel confirmující, utvrzující, než persvazivní, přesvědčující. Persvaze se uplatní spíše v textech týkajících se otázek dílčích než zásadních, na rozdíl od publicistiky minulé. Z tohoto výměru se vymyká bulvární publicistika, kde jde především (nebo jen) o honbu za senzací, o bourání některých společenským uznávaných tabu (skandalizování obecně ctěných osob, posměch hodnotám apod.), což může pozitivně přijímat určitá část veřejnosti.

Třetí účastník komunikačního aktu, "protivník", může, nebo nemusí být přítomen. Je třeba upozornit na to, že nepřítomnost protivníka nebo netendenčnost publicistiky není její předností. Ta má být tendenční, i když je nezávislá. Netendenčnost snižuje sdělovací prostředek na výlučně výdělečnou instituci, což může v konkurenčních podmínkách vést až k bulvárnosti.

Nyní ještě k postulátu pravdivosti. Vezmeme-li v úvahu, že se na textovém ztvárnění podílí nejen řetěz "autorů", ale že tito "autoři" jsou zároveň interprety informace přijaté od sousedního článku řetězu, je "pravdivost", tj. věrný obraz a interpretace skutečnosti, těžko dosažitelným ideálem. Jak jsem již uvedl dříve (Hlavsa, 1990), existují exaktní studie o tom, že i do zpravodajských textů, v kterých předpokládáme objektivitu jako neoddělitelný atribut, vstupuje postoj autora výběrem lexikálních, syntaktických a dalších prostředků; jejich volba stačí událost prezentovat jako pozitivní, nebo negativní, tj. výsledkem je "dobrá", nebo "špatná zpráva". Naše odborná veřejnost však není asi zatím připravena (morálně, nikoli teoreticky) na takový rozbor aktuálních publicistických textů, který by objektivně ukazoval na volbě lexikálních prostředků, syntaktických schém, schém tematicko-rematické výstavby výpovědi, na formulaci titulků a mezititulků, výběru grafických prostředků, výběru a uspořádání textů atd., jak se v žurnalistickém diskurzu realizuje persvaze. Při výběru materiálu z až nepřehledného spektra naší publicistiky by se totiž lingvista asi nevyhnul určitému stranictví. Přesto považujeme za jeden z aktuálních úkolů jazykové kultury studovat a doporučovat takové postupy, které mohou kultivovanými, a přitom účinnými prostředky uplatnit v publicistickém textu zamýšlenou tendenci.

Uveďme jako příklad nenápadných, a přitom z hlediska persvaze účinných distinkcí v lexikálněsémantické vrstvě textu rozdíly mezi *skoro milion* - *necelý*

milion; označení ukončení existence federativní republiky jako *rozchodu* (tj. dvoustranné akce) a *oddělení* (akce jednostranné), nebo jako *rozchodu - rozpadu - rozbití*. Jako příklad masivního použití persvazivních prostředků lze uvést např. několik citací z článku v týdeníku Nová pravda, který komentoval odstranění podstavce, na kterém byl v Praze na Smíchově umístěn sovětský tank jako připomínka osvobození Prahy v r. 1945: našli jsme v něm silně expresivní, ale již vyčpělé metafory jako *vandalské dílo, zruďné plány nacistů, do podstavce se zakously bagry*; archaický slovosled, např. *díky ceně nejvyšší, kterou za naše osvobození zaplatily tisíce ...*, nadsazenou grafiku, *Památník osvoboditelů Československa* atd. Taková persvaze inteligentnějšího čtenáře odradí, v méně ostražitém příjemci může naopak uvědomělé přivrženectví změnit v slepé ztotožnění; obojí je jistě z hlediska autorova záměru nežádoucí. Je tedy účelné analyzovat jak příčiny úspěchu, tak neúspěchu persvaze.

Z hlediska cílů jazykové kultury je jistě potěšitelné, že značná část naší veřejnosti si všímá i poměru publicistického vyjadřování k prestižní jazykové normě; lze tedy předpokládat, že dodržování jistého standardu vyjadřování psaného i mluveného je jednou z podmínek úspěšné persvaze. Přejdeme-li však od všeobecnosti ke konkrétům, jazykovědec již tolik potěšen být nemůže. Jestliže položíme někomu z neprofesionálních, ale i profesionálních uživatelů jazyka otázku, jakou úroveň má dnes čeština, odpoví obvykle, že je to s ní špatné, že je v hlubokém úpadku apod. Pátráme-li dále, která sféra komunikace opravňuje takové hodnocení, málokdy uvede rodinu, pracovní prostředí, hřiště, beletrii, divadlo - obvykle začne hovořit o televizi, rozhlase a novinách. Hromadné sdělovací prostředky jsou tedy považovány za téměř výlučného reprezentanta jazykové kultury. Jednotlivé postoje by nesporně vyžadovaly hlubší analýzu sociolingvistickou; zde uvedeme jen několik poznatků získaných na základě dopisů do Ústavu pro jazyk český a různých ohlasů v tisku.

(1) Odsudky se zakládají na apriorním předpokladu, že jestliže upadla kulturnost národa, musela upadnout i kultura jazyková. Lingvisté zpravidla konstatují, že jazyk "výrazově zchudl, že zchudl slovotvorně ... zapadli jsme do zlovyku mluvit ve frázích a klišé" (jazykovědec a ministr školství Petr Piňha v MF Dnes 14.8.1993). Jiná pozorování konstatují sémantickou inflaci až vyprazdňování, lživé eufemismy, opakování jako projev konformity s mocí (*zviditelnit, průchozí návrh*), nová klišé (*hlasovali jsme, jak jsme hlasovali; neustáli jsme to*); úsilí o výraz konzervativních postojů napomáhá novému šíření knižních prostředků (obliba spojky *neboť*, zájmena *jenž*) i podob hyperkorektních (*reprezentanté*). Ale neodborná veřejnost vidí úpadek spíše v nedodržování spisovné kodifikace nebo dokonce v kodifikačních krocích reagujících na přirozené vývojové změny v češtině. Při tom se zdůrazňují jevy povýtce formální, které jsou díky své snadné zapamatovatelnosti v obecném povědomí nejprestižnější, zatímco např. zanedbávání nejzákladnějších požadavků kodifikované interpunkce, z hlediska komunikativního daleko závažnějších, které se šíří i do seriózních publikací, nikdo neregistruje. Bylo by třeba provést

retrospektivní výzkum češtiny minulých desetiletí a zřetelně ukázat, v čem má onen úpadek jazyka vidět poučený odborník, jinak nám hrozí nebezpečí jakéhosi neopurismu, založeného na neznalosti nebo neinformovanosti. Týká se to i vnějších okolností jazykové kultury. Dokonce i Petr Piňha v citovaném příspěvku uvádí, že některé pravopisné změny byly vnuceny politicky, "jedinou ideologickou snahou, totiž vyjít vstříc nevzdělaným vládcům let padesátých". Pamětníci však dobře vědí, že bývalá moc měla pečlivé dohlázele na jazykovou správnost, aby si nezačala, a že pokud jde o pravidla pravopisu, úzkostlivě dbala, aby formálně jazykové příkazy se neodlišovaly od pravidel éry předchozí, aby se tak manifestovala legitimita nového režimu; Gottwald byl tedy *president*, k jehož zvolení bylo slouženo i *Te Deum* ve svatovítské katedrále. Skutečnou vyjadřovací bídu ukázaly až v listopadu 1989 zveřejněné záznamy nepřipravených projevů některých politiků - bohužel lingvisty rovněž neanalyzované.

(2) Obvykle se mluví o úpadku jazyka, ačkoli by se mělo mluvit spíše o úpadku vyjadřování - jde tedy o parole, nikoli o langue, aspoň většinou. Jinak by nemohly vznikat texty, které mají vysokou vyjadřovací úroveň - a ty nepochybně stále vznikají. Jestliže i sami publicisté mluví o úpadku j a z y k a , není v tom jistá míra alibismu, jako kdyby samy předpoklady pro kultivované vyjadřování byly porušeny?

(3) Mluví se o jazyce hromadných sdělovacích prostředků jako celku, nerozlišuje se vyjadřování profesionálních hlasatelů a moderátorů a vyjadřování neprofesionálních mluvčích; nebere se na vědomí, že existují např. deníky s poměrně dobrou jazykovou kulturou a bulvární deníky, v kterých se objevují příspěvky odpovídající vyjadřovací úrovni kompetenci horších žáků základní školy. Je paradoxní, jestliže deník, který lituje peněz na dobrého korektora, otiskuje příspěvky napadající jazykovědce za laxnost vůči nedostatkům v užívání češtiny. Je ale zároveň smutné, že jazykovědci sami do těchto diskusí nevstupují.

Tak zejména v polemikách o nových Pravidlech českého pravopisu se hlas odborníků téměř nezval; je jistě možné, aby s tím či oním řešením některý jazykovědec nesouhlasil, ale neměl by připustit, aby odborný argument měl v diskusi o jazyce a pravopisu stejnou váhu jako argument nepoučeného, zato militantního laika. To snižuje vážnost oboru jako celku.

Vcelku vzato se nám zdá, že vysoká kultura vyjadřování jako jeden z prostředků persvaze je v obecném povědomí spíše jakýsi ideál, který se v praxi nikde nerealizuje.

Vraťme se však k skutečným úkolům jazykové kultury a k jejímu podílu na persvazivním působení. Považujeme za velmi důležité, a přitom nedostatečně reflektované lavinovité šíření sdělovacích prostředků, v kterých má oficiální komunikace formu mluvenou. Její postup je spojen s mnoha důležitými jevy. Asi nás napadne nejdříve, že se tu musí více prosazovat ortoepie, ortofonie, otázky spojené s výslovností (a také grafikou) slov cizího původu i cizích

vlastních jmen. Obrátme však pozornost i k jevům dalším: přirozená mluvená komunikace nijak nevylučuje opakování, hledání vhodného výrazu, pauzy, váhání, přeríkání. Ale dnešní praxe rozhlasu a televize tyto jevy přijímá jen velmi rozpačitě a tím spíše to platí o očekávání posluchačů a diváků. Živé vysílání, hlavně televizní, je výjimkou, při ostatních typech natáčení se zmíněné jevy považují za chyby a odstraňují se. Kritéria spisovnosti platí i zde, dokonce ani formy charakterizované jako hovorové nebývají přijímány jako samozřejmé. Tato situace se nezmění do té doby, dokud se nepodaří vytvořit normy prestižního komunikativního chování, včetně norem uplatnění prostředků neverbálních (mimiky, gest apod.), pokud nebudeme mít moderátory-hvězdy, kteří nejenže mluví přirozeně, spontánně a působivě, ale zároveň i vysoce kultivovaně; kteří budou prostě vzorem mluvené komunikace tak, jako jím byl "dobrý autor" pro projev psaný. To vyžaduje ovšem soustavnou výchovu od školy, ale i později. Zatím si svou úlohu např. televizní hlasatel usnadňuje tím, že čte z displeje, který divák nevidí, - a hlasatel rozhlasový prostě z papíru. Stejně by to mělo platit o jiných lidech veřejně vystupujících, hlavně o politikách, vždyť v jejich projevech je persvaze cílem nejbližším. Zasloučení však dobře vědí, že nepřipravené odpovědi na mítincích a tiskových konferencích ve skutečnosti z velké části nepřipravené nejsou: analytická oddělení "vytipují" pro předního politika předpokládané dotazy a on si odpověď připraví doslovně předem - efektivnost tohoto postupu se údajně pohybuje kolem 75%.

Jak se do kultivované mluvené komunikace promítne vztah češtiny spisovné, hovorové a obecné, resp. interdialektové? Jaká budou v tomto směru očekávání nastupující generace? Zaznělo zde, že budoucí prestižní, a tedy i persvaze schopná bude komunikace programově neformální, protože nastupující kultura je kultura sklepů a náměstí; ale asi tu bude existovat i kultura salonů a garden parties. Neodvažujeme se v tomto směru cokoli předpovídat, je však zřejmé, že tato alternativa je i alternativou pro optimální prostředky persvaze.

L i t e r a t u r a

GRICE, H. P.: Logic and conversation. In: P.Cole - J.L.Morgan (eds.): Syntax and Semantics: Vol. 3. Speech Acts. New York 1975, s. 41-58.

HLAVSA, Z.: K jazykovědné analýze komunikace v hromadných sdělovacích prostředcích. Slovo a slovesnost 51, 1990, s. 124-130.

STICH, A.: Problematika publicistického funkčního stylu a jeho konfrontačního studia v rámci slovanských jazyků. Stylistické studie I, Praha, ÚJČ ČSAV 1974, s. 33-55.

DISKUSE

4.1.1. Oldřich Uličný

K příspěvku Z. Hlavsy

Před vydáním nových Pravidel českého pravopisu bohužel neproběhla odborná diskuse. Z toho se dá odvodit, proč v současné době probíhá diskuse neodborná, často nevěcná a zbytečně vyostřená. Jednotlivé nedostatky zejména v psaní slov přejatých, kde autoři Pravidel často nedodržují vlastní zásady, bude komentovat nový popularizační časopis *Čeština doma a ve světě*, který vydává Katedra českého jazyka FF UK Praha.

Hodnota způsobu grafického záznamu jazyka je skutečnost v nových Pravidlech nedoceněná. V některých kruzích profesionálních uživatelů spisovné češtiny (např. sekretářky, administrativní pracovníci, technici) vznikl po vydání nových Pravidel nesprávný pocit, že se prosazuje heslo "Piš, jak slyšíš". Dochází také k pravopisnému kolísání i v těch tiskovinách, které se snaží nová Pravidla aplikovat, srov. psaní předložky *přez* nebo 2.j. *dačy* (1.j. *dača*) apod. Je možné, že takto vznikne opravdová norma i v pravopisné rovině a z ní se bude kodifikace teprve odvozovat. Počátečního chaosu je ovšem nutno ušetřit především školu.

Nová Pravidla mají také část morfologickou. Za polemiku s kodifikací Mluvnice češtiny 2 je možno považovat skutečnost, že v Pravidlech se neuvádí tvar 3. mn. přít. slovesa *kupovat*, zatímco MČ 2 uvádí vedle *oni kupují* hovorovou spis. variantu *kupujou*. Věcně řeším tuto problematiku v článku Spisovnost a hodnotová orientace (srov. odd. 2), z hlediska uživatele Pravidel však vzniká nejistota, zvl. když typ *kryju/kryjou* je ve všech případech explicitně uveden.

4.2. Manipulace se slovy, manipulace mysli v publicistice

Jan Horálek

Řekneme-li "manipulace mysli" v souvislosti s publicistikou, vytane většině z nás nejspíš působení a jazyk buďto propagandy v nějaké hodně totální diktatuře, anebo pokleslého tisku bulvárního či revolverového. (Rozšíříme-li pak pojem publicistiky o reklamu, nalezneme pro téma manipulace mysli pole přímo nevyčerpatelné.) Těmito vděčnými náměty se však zabývají a zabývat budou jiní. Sám bych si pro tuto chvíli dovolil zaměřit pozornost na publicistiku nejen současnou, totiž "polistopadovou", ale nadto na tu spíše seriózní než pokleslou, spíše morální než cynickou, tedy spíše tu odpovědnou, řekneme konstruktivní.

Prostředky i cíle takovéto publicistiky jsou relativně korektní, a její manipulační působení tudíž jemnější. Můžeme zde vůbec mluvit o manipulaci? Slovníky charakterizují manipulaci v tomto smyslu jako jednání zpravidla nekalé, nečestné. Avšak to jsou silná slova. U publicistiky, jejíž cíle za nekalé ani nečestné nepovažujeme, začneme o manipulaci hovořit asi v momentu, kdy přesvědčovací či ovlivňovací působení textu nebo jeho části zřetelně převyší jeho fungování sdělné. Olivňování a přesvědčování ovšem k publicistice patří povinně; připusťme tedy, že řečená seriózní publicistika manipuluje se čtenářem v rámci etické legitimacy, i když snad někdy na jejích hranicích. Faktem zůstává, že stanovit meze "manipulační legitimacy" je obtížné - ostatně zrovna tak, jako stanovit hranice serióznosti a neserióznosti publicistiky vůbec.

Manipulace s publikem a jeho myslí začíná v publicistice na rovině jazyka. Protože věcná, obsahová úroveň publicistiky bývá přímo úměrná její úrovni vyjadřovací (kulturně jazykové), shledáváme prvky manipulace v té "vyšší" publicistice především při zacházení se slovy a jejich významy. Chtěl bych zde proto předložit několik příkladů lexikálně sémantické manipulace v oblasti politické publicistiky posledních let.

Jedním z prvních sémanticky mírně vyšinutých slov na tomto poli byl *masakr* (popř. *zmasakrování*) jako označení policejního zásahu proti studentům 17.11. 1989. Lexikální vymezení významu slova *masakr* je 'hromadné vraždění, krveprolití', slovesa *masakrovat* pak 'hromadně vraždit, povraždit'. V Praze tenkrát krev tekla, k vraždění naštěstí nedošlo. Užitá nadsázka tedy zdůrazňovala především brutalitu zásahu; ještě patrnější to bylo u tehdy užívaného pleonasmu *krvavý masakr*. Hodnotící funkce slova zde zřetelně převážila nad denotační. To se ostatně týká i dalších příkladů.

Nedlouho po listopadu 89 propukla ve sdělovacích prostředcích i mezi politiky debata, kterou bychom mohli nazvat "bojem o puč": totiž - byl tzv. "vítězný Únor" pučem, nebo ne? Spor o obsah únorového převratu se zde propletl se sporem o obsah slova. Ten ovšem doznal během pár desetiletí zajímavých změn. Původně švýcarské slovo *puč* přešlo u nás do běžného úzu po tzv. Kappově puči v Německu 1920. Počátkem 30. let tímto slovem české slovníky rozumějí 'náhlé a slabé povstání nebo vzpouru, většinou neúspěšné a rychle potlačené'. V první polovině 40. let se jím rozumí prostě pokus o převrat, po r. 1945 násilný převrat politický nebo pokus o něj. Až po roce 1948 zdůrazňují definice především 'reakčnost' takto nazvaného státního převratu a 'neúčast lidových mas' v něm. Zde už je slovo násilně interpretováno ve významovém protikladu ke kanonizované *revoluci*, u níž se současně zdůrazňuje provedení 'historicky pokrokovou společenskou třídou'. K tomuto pojetí se tehdy přihlásilo *verbis expressis* Rudé právo (26.2. 90) řečnickou otázkou svého šéfredaktora: "Byl to puč v tom špatném a ostře nedemokratickém významu, který tomuto slovu přikládáme?" Přitom mohlo Rudé právo k tomu škodolibě dodat, že jeho odpůrci vlastně usilují o právo užívat slova *puč* po bolševicku.

Další slovo, o němž bude řeč, nezasáhlo jen publicistiku, ale i legislativu. Jde o *odboj*, konkrétně takřečený Třetí, tj. proti komunistické diktatuře. - Svého novodobého významu nabylo slovo *odboj* až se vznikem republiky; do té doby se mu rozumělo v širokém smyslu jako obraně nebo vzpouře či revoluci. Toto chápání se odvíjí už od významu staročeského imperfektiva *otbojovati*, jež znamenalo jednak 'vzdorovat, klást odpor (zvl. použitím zbraně)', jednak 'vést odbojnou válku nebo povstání'. Po r. 1918 se význam slova rozšiřuje a zároveň specifikuje v souvislosti s tím, že ke vzniku republiky vedla činnost chápáná a pojmenovaná jako odbojová. Po 2. svět. válce se setkáváme s pojmem druhého odboje, zahrnujícího jako účastníky i oběti nacistické perzekuce - oběti nejen aktivní, ale i pasivní (nevinné, např. rukojmí): národními hrdiny se stávají i národní mučedníci. Po pádu komunistické diktatury se pojem dále rozšiřuje zejména o oběti posledně jmenované kategorie, přestože okolnosti tzv. třetího odboje, vnitřní i zahraniční, byly v řadě ohledů diametrálně odlišné. I když se zákonodárce slovu *odboj* vyhnul (nahradiv je slovem *odpor*), přetrvávající úsilí o maximální rozšíření obsahu třetího odboje svědčí o sílící tendenci distancovat značnou část naší společnosti od vlastní minulosti - a od odpovědnosti za ni. To už se týká skutečných obětí komunistického teroru méně a méně; ale kdoví, možná se časem i pojem teroru rozšíří.

Když už jsme se dotkli legislativy, povšimněme si jiného sporu, který zaměstnává publicistiku (nejen naši) již od sklonku 80. let. Jde o název vysídlení německého obyvatelstva z ČSR po 2. světové válce. Byl to odsun, anebo vyhnání? Přiznejme, že ani jedno označení není přijatelné pro obě strany současně. *Odsun* nebo *transfer* (tj. přesun) jsou v daném kontextu bohapusté eufemismy. Ale problematické je i *vyhnání*. Sloveso *vyhnat* je v tomto významu zatíženo jistou měrou expresivity, podobně jako *vyhodit* ve smyslu 'odstranit, vyloučit (např. ze zaměstnání, ze školy, dříve z partaje)'. Expresivita výrazů vždy vyostřuje polemiku a odvádí od věcné podstaty sporu: snáze manipuluje. Vedou-li publicisté spor o to, má-li být nucené vysídlení Němců nazýváno odsunem nebo vyhnáním, přispívá to především k další polarizaci našeho politického myšlení. Tím spíš to platí o jazyku zákona: dostal-li se výraz *vyhnání* (resp. *Vertreibung*) do preambule československo-německé smlouvy, přispělo to k jitrění vášní jak navenek, tak doma. Pěkně to doložil například Český deník (10.3.92) tvrzením, že "slůvko (!) vyhnání patří do smlouvy dokonale". Oponujeme: řeč práva není řečí bulváru, expresíva do ní nepatří.

Když už jsme se dotkli poválečného vysídlení Němců, dodejme v téže souvislosti ještě jeden příklad. Tentokrát bude hlavní roli při manipulaci se slovem hrát jeho grafická stránka. Jde o půl pátého desetiletí užívané označení sudetoněmeckých, resp. vysídleneckých krajanských sdružení - *landsmanšaft*. Samo jeho užití v kontextu češtiny by nevadilo - takových slov (zvlášť spojených s nacistickou érou) známe celou řadu: gestapo, wehrmacht, blitzkrieg, flak, názvy esesáckých šarží jako gruppenführer atd. atd. Tato slova běžně ohýbáme a píšeme je s malými prvními písmeny (výjimkou je nedávno

dorazivší nesklonné *Stasi*); jejich pravopisný základ ponecháváme jinak německý. Pouze některá slova - pro zdůraznění pejorativity - pravopisně počesťujeme: befěl/pefěl, rajch, fýrer apod. Mezi těmito slovy ční *landsmanšaft* jako pravopisný hybrid či bastard: první část psána (na rozdíl od lancknechta, lanckraběte apod.) německy, druhá s českým "š". Tato pravopisná nedůslednost je rafinovaná: první část naznačuje, že slovo je v češtině nezabydlené, a zároveň mu dodává citátové hodnověrnosti; druhá část pak - i odkazem na zdomácnělou podobu slangového *manšaft* (*mančuft*, *mančoft*) - mu dodává formální i obsahové depreciativity.

Skutečnost, že se s takto psaným 'landsmanšaftem' setkáváme zhusta i v textech věcných, objektivních a dokonce psaných s dávkou pochopení pro druhou stranu, ukazuje, nakolik jsou i seriózní autoři schopni nejen manipulovat jinými, ale být a zůstat do jisté míry zmanipulováni sami. To už se však dotýká publicistické kultury netoliko jazykové.

4.3. Integrace poznatků a opírání se o autority jako princip publicistické tvorby

Ladislav Binar

1. Publicistický komunikát se nikdy nenacházel ve vzduchoprázdnu. Vždy závisel na přejímání a výměně poznatků, jejich integrování, vždy hodlal respektovat původ informace, vždy usiloval jeho tvůrce o potvrzení názoru a vždy hledal oporu u autorit (Chloupek, 1988). Tvorba publicisty vždy směřovala k objektivitě, nebo aspoň ji více či méně úspěšně předstírala. Sám publicista může být sice jako subjekt příjemcem rozpoznáván, avšak vždy jen jako sběratel a vykladač získaných poznatků, jako jejich integrující agens.

Integrování poznatků z různých oblastí se v publicistice projevuje různým grafickým odlišením prvků vypůjčených publicistikou z komunikačních aktů jiných lidí a také z různých myšlenkových zdrojů, a to znaménkem citování - uvozovkami. Běží tu o citování nejen celého cizího výroku, nýbrž třeba jen o jeho části nebo i jednoho výrazu. Toto příznakové odlišení aktivizující čtenáře stává se však také signálem konotačního hodnocení, např. výrazové argumentace, eufemie nebo odstupů a pochybností. Uvozovky namnoze receptorovi připadají markantnější než základní princip citování a metařečové úvahy, avšak přece jen se mění podle zkušenostního komplexu jak tvůrce textu, tak receptora. O specifické funkci uvozovek pojednali např. František Cuřín (1958), Vladimír Šmilauer (1972), J. V. Bečka (1973), Minářová-Chloupek (1983) a další. Autoři poslední citované studie z Naší řeči z r. 1983 vymezují výrazům v uvozovkách

z textu různé platnosti, které dále dokládám příklady z Lidových novin, srpen 1993.

1.1. Platnost vyjádření *Jak řekl X.Y.*: Jde o případ nejbližší přímé řeči. Původce výroku může být přímo uveden, nebo je příjemci zřejmý. Z citovaného výroku je uvedena jen určitá část. *Karadžić uvedl, že je připraven předat pozice na horách Igman a Bjelašnica OSN, a navrhl, aby OSN vytvořila "nárazníkové pásmo mezi Srby a Muslimy".*

1.2. Výrazy mají platnost výroku *Jak se říká*. Uvozovkami se signalizuje např. hovorový či ne plně spisovný charakter výrazu, citový příznakový charakter v neutrálně spisovném kontextu, dále příklady zkráceného vyjádření s výpustkou, nebo naopak je naznačena výrazová kondenzace. Někdy jsou uvozovky signálem přenesených významů (často již lexikalizovaných), znakem určité omluvy za použité výrazové klišé. Konečně mohou být uvozovky signálem obrazného metařečového rčení typu: *Toto "ale" nesmí nás vést...* atd.

1.3. Platnost uvozovek *Jak někde říkají (řekli)* se vztahuje k citátovým výrazům; jde o výrazy souvisící s pracovním a zájmovým prostředím apod. Označení uvozovkami může i zpochybnit platnost "výrazů odjinud". Srov. *Po bouřlivém obviňování z "lobbování" vinařů...* (pracovní a zájmové prostředí). *Televize bývá proklínána za "umělecké" filmy plné střelení a vraždění.* (Odstup a zpochybnění výrazu.) *V otázkách tempa deregulace sám sebe považuje za "jestřába".* (Respekt k politické terminologii.)

1. 4. Uvozovky mohou označovat formu hledání při překvapivém charakteru výrazu - typu *Abych tak řekl*. Původce přes tuto nečekanost, překvapivost považuje výraz v uvozovkách přece jenom za nejpřiměřenější. Např. u výrazu: *...snadná ("lidová") řešení, přístroj "dýchá" za člověka* apod.

Ještě je třeba připojit, že uvozovky se nyní často vyskytují v klasické nepřímé řeči, kde zdůrazňují přesnost citace, srov. *Podle ministra školství P.Pit'hy se tím umožní větší mobilita pedagogických a vědeckých pracovníků na vysokých školách, neboť "jedním z problémů, kterými trpí naše vysoké školy, je, že učitelské sbory fakult a univerzit zůstávají celá desetiletí beze změn".* Podobně bývá uvozovkami signalizováno přesné znění určitého dokumentu, např. platnost zákona "o zvláštních předpokladech k vykonávání určitých funkcí" ...; kdežto použijeme-li výrazu "lustrační zákon", mají uvozovky platnost "jak se říká".

Stručně shrnuto: Integrace poznatků a jí odpovídající jazykové (grafické) prostředky je zřejmě jednou ze základních charakteristik současného publicistického komunikátu. Ten při svém konstituování realizuje akt přejímání, výměny a konfrontace sémantických komplexů a tak "organizuje" a vrství jednotlivé složky textové báze. Prostředkem, který zajišťuje toto "mísení", je široce pojatá obraznost v různých tematických oblastech, někdy signalizovaná i formálně, tj. uvozovkami.

2. S integrující tendencí v rámci publicistického komunikátu úzce souvisí i snaha publicisty o potvrzení svého názoru a jeho opření se o autority, tedy

o uvedení kompetentních osob, činitelů či právnických osob (agentur a jiných kolektivních orgánů). Při běžné praxi totálního zpochybňování téměř jakékoli informace je ovšem takováto snaha pochopitelná. Vytváří jakýsi ochranný deštník nad informační bází komunikátu, který vytváří potencionální zdůvodnitelnost všech prezentovaných názorů či soudů. Srov.

2.1. Odvolání se na zprávu kompetentní instituce, zde ministerstva:

K ohrožení osob ozářením *podle zprávy ministerstva* nedošlo.

2.2. Odvolání se na kompetentní skupinu osob:

Demokratičtí zástupci v Kongresu oznámili, že dosáhli společné dohody.

2.3. Opření se o zprávu oficiální tiskové agentury:

Oznámil to (útok ozbrojenců - pozn. autora) *velitel ruských pohraničních vojsk v Tádžikistánu*.

2.4. Odvolání se na "prognózu" kompetentního orgánu:

Poslední prognózy produkce rostlinné výroby v právě probíhající sezóně však naznačují, že přes četné problémy i stále se objevující katastrofální předpovědi nebudou výsledky o nic horší než v minulosti.

2.5. Údajné odvolání se na jeden nejmenovaný zdroj zpráv:

Hladinu našeho veřejného mínění rozvířily v těchto dnech události kolem Viktora Koženého, který *údajně* získal od bývalého agenta FBIS Wallise ...

3. Dalším dokladem integrace, projevující se tentokrát především v rovině stylizační, je přenos textových prvků z komunikační situace prvotní do druhotné. Jako by existovala burza lexikálních a frazeologických jednotek využívaná publicistou, který funguje jako jakýsi dramaturg přenosu. V minulosti i dnes se mělo toto výsledně obrazné vyjadřování stát lékem proti textovému stereotypu nebo nefunkční automatizaci; jakkoli právě nejživější typy při tom postupně získávají vysokou frekvenci, až se automatizují. V rámci obrazného vyjadřování dochází jednak k přejímání jednotlivých obrazných rčení z různých oblastí (např. z lidové frazeologie, náboženství, vojenství, hudby, dopravy, jazyka, sportu apod.), jednak k výměně těchto obrazných rčení, mísení jazykových prostředků podle stylových útvarů a hodnot a posléze též k jejich integrování v rámci publicistického komunikátu. Srov.

3.1. Oblast zdravotnictví: Zákon bez *protilátek*

3.2. Oblast školství: Bytový problém se stává *maturitní zkouškou* vlády.

3.3. Oblast antické historie: *Pyrrhovo vítězství* E.Balladura.

3.4. Oblast hudební: *Ladění* daňového systému

3.5. Oblast myslivosti: Washingtonský *hon* na zbytečné výdaje

3.6. Oblast lidové frazeologie: Viktor Geraščenkovi, šéfu ústřední banky, je celosvětově uznávaná *žába na prameni* ruské ekonomické reformy.

Všechny uváděné skutečnosti a strukturní vztahy svědčí, jak se domnívám, o vysokém stupni dynamiky vývoje současného publicistického komunikátu. V něm především se odráží to nové, co přináší a prosazuje každodenní potřeby živé komunikace.

Literatura

CURÍN, F.: O jazyce novin. NŘ 41, 1958, s. 224-228.

CHLOUPEK, J. - MINÁŘOVÁ, E.: Výrazy v publicistickém textu označené uvozovkami. NŘ 66, 1983, s. 14-22.

CHLOUPEK, J.: O stylu publicistickém. In: SlavPrag XXVI. Praha, 1983, s. 95-99.

MINÁŘOVÁ, E.: Obrazné vyjadřování v publicistice. In: Škola - jazyk - literatura. Sb. prací ped. fakulty UJEP v Brně, 1982, sv. 80, řada jazyková a literární č. 15, Brno, s. 37-47.

4.4. Cynismus - východisko i efekt současné psané bulvární publicistiky **Milena Švehlová**

V důsledku existence potírajících se ideologií, filozofií a politických ideálů zvl. 19. a 20. století došlo k funkcionalizaci člověka, k jeho odcizování autentickému bytí. Spiritus agens tohoto ujařmení je moderní cynismus kořenící v osvícenství, které vyvrátilo křesťanský etický a hodnotový systém. Nadále již není nic nedotknutelné, nepřekročitelné a nepřipustné. Cynismus vědění a cynismus moci poté programově obhajují cynickou manipulaci lidí ve jménu tzv. veřejného blaha.

V dobách totality louka filozofických diskursů nekvete, je totiž zarostlá nenáročným a vzdorujícím plevem - cynismem. Modelově cynicky neuvažuje jen člověk z ulice (jedno myslet, druhé žít, přetvařovat se, podlézat atd.), tento plevel pronikl i do teoretického myšlení (věda jako prostředek k přežití, již praktikují lidé zasažení lži v její nejhorší podobě - polopravdou, to je cynická věda). Vědeckotechnické chápání světa - to je podstata dnešního cynismu, onoho nekalého rozumu a nemorálního realismu bez iluzí a skrupulí, onoho poučeného falešného vědomí, onoho mýtu planetární společnosti ve stavu rozkladu. Takový cynismus svědčí o neuspokojivé osvětě. Osvěta znamená předpoklad, že se člověk dá přesvědčit lepšími argumenty - v dialogu, který ovšem mocenskovední totalitní instituce nepřipouštěly: nebyly ochotny vzdát se svého "lepšího" poznání a v rámci sebezáchovy se nevyhýbaly falešným, tj. cynickým trikům. Situace se dál komplikovala koncem bipolarismu, érou postkomunismu, vztahem člověka k světovému názoru a k přírodě; tyto fenomény vyvolávají v mnoha lidech paniku - u nás ústící v další modifikaci cynismu, s níž se setkáváme na stránkách bulváru.

Bulvár patřil v očích totalitní ideologie k syndromu prohnílosti kapitalismu, ovšem veskrze manipulovatelný a manipulovaný kolektiv prahl nikoli po desémantizovaném ptydepe, nýbrž po ideologií nezátížených informacích, tedy i po bulváru, který jsme čtyřicet let v informační síti neznali. Díky poptávce Čechů zaznamenal bulvár očekávaný rozmach: po čtyřech letech zůstává po jazykové, slohové a tematické rovině téměř kýčem v plenkách, kýčem, který je bez originality a bez etického a estetického kréda.

Konečný efekt svobody vyjadřování vyznívá pro soudné čtenáře v bulváru cynicky, nehumánně. Kontrola morálky známých lidí, senzace, diskreditace zvolených témat, výsměch: je to pouhý paradox demokracie? Vždyť při kontrole morálky je bulvár amorální: "bulvární propírky" mohou jednoho uspokojovat, pro druhého však mohou znamenat psychickou trýzeň, rozvrácení, zpochybnění života, konečně sebevraždu. Opět se nabízí otázka: co je novinářská etika? Jak stanovit hranici, nad níž mají informace charakter nactiutrhání, nestoudnosti - cynismu? Z ideově psychologického hlediska se zdá, že nikdo není na selekci informací připraven lépe než postkomunistický příjemce znalý faktu, že všechna naoko se počestně tváříící totalitní masmedia byla jeden velký bulvár založený na fikcích, lžích, polopravdách, bezostyšnosti - na cynismu.

Jako celá sedmá velmoc zvládá bulvár bravurně umění manipulovat míněním lidí. Titulky, texty i fotografie šokují, podbízejí se - nenabízejí však nic, co by čtenář mohl spoluprožívat. Sociologové upozorňují, že masové sdělovací prostředky mají dosah svého působení omezený: informace totiž adresáti nepřijímají pasivně, nýbrž interpretují je vzhledem k názorům vlastním. A kdo jsou oni bezostyšně zvědaví (nikoli zvědaví) konzumenti, na jejichž mínění obsah bulváru závisí, s jejichž míněním počítá a přizpůsobuje se mu, jimž "kápne do noty", "mluví jim z duše", zkrátka stojí cele na jejich straně a souhlasí s jejich momentálními názory? Jsou to lidé, kteří po skandálech a morbiditách volají, které zajímají informace, o nichž ostatní media "s bázní a hanou" mlčí... Bulvár prostě chce být "mluvčím lidu": báječně se dokáže stylizovat do role rebela, který hájí "zájmy chudých proti bohatým, zhýralým a neřestmi prolezlým mocným". Dnešní bulvár cynicky neliší pravdu a lež, neověřená a neúplná fakta překrucuje, záměrně zkresluje, vytrhuje z kontextu (děje postav i prostředí). Nabízí je formou titulků, podtitulků, mezititulků a nadtitulků; takto podané informace reflektují zásadu: nikdy se veřejně neomlouvat neprávem obviněným, nenabízet diskusi, nekomentovat.

K dalšímu rysu bulvárních metod lze zařadit působení na city, zvl. negativní - na úkor fakt. Subjektivita redaktorů, jejich nadměrná citová angažovanost vytěsňují nezbytný nadhled, nestrannost a nezávislost - což jsou vlastnosti vši necynické publicistiky. Jsi, náš milý čtenáři, pobouřen kriminalitou Romů? Není nic snazšího než se proti nim otevřeně postavit a úspěšně se emočně vibrujícím občanům zavděčit.

Nepřehlédnutelný rys bulváru je absence duchaplné satiry a ironie, vtípu a humoru, které na lidské plahočení v tomto slzavém údolí pohlízejí vlídně

a s ochotou tolerovat lidské nedostatky, slabosti, ba i pády. Od nepaměti jsou totiž tyto kategorie nejen kořením života, ale i kořením každé kritické publicistiky. Na okraj připomeňme, že humor a přidružené metody komunikace byly rysy, které nejvíc chyběly novověkým revolucionářům, sociálním zlepšovatelům a všelijakým odrudám dobrodinců lidstva. Chybívá (ten humor) přechasto i vědeckým textům a nakonec i učitelům všech rangů. Humor a vtip je v bulváru nahrazen zlobným výsměchem, bezduchostí, nezakrytou agresí, líčením detailů tragédií bez náznaku zamyšlení nad podstatou či okolnostmi katastrof. Autoři se - do jednoho - vyhýbají popisu bolesti, duševní strážně a vůbec neštěstí lidských duší. Jejich prezíravost a výsměch neznají mezí a mají pobavit: Africké děti byly nemile překvapeny, že je v Krkonoších taková zima - stojí pod obrázkem podvyživených světoobčánek...

Bulvár se hodně čte, je dost těch, kteří si posilují vlastní sebevědomí pohanou druhých, cynickým nakopnutím jejich slabostí či neštěstí. Cynismus - mravní otrlost je netolerantní, proto se může opírat o lidskou hloupost, závist a nepřejícnost, proto nachází mj. čtenáře s většími či menšími komplexy méněcennosti, pro něž je stravitelnější odsudek než pochopení.

Dojem kýče, cynické východisko i efekt bulváru zesiluje jazyková, kompoziční, slohová stránka: redaktoři si neberou servítky stran jazykové správnosti, natož aby hodlali zabývat se skrupulemi slohové funkčnosti, tedy vhodností a přiměřeností, neřku-li vytríbeností. Bezskrupulóznost fungování prostředků všech jazykových rovin, obecná čeština, vysoká frekvence vulgarismů a nevybíravých slovních spojení, klišé a fráze (podožalující se mnohdy oněm z padesátých let), hyperbolické proklamace formulované pohříchu co nejpatetičtěji a nejhloupěji - to všechno ve službě nezávislosti, necenzurovanosti včetně autocenzury...

Bulvár ano, či nikoli? Nevyhnmeme se mu, soudnější čtenář se v plátcích tohoto druhu orientuje věru lehce. Otázky pro intelektuálněji veřejnost vidím tyto: Připouští cynický bulvár podněcování davové psychózy? Kdo řekne redaktorům bulváru, že jejich věrní čtenáři znají svět často jen podle jejich cynismu? A kdo řekne oněm oddaným konzumentům, že krom oněch cynicky nesnesitelně lehkých či hrůzyplných zpráv se na světě denně dějí opravdové tragédie?

Budoucnost asi neoprostí bulvár od cynismu: dnešní děti jsou značnou hrubostí, bezcitnou neúctou k lidem i k přírodě i u nás takřikajíc odkojovány. Budou kritičtí k sobě stejně jako ke všemu, co je kolem nich? Kdoví?

Neznám metodu, jak dětem i ostatním nabízet informace humánně, poutavě a nadto s dávkou třebaš drsného, přesto vlídného humoru, byť by to byly právě informace o všeobecné devastaci lidí a planety, již se lidské společenství už stačilo dopustit. Víím ale, jakož i vy vííte, že jsme všichni otevřeni světu vlastním zapojením do vlastní budoucnosti. A to bychom asi měli nastupujícím generacím svým životem dokumentovat. Je na tom hůř člověk, který se nedovede kynicky, tj. tolerantně a s pochopením usmívat, jak to uměl Diogenes ze sudu, protože mu často nezbyvá než cynický škleb. A to neplatí jenom v publicistice.

Není pro někoho zakončení mé úvahy příliš cynické? A jak souvisí toto téma s jazykovou kulturou? Domnívám se, že velmi úzce - cynismus se sděluje pomocí mluvených i psaných textů - a tak i jimi je nutno proti němu bojovat.

4.5. Tendence a manipulace

Ondřej Hausenblas

V novinářských textech byla donedávna za hlavní považována funkce výzvolá, konkrétně funkce přesvědčovací, persvazivní. Základem přesvědčování bylo, že dříve, než se čtenářům/posluchačům něco prozradilo, byly informace implicitně vyhodnoceny - totiž fakta byla nejdříve jednak obezřetně vybírána, jednak rafinovaně uspořádána. Teprve vybraná a narafičená fakta byla pak i explicitně hodnocena. V tisku západním naopak převažuje **tendence, aby hlediskem pro výběr faktů bylo to, že jsou důležitá pro věc samu, a aby hledisko hodnocení bylo buď zřetelné z povahy listu, nebo bylo vysloveno explicitně.** Komentáře se podávají odděleně, nebo se k faktům toliko připojují.

V souvislosti s pojmy tendence a manipulace je třeba se zamyslet i nad rozdílem **investigativní a potvrzovací** (konfirmativní) žurnalistiky.

Není chybou, že každý soubor faktů (i např. ve zpravodajství) je nějak vybírán a vyhodnocován. Spor o demokratičnost médií se však týká **rozdílu v hledisku a cíli výběru faktů**, a také **ve stabilitě** tohoto hlediska a cíle: Snahou neboli tendencí demokratického tisku je poskytovat odběratelům (čtenářům, divákům, posluchačům) množství různých informací, které potřebují a žádají proto, aby mohli znát a kontrolovat chod veřejného života, včetně ekologické situace. Každý hromadný sdělovací prostředek je ovšem nevyhnutelně tendenční. Jde však o to, aby jeho tendence byla jednak nezastřená (aby si ji případný nesouhlasící vnímatel dovedl bez potíží od jádra informace "odečíst"), jednak aby **nesloužila konkrétnímu záměru**, ale aby mířila k poskytnutí maxima informací o událostech, stavech věcí i o postojích zúčastněných stran nebo vnějších expertů. Tato snaha demokratického tisku ovšem nebývá vždy dokonalá:

1. Novináři osobně i celé redakce bývají ovlivňováni shora i zdola (politickými stranami, hospodářským zájmem i bulvárním vkusem) a neuvádějí vždy důsledně i názor druhé strany.
2. Někteří novináři sami nejsou schopni nezávislého uvažování - to je patrné zejména u nás, kde tradice kritické skepse a úcta k právu každého čtenáře na vlastní úsudek byla dlouhodobě potlačována.
3. Nejsou vždy k dispozici všechny informace, ale věc sama si žádá včasného

zveřejnění, aby byl vyvinut veřejný tlak na politiky nebo hospodářské činitele, aby skrývané informace vydali. Tato **snaha dobrat se všech informací, které by mohly prosvětlit daný případ, je základním rysem tzv. investigativní žurnalistiky**. Právě proti ní lze slyšet odmítavé výroky některých současných českých politiků. **Dožadovat se nepříjemných informací však ještě není skandál**. Ten začíná, až když tyto informace ukážou, že se stal podvod ap., anebo když se ukáže, že odpovědná osoba utajovala informace proto, aby nějakou nepravost kryla.

Demokratická tendence ve sdělovacích prostředcích se dotýká i podstatného rysu žurnalistiky: neustálého konfliktu mezi potřebou být neotřelý, vzrušující, provokující a mezi potřebou potvrzovat, konfirmovat vnímatelovy postoje, názory, znalosti. Čtenáři z různých společenských vrstev si žádají různý poměr konfirmativnosti a investigativity sdělovacích prostředků. V novinách se tyto stupně již zřetelně odlišily, vynikla zejména konfirmativní linie *Expresu*, *Špíglu*, *Blesku*, periodika *Rudé krávo*, sem tam zaznívá i v *Mladé frontě Dnes*. Takové listy **utvrzují čtenáře v jeho jednoduchých názorech**, třídí skutečnost vcelku černobíle (rudobíle?). Hlavně v kriminálních zprávách potvrzují jeho náklonnost k násilí, sexu, pomstychtivosti ap. Bylo by užitečné v detailu pozorovat, čím se liší konfirmativnost Českého deníku nebo Lidových novin: zdá se mi, že dodávají čtenáři potvrzení o jeho vlastním politickém nebo intelektuálním postoji tak, že apelují na čtenářovo vyšší, komplikovanější společenské vědomí. Tím mu **dávají zažít pocit, že patří mezi vyspělejší vrstvu národa**. Skutečnosti komplikovanější bývají však i zde někdy podávány také zjednodušeně, aby nezpůsobovaly čtenářům trauma z bezvýchodnosti, z pomalosti pokroku ap., případně aby nebudily dojem, že novináři a čtenáři neumějí jasně uchopit podstatu události.

Manipulace čtenářovými postoji je v bulvárních listech poměrně snadná a dá se také snadno popsat. V listech vážnějšího rázu bývá **skryté nebezpečí, že redakce podlehne právě tendenci konfirmovat čtenářovy ušlechtilější nebo rafinovanější postoje** i za cenu toho, že některé negativní informace (např. o chybách dnešní vlády nebo o nízké úrovni morálky mezi státními zaměstnanci) neuvede nebo zmírní tak, že je zbaví ostří. Jindy tisk dopřává čtenáři sebestylizaci jako osoby názorově blízké třeba intelektuálům a uměleckým tvůrcům - v literárních a filmových revuích ap., anebo jeho sebeprojekci jako člověka objektivně, avšak nemilosrdně kritického - patrně to bývá v *Respektu*. I posilování takových ušlechtilých postojů je ovšem prospěšné, **jde jen o to, aby si čtenář nebyl svými kvalitami jist přespřflil** - proti snobství svých čtenářů by zodpovědný novinář měl bojovat tím, že čtenáře vystavuje problémům, jež neumějí řešit. **Pojmem, který zdejší žurnalistice často zcela chybí, je intelektuální výzva**. Ostatní prostředky masového sdělování nejsou podle konfirmativity a investigativity příliš rozlišeny.

Základním prostředkem, kterým se žurnalistika může bránit (i nechtěné) manipulaci se čtenářem, je zveřejňování postupu, jímž autor fakta i hod-

nocení poskytuje: autor by měl vyslovit záměr svého sdělení, zprůhlednit svá hodnocení a vyjádřit své stanovisko (je zřetelnější říkat "mám pochybnosti" místo "je sotva pravděpodobné", psát místo "celý systém řízení školství je nešťastný" raději... "systém jsme nefunkčně uspořádali" ap.). Znamená to, že novinář bude psát nebo mluvit v pečlivě volených slovech a větách, aby své stanovisko přesně a srozumitelně pojmenoval, aby hodnotil otevřeně a nikoli skrytě, aby nedával jevům nálepky, ale poskytoval argumenty. Nejen ve vyjádření svých postojů, ale v pojmenování věcí a postojů vůbec je třeba se vyhýbat povšechným a omletým pojmenováním (např. "přímou řídicí funkci by měla převzít školská inspekce" nahradit poctivě "kontrolu ředitelů škol svěříme školským inspektorům" - a hned by byla patrná nepřijatelnost takového kroku). Je potřebná přesnost a výstižnost vyjadřování, schopnost klást přesné otázky, které omezují možnost vyhýbavé nebo užvaněné odpovědi. Je důležité dobře rozlišovat významové i věcné kontrasty (*odpor a náklonnost* je něco jiného než *oponování a přitakávání* ap.) a rozumět obsahovým vztahům mezi větami. Když autor zveřejní své stanovisko, může s vnímatelem navázat explicitní kontakt, aniž by ho např. zaujatostí svého postoje nějak manipuloval. Z tohoto hlediska jsou pak snesitelnější články, ve kterých se autor vyjadřuje v první osobě ("navrhuji", "domnívám se"...), a kde oslovuje čtenáře nebo posluchače ("napadlo by vás", "uvažte sami" ap.), než články zdánlivě autorsky nezúčastněné, ve kterých si čtenář musí nejprve dešifrovat, komu autor vlastně (i nevědomky) straní.

Míra manipulace a tendenčnosti v tisku a ostatních médiích se nikdy nedá přesně zjistit ani stanovit. Jde v zásadě o **pravdivost v přístupu ke světu, k informacím, k lidem, a pravda už nepadá shůry, ale realizuje se v diskursu.** Právě proto je tak důležité trvale jednat o pravidlech diskursu mezi novinářem a čtenářem.

4.6. Jazyková kultura mluveného zpravodajství

Jaroslav Bartošek

Zpravodajství je důležitou složkou intenzivně žijící svobodné společnosti. Mluvené zpravodajství v rozhlasu a v televizi (RTV) je nejpohotovější způsob stručného informování veřejnosti. S psaným zpravodajstvím v tisku se doplňuje; rozšíření teletextů se dokonce pokládá za nebezpečí pro existenci psaného zpravodajství v tisku. Stále zřetelnější je potřeba odlišovat zpravodajství od publicistiky. (Srov. k tomu v mém diskusním příspěvku k referátu prof. J.Chloupka.) Pro jazyk zpravodajství je významná skutečnost, že vzniká pod tlakem času, prostředí, osobní angažovanosti a prostoru. Produktor má mini-

mum času na získání zprávy, na její jazykové formulování a na odeslání; málo času je na její redakční zpracování a zveřejnění. Aktuální zprávy vznikají ve styku s osobnostmi veřejného života, při veřejných shromážděních i nepokojích, ve dne i v noci. Žurnalistou je člověk dvacet čtyři hodiny denně; v roce 1992 přišlo o život při práci více než sto zpravodajů. Zpravodaj musí potlačit své osobní pocity a informovat nezaujatě. Ve zpravodajských rubrikách tisku i RTV je na zprávy stále méně místa, proto jsou stále hutnější a promyšlenější.

Tyto faktory působí, že zprávy, zejména stručné, jsou tvořeny proměnnými obsahovými a jazykovými jednotkami, které jsou dosazovány do schémat daných zpravodajskou teorií a praxí.

Obsahové schéma zpráv je dáno odpověďmi na otázky kdo, co, kdy, kde, jak a proč. Proměnné jsou zejména spisovné lexikální prostředky zpráv. Plných 45,8% autosémantických lexikálních jednotek přitom nepodléhá produktorovu výběru; tvoří je nevariantní osobní a místní jména, data a další číselné údaje, odborné a poloodborné výrazy autosémnní povahy. (Pisarek, 1972)

Tvarosloví zpravodajských komunikátů je zcela spisovné. Odchytky od jazykové kodifikace znesnadňují porozumění při jakýchkoliv šumech v komunikačním kanálu; nespisovné chybějící složky celkového smyslu informace se obtížněji doplňují než chybějící složky spisovné (Palková, 1982). Jazyk zpráv, zejména psaných, je reprezentantem kompaktního neutrálního a stabilizovaného spisovného jazyka, jeho tzv. vyšší variety (Daneš, 1988). V mluveném zpravodajství je situace složitější: v RTV existují výborné vzory, ale průměrní hlasatelé, moderátoři a zpravodajové chybují ve zvukové a v syntaktické výstavbě textů. Nedostatky ve zvukové rovině se projevují na rovině syntaktické a naopak; nejzřetelnější a nejčastější z nich uvádí náš příspěvek. Je založen na analýze zpravodajských pořadů Ozvěny dne, Radiožurnál a Dobré jitro Československého, později Českého rozhlasu Praha.

Nedostatky profesionálních mluvčích na rovině zvukové výstavby:

1. Nedostatek, někdy naprostá absence hlasových předpokladů a hlasové výchovy: malá pohyblivost mluvidel, artikulace koutkem úst, klouzavá výslovnost, vynechávání hlásek i hláskových skupin, nedodržování kvantity samohlásek. Někteří redaktori dokonce mají vady výslovnosti a poruchy řeči: ráčkují, špatně vyslovují sykavky, mají neprůchodné dutiny a hvízdavý dech. Špatně sedí, a proto také špatně vidí na kameru, čtecí zařízení mají nepřiměřeně vysoko (v TV). Neumějí hlas "posadit" do náležité melodické i dynamické polohy a nedýchají v souladu s věcným členěním textu.
2. Mluvčí často neovládají ortoepickou normu a výslovnostní styly. Užívají proto regionální varianty hlásek, špatně asimilují souhláskové skupiny, neužívají ráz a nedokáží svým mluvním projevem stylizovat; jejich dikce je "z jednoho hrnce". Někteří vyslovují afektovaně (strene, zprévy místo strana, zprávy). Chaoticky vyslovují cizí jména.
3. Většina mluvčích nezná pravidla segmentace textu na takty. Nic nevědí o slovech přízvučných a nepřízvučných a nezachovávají přízvuk na předložkách.

Jejich dikce je "čtecí". Neužívají vedlejšího přízvuku na dlouhých slovech. Větný přízvuk kladou mechanicky na první slabiku posledního slova ve větě bez ohledu na to, je-li jádrem výpovědi (intonačním centrem) nebo ne.

4. Největší nedostatek většiny moderátorů a redaktorů, kteří své zprávy čtou, je nefunkční a nesrozumitelné členění na úseky pomocí melodémů (kadencí) posledního taktu v úseku. Rozmohla se stereotypně prudce sestupná melodie každého taktu i úseku. K signalizaci konce věty pak takovým mluvčím nezbývá než užít melodického vytýkání, tzv. intonace vychloubání (Bartošek, 1992). Sledování mluvčích neupravují mluvené texty tak, aby počet taktů v úsecích byl rovnoměrný, ačkoliv vedle rytmické eufonie to přispívá také k jistotě při čtení: Strídání dlouhých a krátkých úseků totiž vyvolává prudké změny v tempu řeči, a to zanechává nepříznivé důsledky na dikci (Palková, 1992). Homogenní úseky vytvořené důsledně se zřetelem na významovou strukturu umožňují rovněž užít rychlejšího tempa řeči bez újmy vnímatelnosti (Bartošek, 1973). V žádné jiné sféře mluvené řeči se s podobnou zvukovou strukturou nesetkáváme.

5. Nepřípustně vysoké je i mluvní tempo zpravodajství. Přední hlasatelé a moderátoři mluví v průměru tempem 300 slabik za minutu, většina však mluví rychleji - někteří až 360 slabik za minutu. To je průměrné tempo rozhlasových sportovních reportérů. Důvodem je nedostatek času, ale i snaha "nemluvit jako hajaja". Pro interprety zpráv by neměli být vzorem diskžokejové.

6. Všeobecnou vnímatelnost zpráv snižuje v rozhlase i to, že při čtení se nestřídají mluvčí s rozdílnými hlasy (nejlépe muž a žena).

7. Kvalitu zpravodajství snižuje i to, že redaktori si texty nepíší přehledně a že neužívají osvědčených transkripčních znamének, zejména pro přízvukně slabiky, předěly úseků, melodii, ráz, asimilace, číslovky, zkratky, cizí slova apod.

Zkrátka i pro profesionální mluvčí RTV platí, že "...jsme žebráci, pokud jde o spisovnou výslovnost", hlavně proto, že ve škole se jí věnuje malá pozornost a hlasové a jazykové kvality nejsou rozhodující pro žurnalistickou kompetenci v elektronických hromadných sdělovacích prostředcích. (Stich, 1993)

Tak jako je modelová obsahová stránka zpráv, tak je modelová (standardizovaná, stereotypní) i jejich syntax. Je to syntax neobyčejně krátkých větných celků, maximálně lineární linie se specifickou funkční (výpovědní) perspektivou. Jsou přitom některé důležité rozdíly mezi zprávami psanými pro tisk a mezi zprávami stylizovanými pro RTV. U nás je studium těchto rozdílů teprve v počátcích; pro mluvené zprávy se užívá teorie stylizace zpráv psaných, tiskové agentury neposkytují elektronickým médiím zprávy stylizované pro mluvenou interpretaci. I zde však existují dobré vzory.

Průměrná délka věty v češtině se pohybuje od 50 do 20 slov (miněn je větný celek "od tečky do tečky"). Průměrná délka jedné predikační jednotky je 8,37 slova, poměr jednoduché věty k souvětí je asi 1 : 1, ze souvětí převažují dvou- a třívětčné celky. V administrativním stylu bývají větné celky kratší;

samostatné jednoduché věty, zejména výčtové, bývají však velmi dlouhé (Těšitelová, 1985).

Zdá se, jako by produktoři stručných mluvených zpráv byli vedeni ideou, že jedna zpravodajská jednotka (story) má být formulována do jednoho větného celku; častěji to bývá věta jednoduchá než souvětí.

Taková jednoduchá věta, chce-li vyhovět požadavkům na obsahovou úplnost (kdo, co, kdy, kde, jak a proč), bývá neobvykle dlouhá; vzácností nejsou věty o 50 slovech s bohatě rozvinutou syntagmatikou, které jsou téměř nesrozumitelné. Věty jednoduché převažují v mluvených zprávách nad souvětími v poměru 1,45 : 1; ve stručných zprávách, v přehledech a souhrnech zpráv obsáhlých rozhlasových pořadů (headlines) bývá tento poměr ještě výraznější - např. ve stručném sportovním zpravodajství i 8 : 1.

Je-li informace vyjádřena více jednoduchými větami nebo souvětím, popřípadě kombinací jednoduché věty se souvětím, obsahuje každá věta (větný celek) v průměru 10,85 slova. Dílčí predikační jednotky v souvětích bývají pak krátké - v průměru 7,2 slova, a to i u tzv. rozšířených zpráv. Délka dobře stylizovaných zpravodajských jednotek složených z více než jedné samostatné jednoduché věty činí 7 - 8 slov v jedné predikační jednotce.

Protože interpreti mluvených zpráv mají tendenci užívat často konkluzivních (klesavých) kadencí, **není na místě tolerance k tzv. nepravým vedlejším větám vztažným**; většinou bývají predikační jednotky odděleny konkluzivní kadenčí:

- *Dnes začal ve Frankfurtu nad Mohanem padesátý pátý mezinárodní autosalon. Který se koná pod heslem Pohyblivost, mnohotvárnost, tolerance.*

V podobě dvou samostatných celků je informace i kratší:

- *Dnes začal ve Frankfurtu nad Mohanem padesátý pátý mezinárodní autosalon. Koná se pod heslem ...*

Jednověťe informační jednotky bývají přesycovány vedlejšími větnými členy, mají málo sloves v určitém tvaru a mnoho deverbativ. Volnější varianty vícevětné tento nedostatek nemají, srov.:

Tající sníh působí mnoho starostí lidem žijícím v povodí polských řek pramenících v Tatrách. Přiměřeněji: V Tatrách taje sníh. Mnoho starostí působí lidem, kteří žijí v povodí tatranských řek na polském území.

Snaha o větnou sevřenost a stručnost plodí málo srozumitelné kostrbaté konstrukce se dvěma předločkami, které následují bezprostředně za sebou, s oddělenými složkami větných dvojic nebo analytických slovesných tvarů, s oddělováním podmětu od přísudku aj.:

- *Referát byl redukován do podoby, v níž se preferovaly autorovy představy o pro našince stěží pochopitelných možnostech švýcarské společnosti.*

- *Držitelé investičních kuponů se o tom, zda získali akcie podniku, do kterého se rozhodli akcie umístit, či zda se dostali do tak zvaného převisu, budou dozvídat pomocí dopisů.*

- *Ostravští havíři s největší pravděpodobností stávkovou pohotovost, jejíž začátek byl ohlášén na čtvrtek, protože se navzájem nedohodli, nevyhlásí.*

Ke zvyšování srozumitelnosti zpravodajských vět v RTV se doporučuje vynechávat zbytečné přívlastky i příslovce; dávat přednost aktivním slovesným tvarům před pasivními i posesivními; obecná jména uvádět před vlastními (*Profesor v oboru masové komunikace na Univerzitě v Buffalo Robert Martin - je lepší než - Robert Martin, profesor ...*); neuvádět jména málo známých osob a míst; zbytečně neuvádět přímé citáty - lepší je mluvit v nepřímé řeči a nebát se užívat stereotypního *X Y řekl, že ...*. Významná jména mají být uváděna v nominativu: *S naší redaktorkou Kateřinou Kašparovou hovoří (hovořil) předseda vlády Václav Klaus* je lepší než *S Václavem Klausem hovoří naše redaktorka Kateřina Kašparová*.

Jasnost a srozumitelnost vět je spojena s jejich jednoduchou stavbou, s užíváním běžně známých slov a s opakováním důležitých jmen. Není třeba střídat typy vět, jak je tomu v novinách (Příručka, 1991. s. 121-128). "Nedoporučujeme, abyste psali na úrovni žáků páté třídy. Ale chybujete-li, je lepší chybovat směrem k jednoduchosti. Bankovní úředník se nebude hněvat, uslyší-li zprávu stylizovanou prostými slovy, ale váš polohlučný a nepřiliš duševně vyspělý posluchač "z ulice" bude zmaten, uslyší-li zprávu složitou." (Hall, 1971, s. 51)

Největší rozdíl mezi psanými a mluvenými zprávami spočívá v jejich výpovědní perspektivě. Zatímco v psaných se uplatňuje princip tzv. obrácené pyramidy (nejdůležitější část zprávy je v titulku a v první větě nebo na počátku jednověté zprávy), mluvené zprávy mají začínat od "kulisy" (scény, východiska, tématu výpovědi, "soft začátek") iniciálovou nebo sekvenční větou (Uhlířová, 1987; Hrbáček, 1986), pak následuje jádro, "specifikace" zprávy a na konci je možno uvést doplňující informace:

- *V mezinárodním triatlonu v Innsbrucku náš Kočář skončil druhý za Rakušanem Kattingem, ale před ostatní vynikající konkurencí.*

V podobě "obrácené pyramidy" tato zpráva zní: *Náš Kočář skončil druhý za Rakušanem Kattingem, ale před ostatní vynikající konkurencí v mezinárodním triatlonu v Innsbrucku.*

Kvalifikovaný stylista si uvědomuje, že on sice kulisy a scénu zná, ale mnozí posluchači nikoliv, a že nemají možnost k jádru informace se vrátit. V RTV zprávách je mimo to důležité vědět, že týž větný prvek může jednou být jádrem (specifikací) a že při opakovaném vysílání zprávy několikrát denně nebo i po více dní se specifikace zprávy mění podle vývoje sledované události (Mluvnice češtiny 3, 1987, s. 606).

Srozumitelnost a celistvost zpravodajských celků podporují také spojovací přechodové promluvy (coupling pins, transes) mezi jednotlivými okruhy zpráv, "zastřešující" promluvy pro skupinu zpráv na totéž téma (umbrella-leads) a samozřejmě přehledy a souhrny (round-ups) delších pořadů. Zde se uplatní nenápadné, ale o to účinnější stylizační umění produktorů. Je příjemné kon-

statovat, že naši přední autoři zpravodajských pořadů v ústředních redakcích českého rozhlasu i televize tyto zásady znají a uplatňují.

L i t e r a t u r a

BARTOŠEK, J.: K poruchám artikulace. Naše řeč, 56, 1973, s. 57-62.

BARTOŠEK, J.: Nemelodické melodické vytýkání. Naše řeč 75, 1992, s. 198-204.

DANEŠ, F.: Pojem "spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách. Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha, UK 1988, s. 21-28.

HALL, M.: Broadcast Journalism. Hasting House, Publishers, New York 1971.

HRBÁČEK, J.: Promluva a promluvvé komplexy a soubory. SaS, 47, 1986, s. 284-289.

PALKOVÁ, Z.: Rozhlasový text a percepce. Jazyk a štýl publicistiky. Bratislava 1982, s. 134-138.

PALKOVÁ, Z.: Lineární segmentace prózy a rytmus. Česká literatura, 1992, s. 240-249.

PISAREK, W.: Frekwencja wyrazów w prasie. Kraków 1972, s. 11, 34.

PŘÍRUČKA PRO NOVINÁŘE STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPY. World Press Freedom Committee - Lidové noviny, 1991, s. 121-128.

STICH, A.: Zpráva o tom, jak vlastně mluvíme. Literární noviny, 20, 1993, s. 6.

TĚŠITELOVÁ, M. a kol.: Kvantitativní charakteristiky současné češtiny. Praha, Academia 1985, s. 122-127, 220-223.

UHLÍŘOVÁ, L.: Knička o slovosledu. Praha, Academia 1987, s. 98-105.

4.7. Dialogické pořady v televizní publicistice

Olga Müllerová

Analýza videozáznamů dialogických televizních pořadů nám umožňuje provést jejich všestrannou charakteristiku jazykovou, komunikační, interakční, zvukovou a situační, jakož i charakteristiku neverbálního chování jejich účastníků. Komplexnost pohledu je u televizních dialogických publicistických pořadů zvláště důležitá, protože může pomoci odhalit příčiny jejich úspěšnosti nebo neúspěšnosti. Metody konverzační analýzy, totiž detailní rozbor a interpretace videozáznamů a transkriptů, dovolují nalézt slabá, ale i silná místa v televizním pořadu, ukázat je v kontextu všech jeho složek a vyhnout se někdy jen povrchnímu hodnocení, založenému na dojmu z uplynulého, nezachyceného,

projevu. Výsledky této analýzy by ovšem měly zajímat aktéry televizních pořadů, protože by jim mohly pomoci při hledání optimální podoby jejich výtvorů.

V tomto příspěvku budu vycházet z poznatků získaných rozbořením diskusních, do jisté míry konfliktních televizních dialogů, jak jsou reprezentovány pořady **Debata**, **Co týden dal** a **Duel**. Pro nedostatek místa se soustředím na charakteristiku hledisek jejich zkoumání, dále na výčet jejich charakteristických rysů a konečně na přehled některých typických jazykových prostředků.

Pro celkový ráz pořadů je podstatné **prostorové uspořádání dialogu, počet jeho účastníků a počet moderátorů**, kteří dialog organizují. Prostorové uspořádání může zesilovat distanci mezi moderátorem a účastníky dialogu (v **Debatě**, kde je distance značná, sedí účastníci ve dvou řadách za sebou, moderátora od nich odděluje pódium s květinami, v pořadu **Co týden dal** sedí moderátoři přímo mezi účastníky dialogu, v **Duelu** protikladnost partnerů symbolizuje mezera oddělující stolky, za nimiž proti sobě sedí).

Moderátor může pojímat svou organizační práci v dialogu různě: může být direktivní, striktně vyžadovat kázeň od ostatních (**Debata**), může se chovat volněji, organizovat jen rámcově a umožnit větší spontánnost pořadu (**Co týden dal**). Obojí způsob vedení má své přednosti - direktivnost vede sice k plnému využití času vymezeného pořadu, ale svazuje komunikaci a přispívá ke konfliktnosti jednání; rámcové řízení umožňuje pozitivnější, uvolněnější atmosféru, větší živost, spontánnost. Umožňuje také poněkud odlehčenou komunikaci, je však více míst v rozhovoru, která pro současné mluvení účastníků a všeobecnou vřavu nejsou z hlediska řešení problému využita a pro diváky poskytují obraz komunikační nekázně. V **Duelu** je role moderátorů nejasná, občas zbytečná a v důsledku toho i neúspěšná; dva soupeřící mluvčí jsou natolik zaměřeni na sebe navzájem, že moderátory často neberou na vědomí.

Počet moderátorů může ovlivňovat pestrost průběhu rozhovoru; řízení rozhovoru jen jedním moderátorem může vést ke stereotypnosti (**Debata**), nejsou zde však zase problémy, jak si rozvrhnout organizační práci mezi dvěma moderátory (**Co týden dal**); situace, že jeden moderátor skáče druhému do řeči, že spolu soupeří o slovo, vzájemně si nenaslouchají, jak je leckdy vidět v **Duelu** i v pořadu **Co týden dal**, nepřispívají k efektivnosti pořadu a moderátoři si tím sami ubírají na osobní autoritě, respektu, který by měli mít, aby mohli ve své úloze dobře obstát. Vliv na celkový obraz pořadu může mít to, že v rolích moderátorů se střídají muž a žena; může být problém, když by žena chtěla využívat svých "ženských" vlastností a předností před muži k tomu, aby se uplatnila za každou cenu.

Typ moderátora Na moderátorovi z velké části závisí průběh a efektivnost pořadu, jeho přitažlivost, zajímavost, serióznost a konečně úspěch u diváků; předpokladem pro úspěch moderátorské role je připravenost odborná, orientace v tématu; komunikační a jazyková kompetence, tzn. schopnost dokonale ovládat jazyk a dokonale ovládat vedení rozhovoru (jeho rozvržení,

způsoby, jak usměrňovat rozdělování komunikačních rolí), vědět, s jakým cílem se rozhovor v každé své fázi uskutečňuje; dále vlastnosti, které přispívají k tomu, že je patrné, že jde o osobnost a že účastníkům rozhovorů stojí za to moderátorovi naslouchat, brát jeho dotazy a výpovědi vážně, také s vážností na ně reagovat a na jeho otázky odpovídat. Je-li moderátor osobností, může si dovolit, dokáže-li to, i odlehčenou komunikaci, zažertování, situační postřeh; to jsou věci, které uvolňují napětí.

Účastníci rozhovorů V časově omezeném televizním pořadu se někdy právě pomocí verbálního projevu i neverbálního chování vyjeví charakteristické osobní rysy a kvality představitelů veřejného, politického a společenského života. Všem, kteří přijmou pozvání do těchto diskusních pořadů, hrozí nebezpečí, že se odhalí jejich odborná, jazyková i společenská nedostatečnost, jak jsme toho svědky zejména v *Duelu*, kde se dva aktéři odhalují navzájem. Pochopitelně osobnost, která tuto nelehkou situaci zvládá, naopak na prestiži a popularitě získá.

Specifika televizní situace a přítomnost televizní kamery Účastníci pořadu pozvaní do studia vedou spolu dialog, určený ovšem pro televizní diváky. Je to situace, v níž je obtížné zachovávat dialogické kvality komunikace - přirozenost, osobní zaujetí, přiměřené partnerské reagování, které se projevuje v přesvědčivé argumentaci - a přitom mít na paměti, že jde o veřejné vystoupení, kde je citlivě vnímáno např. přílišné zdůrazňování vlastní osoby, příliš emocionální reagování, projevy uražené ješitnosti, narážky na osobní neshody mimo vysílání atp. Kromě toho přítomnost televizní kamery ovlivňuje neverbální chování účastníků dialogů; zejména je to patrné na pozicích, polohách a postavení těla, na způsobech sezení, na klidových polohách rukou. Na nich je patrná svázanost, křečovitost, strnulost, která některým mluvčím ztěžuje situaci.

Komunikační a jazyková charakteristika Komunikační způsoby a jazykové prostředky těchto dialogických pořadů jsou ovlivňovány i přímo formovány faktory, o nichž jsem zde hovořila. Z komunikačních prostředků se zde uplatňují způsoby výměny mluvčích v dialogu; to je jeden z největších problémů těchto pořadů. Způsob organizace rozhovoru a reakce účastníků na ni, jejich nespokojenost s tím, že se nemohou uplatnit, že se nemohou projevit tak, jak by potřebovali, probleskující nevraživost ke komunikačně výbojnějším partnerům jsou ventilovány v množství metakomunikativních výpovědí (replik) charakterizujících tyto pocity (*a proto mě mrzí↑ že mám trošku problémy↑* • *se dostat ke slovu↑* • *protože pan ministr je do konalý profík↑* • *který se už ve vládě naučil mluvit stále↓* (Duel-DU); ¹ *jako vždy nemám možnost domluvit↓* (Debata-DE)).

Ke komunikačním rysům lze zahrnout také časté vyjadřování ironie: *můžeme od té roztomilé demagogické argumentace odejít* (Co týden dal-T); *já si nedovolím vám skočit do řeči↑ ale hlásím se↓* • *DOBŘE vás váš sekretariát vybavil dokumenty↑ ale bohužel máte pořád stejné dokumenty↓* (DU). Partneři dialogu se vzájemně napadají (*to tvrzení je velice falešnou a nefér hrou↓* (DE), *brání se* (*já vás neobviňuju↓ já sem jenom řekla co se děje↓* (DE), *kritizují se*

(musím vám říci↑ že ste mi neodpověděl na otázku a místo toho ste mi přednesl přednášku (DE).

Při vzrůstající konfliktnosti se zvyšuje i tak už vysoká frekvence oslovo-
vání plnými tituly (*pane náměstků, pane místopředsedo, pane radní, pane
ministra, pane poslance...*) a **zdvořilost**, ba někdy i jistá **obřadnost** vyznívá
ironicky. Poněkud odlehčená komunikace působí pozitivně a zmírňuje do určité
míry napětí mezi partnery rozhovorů (*zírám zírám jak je možné↑ že ste si po-
štvali proti sobě Evropské společenství (T); dám slovo panu ministru Kabátovi↑
on je ministr kultury a chová se velice kulturně↓ (T)*). Samostatnou kapitolkou
jsou funkce **úsměvu a smíchu** v těchto pořadech; vyjadřují se jimi častěji nega-
tivní emoce a vztahy mezi mluvčími, zakrývají se jimi rozpaky, nejistota atp.,
řidší je smích přinášející uvolnění.

V transkriptech rozhovorů se vyskytují všechny **rysy syntaxe mluvených
projevů** - neurovnanost, uvolněnost syntaktické stavby, opravy, změny větných
perspektiv, anakolutové konstrukce. Tyto jevy nemusely být předmětem kritiky
lingvistů, podstatná však je jejich frekvence: neuspořádanost, která vede k ne-
srozumitelnosti, ke ztíženému chápání obsahu projevu (pokud o nějaký jde), je
nežádoucí. Je také rozdíl mezi řečí hostů a řečí moderátora - ten jako profesio-
nál by měl zvládnout svůj projev po všech stránkách. Replika moderátora **Duc-
lu**: *není to určitý takový návrat k tomu socialistickému typu akciových společ-
ností↑ kdy bude @ majitel prostě nějaká @ církev @ tedy↑ nějaký počet lidí @@
dost značný↑ • kde • vlastně nebude ta • nebude ta • taková @ ta ten soukromý
zájem zájem prostě↑ • vydělávat peníze↑?* je jedním z příkladů nedostatečné
jazykové a komunikační kompetence mluvčího, celkové nekulturnosti jeho
projevu (množství ukazovacích zájmen, tzv. vycpávkových slov, opravy, ne-
funkční opakování, hezitační zvuky, formulační pauzy, při formulačních po-
tížích nespisovný tvar *ňáký*).

Řeč hostů je typickým obrazem řeči politické, ekonomické a kulturní
reprezentace současné společnosti, která má velký vliv na řeč lidí na všech dal-
ších společenských úrovních. Tam se přejímají některá slova, obraty, vyjadřo-
vací modely, původně užité možná případně, zajímavě; avšak při jejich
hromadném přejímání se z nich stávají mnohdy prázdná, nesmyslně užívaná
kliše. Patří sem např. výpovědi typu *hlasoval sem tak jak sem hlasoval; kde pan
Kotouč řekl co řekl, ale i ty věci patří tam kam patří nebo proto vznikl ten náš
výbor který vzniká; bohužel je nás tak málo jak málo nás je*. Mnozí mluvčí
opakují v projevu nefunkčně jednotlivá slova, takže individuální návyk jednoho
politika se stal návykem politiků dalších (přejímá se ovšem i způsob celkového
zvukového ztvárnění projevu, zdůrazňování, intonace, členění výpovědi).
Snaha vyjadřovat se odborně vede k výpovědím jako *masokombinát nakupuje
maso z nasávací oblasti (T); dámy a pánové↑ my se snažíme nalézt funkční
model lůžkového zabezpečení (DU); je nutno provést westernizaci armády (DE);
to bych tady musel jmenovat↑ ale perzonifikovat nechci↓ (DE); druhá otázka je
z té zemědělské rétoriky (T); reagence na tuto kauzu (šlo o maso) (DE)*. V těch-

to pořadech se vyskytuje až neuvěřitelné množství formulačních neobratností typu *sestry budou vykonávat výkon v samostatné realizaci* (DE); *jsme informováni o situaci nepřehledné veterinární situace* (DE); *akceptování přijetí privatizace* (T); *nesmíme se dívat na ten pohled jako že podnikatel má miliony* (DE); *je třeba vidět krátkodobý a dlouhodobý pohled* (T); *zdánlivě by se zdálo* (DE) atp.

Uvedené poznatky a příklady nenechají jistě nikoho na pochybách, že je potřeba zlepšit celkovou kulturu chování, jednání a vystupování zejména profesionálních mluvčích. Nejprve je třeba jejich projevy důkladně a všestranně analyzovat a výsledky analýzy jim poskytnout, pokud o to ovšem budou stát.

Poznámka

↑ - stoupnutí melodie; ↓ - klesnutí melodie; ○ - pauza;
@ - hezitací zvuk; XY - zdůraznění.

DISKUSE

4.7.1. Karel Hausenblas

K oddílu o jazyce televize a rozhlasu

Mezi dnešními referáty jsme vyslechli i seriózní charakteristiky konkrétních pořadů s přesvědčivým hodnocením kladů a záporů. Mělo by se to dostat v co nejširším měřítku k uším odpovědných pracovníků příslušných institucí a redakcí, zejména v práci režisérů by měla odpovědnost za jazykovou úroveň být součástí jejich odpovědnosti za daný pořad. Připojil bych k výkladu dr. Müllerové o práci moderátorů a reportérů se slovem upozornění na to, v čem je podle mého názoru jedna z největších slabin diskusí v našich sdělovacích prostředcích: jde o **neumění klást otázky**. S tímto nedostatkem se napořád setkáváme v široké škále komunikačních situací; tak v otázkách kladených náhodným chodcům na ulici (které žádají v odpovědi definování abstraktních pojmů, což je nesnadné i pro zkušeného, a proto obvykle neúspěšné) nebo v rozhovorech s aktéry důležitých událostí (srov. psychologicky nemístné otázky kladené sportovcům, dotíravé připomínání neúspěchů a vyjadřování obav ze soupeře před důležitým střetnutím apod.). Přitom lingvistika, a předtím už logika, věnuje dnes problematice otázky nemalou pozornost, i u nás, viz výklady prof. Daneše. Krásná příležitost propojit teorii s praxí.

4.7.2. Zdena Palková

K referátu O. Müllerové

Komplexní analýza jmenovaných televizních pořadů je velmi potřebná. Bylo by užitečné rozšířit ji o pořady zpravodajské, které pro svou sledovanost silně působí jako řečové vzory.

Lze však bohužel pochybovat, že pouhé seznámení mluvčích s výsledkem analýzy a poukaz k chybám přinese potřebné zlepšení. Např. pokud jde o rovinu výslovnosti, není možno považovat za samozřejmost, že dospělý mluvčí je schopen svůj mluvní úzus změnit (zejména, jde-li o tak základní jevy, jako je nesprávná artikulace samohlásek, jejíž oprávněná kritika zde v diskusi zazněla).

Zkušenosti z dlouhodobé práce s rozhlasovými mluvčími ukazují, že ohled k úrovni řečové kultury by bylo nutno uplatnit již při výběru pracovníků tak, aby kvalita řeči byla akceptována jako neprominutelná součást profesionality. V konkrétních případech pak velmi záleží na interním klimatu každého pracovního týmu.

4.8. Několik poznámek k jazyku současné regionální publicistiky **Ludmila Zimová**

Je-li řeč o publicistice, ať už mluvené či psané, bývá předmětem odborného zájmu zpravidla publicistika ústřední, tedy publicistické projevy s celostátní působností. Dnes by možná bylo přesnější a módnější říci publicistika s celoplošnou distribucí.

Existuje však i publicistika (mluvená i psaná), která operuje na území menším. Její potenciální adresát (s převahou čtenář) je tu více tu méně jasně územně vymezen. Často je toto vymezení obsaženo přímo v názvu periodika: např. *Rakovnicko*, *Ústecký deník*, *Týdeník Kroměřížska* nebo v podtitulu: např. *Severreport* s podtitulem *Noviny všech Ústečanů*, *Noviny Jičínka* nesou ve svém podtitulu územní vymezení *Noviny pro Český ráj a Podkrkonoší*, *Jiskra* jsou noviny pro okres Děčín, *Nezávislý proud* byl týdeník působící donedávna na území litoměřického okresu, uvnitř členěný na *Podřipské noviny*, *Litoměřické listy a Lovosicko*, *Reliéf* je společenský a inzertní týdeník Děčína, *Hanácké Athény vycházejí jako čtrnáctideník města Kroměříže*, *Raport* jako *Rakovnický porevoluční týdeník* apod.

Tento druh publicistiky bývá tradičně označován jako publicistika regionální, resp. lokální. K rozlišení těchto dvou pojmů užívaných v územní diferenciaci psané publicistiky přispělo v minulosti poměrně jednoduché a jednotné schéma krajských deníků, okresních týdeníků, popř. městských, resp. místních měsíčníků či spíše občasníků.

Politické a ekonomické změny uplynulých tří let umožnily vzniknout (ale také zaniknout) řadě novin a časopisů. I publicistika zaměřená na čtenáře z ur-

čitého menšího nebo většího území (regionu) doznala změn zřetelných jak na první pohled, tak na první přečtení.

Bývalé okresní týdeníky, resp. krajské deníky se postupně několikrát transformovaly. Změnily - v mnohých případech i několikrát - svého vydavatele i svůj název, a co je zvlášť potěšitelné - mnohé získaly ve svém regionu konkurenci.

Z uvedených titulů jsou to např. *Rakovnicko a Raport* v okrese Rakovník, *Děčinský deník*, *Jiskra* a *Reliéf* v okrese Děčín. Některá periodika změnila i interval svého vycházení. Zejména v oblastech, v nichž lze předpokládat početnější čtenářstvo, se původní týdenní interval postupně měnil. Zprvu vycházel lokální tisk dvakrát týdně a během krátké doby se některé tituly proměnily v deníky. Tato změna však byla spojena, resp. zřejmě i podmíněna tím, že se zároveň změnil i vztah původně okresního týdeníku k deníku většího regionu, tedy bývalého kraje. Dokladem takovýchto změn je např. vzájemný vztah ústeckého *Severreportu*, původně okresního týdeníku, který začal vycházet dvakrát týdně a postupně se transformoval do *Ústeckého deníku* jakožto okresní mutace v rámci *Severočeských novin*. Obdobou takovéto mutace *Severočeských novin* jsou např. *Českolipské listy*, již zmíněné tituly *Děčinský deník* a *Dnešní Litoměřicko*, dále *Dnešní Jablonecko*, *Liberecký den* atd. *SD - Severočeský regionální deník*, dříve jediný krajský deník, tak získal na svém území nepřehlédnutelnou konkurenci. Nové, povětšinou podle území nazvané deníky totiž oproti předchozímu období změnilly velmi výrazně nejen svou tvář, ale i rozsah a obsahové zaměření příspěvků, a to i se zřetelem k pozměněnému regionálnímu vymezení. Regionální, resp. lokální publicistika se právě v důsledku těchto změn vnitřně zřetelně diferencovala.

Na jedné straně se zachovaly okresní týdeníky, na druhé straně se nově objevily sice lokální, tedy v zásadě okresní deníky, avšak s výraznou nadlokální, resp. nadregionální kulisou. Ty jsou jakýmsi hybridem celostátního, regionálního (dejme tomu bývalého krajského) a lokálního, tj. okresního tisku. Toto rozlišení zjevně zasahuje i do jazykové stránky publicistických projevů regionální (ve smyslu územně vymezené) publicistiky.

Tyto okolnosti je třeba vzít v úvahu, jestliže chceme zkoumat, posuzovat a srovnávat jazykovou stránku publicistických projevů v regionálním tisku. Zmíněné dvě skupiny územně ohraničeného tisku se totiž právě v souvislosti s uvedenými okolnostmi výrazně liší.

Týdeníky, resp. čtrnáctideníky prvního typu spoléhají jen na vlastní síly a své místní dopisovatele, zatímco regionální tisk hybridního typu přebírá celostátní i regionální zpravodajství ze servisu České tiskové kanceláře (jde takřka o polovinu rozsahu novin) a pouze jej doplňuje (nikoli však v plném rozsahu) aktuálním regionálním a místním zpravodajstvím. Místní mutace má podobu vnitřní přílohy, která přináší více či méně aktuální informace o dění v daném okrese.

Chceme-li tedy zjistit specifiku jazykové stránky regionálně publicistických projevů, musíme věnovat pozornost jen textům, které nejsou doslovně přebírány z jednotné celostátní agenturní nabídky.

Mnohem více než v kterémkoli jiném typu psané publicistiky se zde totiž objevují příspěvky, jejichž autoři nejen že nejsou profesionálními publicisty, ale často nemají ani větších zkušeností s psaním do novin. Ve své profesi nebo funkci (např. ředitel školského úřadu, okresní hygienik, policejní ředitel, ředitel muzea, člen městského zastupitelstva, starosta, kapelník apod.) uplatňují jiné typy projevů: zvláště půjde o styl odborný nebo administrativní. Často jde o pisatele, kteří s tvorbou veřejných písemných projevů nemají žádné zkušenosti.

Lze proto očekávat, že se v jazyce regionálního tisku současný vztah ke spisovné češtině a představy o jazykovém stylu této oblasti veřejné komunikace promítnou mnohem bezprostředněji než v publicistice ústřední. Zároveň lze předpokládat, že v těchto projevech je možno do jisté míry i sledovat, zda a jak jazyk centrální publicistiky působí na jazykové vyjadřování příspěvů regionálního tisku.

V publicistických projevech regionálního tisku mě zaujala zejména jejich syntaktická stránka, přesněji řečeno - stavba věty a souvětí a záležitosti syntagmatické. Syntaktickou stavbu považuji za nejslabší článek současné regionální publicistiky. Jazykový materiál získaný z periodik v úvodu jmenovaných ukazuje, jakými tendencemi jsou jeho autoři ovlivňováni:

1. Sílí vliv administrativního stylu na styl projevů publicistických. Tento vliv je znám a konstatován v rovině lexikální, včetně užívání lexikálních jednotek administrativního slangu. V rovině syntaktické pozorujeme, že určité sloveso je na ústupu, v textech dominuje kondenzované jmenné vyjádření, a to mnohdy až nad únosnou mez. Vytváří se tak syntaktický úzus typický pro pokleslé publicistické a administrativní projevy pouze psané.

Příklady:

(1) Nastala situace nedostatku peněz na stavy bezprostředně ohrožující život. (Sever)

(2) Snahou odboru rozvoje města však je v případě skončení těžby docílit takového stavu, aby byl vytěžený prostor použitelný v rámci centrálního parku. (Sever)

(3) Pokud jde o čističku, město zřejmě *půjde do půjčky* a je pouze otázkou, kdo bude věřitelem. (Rakovnicko)

(4) Ještě bych vás poprosil o několik slov k záměru stavby hotelu v prostoru za sálem kulturního centra. (Rakovnicko)

(5) Jde o to, aby se prověřily možnosti výhodného úvěru pro dofinancování stavby i možnosti pro prodej nemovitostí v majetku města a správě Státního divadla, a to jak v případě okamžitého prodeje, tak i pro využití nového objektu. (Sever)

2. Krkolomné konstruování větné stavby souvisí v některých případech i s lexikální stránkou, tj. s užitím výrazů sémanticky nevhodných (př. 6,7), ev.

nepřesných (př. 8, 9). Srov.:

(6) Pan přednosta jej doplnil vlastní *filozofií, kterou vidí v potřebě dostat děti do školy a ze školy, pracující lid do práce a zpět domů*. (Rakovnicko)

(7) Jedním argumentem sice je, že vlivem hospodářské transformace a přechodného útluhu některých podniků nebyla část absolventů umístěna do původně *zaměřených podniků*. (Raport)

(8) Další jejich (tj. filmových klubů, pozn. L.Z.) úlohou (a nezanedbatelnou!) bylo i to, že se stávaly místem setkávání filmových fanoušků i lidí, jejichž názory byly *tehdejším místům* trnem v oku. (Sever)

(9) Šetříme, jak se dá, bazén vytápíme na 30 °C *teploty vzduchu*, vodu ve velkém bazénu na 25,8 °C.

3. V rovině syntagmatické jsme zaznamenali především tyto jevy:

a) Do syntaktických vztahů vstupují výrazy v neobvyklých tvarech pádů prostých i předložkových. Často jde o vliv slova významově blízkého. To je možno chápat v mnohých případech jako kontaminaci, v některých případech jako výsledek vytvoření nepravé skladební dvojice (př. 10, 11), popř. jako nevhodnou elipsu (př. 12). Srov.:

mít slabost *na* Allena - trpět na někoho X mít slabost pro někoho
rozdělení nákladní dopravy *od* dopravy osobní - rozdělit co X oddělit něco od něčeho

pozastavit se *nad* problémy - pozastavit se u něčeho X zamyslet se nad něčím

postoupit přestupek *do* správního řízení

žádost *na* kooptaci

nadřazování místních zájmů *nad* zájmy vyššími

(10) Předpokládaný zisk *na* letošní rok je 500 milionů korun. (Ústecký deník)

(11) Množí se případy netekoucí teplé vody po celý den. (Reliéf)

(12) Pacient je plně seznámen s riziky *mezi jednotlivými druhy léčby*. (Sever) riziky, jimiž se jednotlivé druhy léčby liší.

b) Jako velmi expanzivní se jeví předložka *ohledně* se zřetelovým významem. Vytlačuje předložku *o, na* (srov. př. 13 a 14), resp. formálnější výrazy jako *ve věci, týkající se* aj.

(13) Mluvil jsem s naší poslankyní MUDr. Novákovou, ta mně alespoň poradila, na koho směřovat návrhy *ohledně* legislativy. (Hanácké Athény)

(14) V závěru svého vystoupení přečetl dopis adresovaný na MŠMT ČR *ohledně* návrhu na odvolání ředitele školského úřadu. (Raport)

4. Ve stavbě věty (souvětí), jsou případy zeugmatu a atrakce ojedinělé, zato je nečekaně vysoký počet anakolutů. V zásadě lze konstatovat, že většina nedostatků má své kořeny ve snaze vyjádřit se neotřele, osobitě. Výsledkem je však souvětí, jehož logika značně pokulhává a obsah větného celku dokonce vyjadřuje - v rozporu s předchozím kontextem - úplný opak.

(15) Myšlenka nadace "Žena a dítě v severočeském pánevním regionu" pracovní skupiny se pomalu klube na svět. Má vyzvat všechny, *jimž není lhostejnost k tomu problému vzdálená*. Nyní ale ještě před jejím vznikem. Jaká je současná zaujatost a snaha pomoci? (Sever)

(16) Co dělat pro ty, kteří *vzhledem k nepřiměřeným podmínkám zůstali věrni svému původnímu sídlu a neřešili situaci odchodem za lepším*? (Sever)

(17) Jaké problémy se sněhem jste měli u vás v obci? My, co se týče našich problémů, žádné nemáme. Jsou tu ovšem problémy jiného rázu, jejichž řešení není v kompetenci obcí. Nedostáváme věci odjinud. Nepřijel například plyn a popeláři. (Raport)

(18) Pomineme-li politický guláš, právě to nám z článku zbude. (Nezávislý proud)

Co všechno lze spojit do jednoho souvětí (př. 19), popř. jak složitě lze vyjádřit docela jednoduchý obsah (př. 20), ukazují následující dva příklady:

(19) Ředitel Okresního muzea F.Povolný představil také vedoucí muzea v Jesenici, mladou historičku E.Hrbkovou, která uvedla výstavu v novém muzeu, jež zprostředkovává návštěvníkům, krátkou cestu po historii Jesenice a postavení jejího lidu tak, jak to dokladují unikátní listiny z let 1409 - 1829, vydávané vysoce postavenými feudály i panovníky, které si pak přítomní se zájmem prohlédli. (Rakovnicko)

(20) Postup zprostředkování úřadem práce bereme za naprosto normální, k němuž je úřad dokonce určen, neboť je zcela evidentní, že transformace a přerod podniků v hospodářské sféře musí být nutně provázen transformačním převodem pracovníků i v linii personální. (Raport)

Pomineme-li klasické případy vyšinutí z větné stavby, zaujala nás poměrně hojná asymetrie u vět i větných členů souřadně spojených pomocí dvojčlenných spojovacích výrazů typu *jednak - jednak, buď - anebo, sice - ale*. Buď některý z členů spojovacího výrazu chybí, nebo je nahrazen výrazem jiným (srov. př. 21 až 24), nebo je ve větě nevhodně umístěn, takže koliduje skladební vztah mezivětný a členský (25).

(21) Vzhledem ke skutečnosti, že se jedná o poměrně velký počet dojíždějících pracovníků, přibližně 500, a dále se objevují dohady, které linky skutečně zrušeny budou, žádáme Vás, abyste v nejbližším možném termínu inicioval schůzku alespoň výše uvedených podniků, kde byste *jednak* přesně informoval o zamýšlených úpravách stávajících jízdních řádů a pokusil se spolu s ostatními hledat taková řešení, která by maximálně zmírnila negativní dopady vašich zamýšlených opatření. (Raport)

(22) Po příjezdu jsme se *jednak* seznámili s administrativní organizací celé oblasti France Comte a s organizací ochrany přírody a krajiny v této oblasti prostřednictvím pověřených odborníků. (Týdeník Kroměřížska)

(23) Ministr *sice* vyvinul určitou aktivitu. Faktem zůstává jednoznačné odmítnutí alespoň možnosti podílu ministerstva financí na potřeby pánevních okresů. (Sever)

(24) V letošním roce se chceme více věnovat závodní činnosti žáků. *Jednak* proto, že je tady spousta škol, *pak* proto, že chceme hrát dorosteneckou soutěž na vyšší úrovni. (Hanácké Athény)

(25) V sobotu ústečtí požárníci vyjížděli *nejen* k plamenům, *ale* provedli také technický zásah na Západním nádraží, kde došlo k úniku benzínu. (Sever)

4.9. Obrazná vyjádření ve stylu publicistickém

Eva Minářová

Stylizací publicistických projevů bylo vždy vlastní také vytváření jazykových obrazů. Obrazná vyjádření jeví se v beletrii jako stylistické prostředky estetické nebo estetizující a poetizující se objevují v textech publicistického stylu také v žánrech nebeletristických, především v útvarech analytických, komentujících. Naskytá se otázka, jaký je podíl obrazného vyjádření na utváření stylu v současné době a jak je užití obrazů přijímáno z hlediska kultury řeči.

Navzdory tomu, že se od současného publicistického vyjadřování žádá myšlenková hutnost, nasycenost fakty, stručnost, konkrétnost a pojmová srozumitelnost, objevuje se proti této tendenci jev svými vlastnostmi opačný - snaha o originalnost v obrazu. Excerpce obrazných vyjádření současného publicistického stylu dokládá tyto nejčastější typy:

1. Objevují se personifikující spojení substantiva se slovesem. Nejčastěji se setkáváme se spojením, kdy činitel děje neživotný je spjat s činností příznačnou pro životnost, např.: *rozpočty obcí se zotavují, cenzura kvete* aj.

2. Často jde o spojení abstraktního substantiva se slovesem, které představuje děj nebo proces běžně spojovaný se substantivem konkrétním, např.: *při jednání se vyrábí stále více dusna, na ligovou minulost se práší* apod.

3. Některá metonymická spojení vytvářejí ta substantiva a adjektiva v atributu (shodném i neshodném), která svým lexikálním významem náležejí do jiné komunikační sféry. Metonymický charakter mají také rozmanitá epiteta. Připomeňme si některé doklady: *dopravní mraveniště, jepičí posty, sestupové břehy* (v textu bylo uvedeno: *Bylo by třeba plout v klidných hladinách ligového pelotonu tak, abychom nebrnkali o břehy sestupu ...*; dále pak výskyt spojení *sestupové břehy*) apod.

4. Na základě podobnosti vznikají také různá metaforická přirovnání, a to jednak a) přirovnání pomocí spojky jako, jakoby, např.: *spory se rozrůstají jako děsivé mraky; situace připomíná problém, který si košíkáři s firmou ... přehazují jako horký brambor, jenž ve prospěch jedné či obou stran asi tak brzy nevychladne...*, jednak b) přirovnání pomocí prostého přiřazení, např.: *bývalá Jugoslávie - skvrna na tváři světa, hřích světa, rána pod pás světu* apod.

5. S oblibou bývá užito metaforického zkracování eliptického, popř. synekdochického. Např.: *Tvrdohlavé pivovary* (titulek), *ženevské svítání* (v souvislosti s mírovými dohodami v Ženevě), *vysoké školy trpí nedostatkem financí* aj.

Při hodnocení obraznosti vyjádření z hlediska funkčnosti v textu je třeba si povšimnout také tendencí, které doprovázejí celou stylovou vrstvu publicistickou. Specifičnost užívaných výrazových prostředků v publicistickém stylu nespočívá jen v jejich vydělení z celonárodního jazyka slohovým příznakem a možnými stylizačními schopnostmi, ale v tom, jak se jich v komunikační praxi využívá a co se s nimi právě v publicistické komunikaci děje. Obrazy nové a neobvyklé plně náleží k jazykovým prostředkům stylově aktivním, např. doklady: *smršť v evropském měnovém systému*, *raketové nafukování afér*, *ekonomika se postupně aklimatizovala na nové deštivé počasí evropské recese* aj.

Všechny tyto nově užitě obrazy, uplatňovaná přirovnání a obraty s nimi se většinou jeví v novém nebo neobvyklém sémantickém okolí jako vyjadřování aktualizovaná. Tato původní funkce obrazů a jejich účel, tj. tendence k navození určitých myšlenkových asociací a promyšlená aktualizace projevu (např. nejčastěji v kontextu publicistického komentáře) bývá u některých typů posléze vystřídána funkcí a tendencí opačnou. Při každém dalším opakovaném užití obrazy ztrácejí na účinnosti a působivosti a z prostředku výrazně stylově aktivního se stává pouhý prostředek jazykové automatizace. (Viz též J. Chloupek a kol.: *Stylistika češtiny*, Praha 1991.)

Časté užití obrazných vyjádření vede k jejich lexikalizaci a některá ustalující se spojení už volně přecházejí k frazeologii. Autoři České lexikologie J. Filipec a F. Čermák hovoří o tomto jevu jako o metaforách lexikalizovaných, uzuálních, "jejichž přenesenost už nabyla, popř. nabývá společenské hodnoty" (s. 109). Tak se např. opakovaně a s tímž významem setkáváme se spojením *začarovaný kruh*, *bitva u zeleného stolu*, *utahovat si opasky* apod.

Publicistická komunikace je neustále ve vývoji. Také dynamičnost lexikálního výraziva svědčí o sepětí jazyka s dobou, s životem společnosti. (Srov. zde přesvědčivé doklady v referátech D.Šlosara, E.Lotka aj.) Dobově poplatné, tedy i dobově proměnné jsou i užitě obrazy; srov. doklady z publicistiky 20. a 30. let a příklady z tisku zač. 80. let, které uvádí J.Chloupek v knize *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*, Brno 1986.

Také současná doba přinesla do publicistiky obrazy nové, z nichž se už plně lexikalizovalo např. nedávno vzniklé a původně aktualizované spojení *vstoupit n. jít do Evropy*, dále spojení *cesta do Evropy*, jindy už opět i nově aktualizované v podobě - *pomalu kráčet do Evropy*, *vracet se z Evropy*. Rovněž se ustálilo obrazné spojení *politická scéna*, *politické klima*, *lidský faktor*, *event. selhání lidského faktoru*, dříve užívané sousloví *železná opona* bývá častěji uváděno jako *pád železné opony* aj. Mnohá obrazná spojení stereotypně se

opakující už fungují jako náhrady neexistujících termínů. Novou automatizaci představuje také spojení *modré přilby*, tj. vojska OSN.

Styl publicistický výrazně čerpá také z obraznosti frazeologie hovorové, lidové a knižní, literární, i když častěji v podobě aktualizované, tj. obměňované, modifikované, a to s větší nebo menší úspěšností. Z dokladů můžeme např. uvést: *tvrdým oříškem bylo rozlousknutí rébusu* (z původního spojení *tvrdý oříšek* a *rozlousknout oříšek*); *sprinterka se objevila s nadějí, že konečně utrhne zlaté hrozny* (zlaté rouno - kyselé hrozny); *dohoda korunuje jednání* (z pův. *korunovat úspěchem*); *nedbajíc ševce, který se má držet svého kopyta, pustila se režisérka do filmového dokumentu; bojuje se o rozdělení koláče, který si stávkující zčásti upekli sami* aj.

Při podobných informacích a opakující se téže komunikační situaci sahají publicisté k obraznému vyjadřování téměř automaticky. Po ztrátě původní stylistické aktualizace, která bývá běžná v první fázi uplatnění určitého obrazu, lze pak některé opakující se doklady označit za nevhodná publicistická (event. novinářská) klišé. Např.: *dobře informované zdroje, selhal lidský faktor, otevřít dveře světu, otevřít se světu, otevřít okno do Evropy* aj. Jejich přemíra v publicistických textech nesvědčí o uspokojivé kultuře řeči.

Opakované užití obrazných spojení staršího data může být i záměrně expresivní, s vědomou snahou ironizovat, kritizovat. Např. *někteří lidé bez mrknutí oka přehodili historickou výhýžku a řítí se nyní slunci vstříc, v posledních letech kolo dějin otočilo i sportovní stránku* apod. Rovněž vyjádření nefunkční může vést k nežádoucí expresivitě textu, zvl. k nežádoucí ironii. Kultivovanému adresátu pak tento způsob užití výrazových prostředků českého jazyka vadí, zvl. při přemíře obrazů v úvodnicích a komentářích některých deníků. Hromadění obrazného vyjádření se jeví jako tzv. obraznost kontextová. Připomeňme alespoň dva doklady ze sportovní publicistiky (stylizované se vši vážností): *Sportovec z rodu šampiónů, z cizlného těsta, z krve vařící se v potěšení boje by přece jenom jednal jinak. - Ať už probíhala doba těhotenství nového ligového ročníku vrcholové české kopané jakkoli složitě a také porod nebyl jednoduchý, fotbalové novorozeně se již ozývá a za pár dnů se v plné parádě, ale pravděpodobně i přirozeně nahotě, ocitne na světě. Kéž by se z něho stal co nejdříve cílý hošík a velice brzo i statný mládeneček. Samostatná česká kopaná každé zdravé dítě k světu bude moc potřebovat.*

Prostředky obrazného vyjádření ve stylu publicistickém mají ovšem jiný charakter a jinou funkci než obraznost textu uměleckého. Metaforičnost publicistickou charakterizuje vždy její vývoj, neboť prochází několika etapami. Stručně řečeno, na základě aktualizací vznikají nové obrazné výrazy, ty se postupně automatizují, někdy poklesnou v klišé. Automatizované prostředky se nově aktualizují v souladu s dobou ap. Snad se tu odráží i stereotypnost novinářské práce, od níž běžně nečekáme osobité vidění a kreativní tvoření výraziva nebo poetické líčení skutečností. Proti tomu ve stylu uměleckém se s jevem automatizace nesetkáme, tam jde vždy o vytváření obrazů nových a ne-

otřelých, o hledání výrazu pro nové myšlenkové asociace, o poetičnost a estetizaci textu.

Výzkum sledovaného jazykového jevu ukázal, že při vývoji publicistického stylu je třeba s obrazným vyjádřením počítat, zvl. pak bude třeba sledovat proporcionalitu tvorby nových obrazných prostředků a jejich funkčnost a při sledování kultury řeči poukazovat na nevhodná jazyková klišé.

4.10. Mezitextové vazby a interference v české reklamě **Zuzana Jettmarová**

Překlad reklamy do češtiny se zřejmě projevil i jako jeden z žánrově konstitučních faktorů. Za sledované období 1990-1993 lze na vzorku domácí tištěné a televizní reklamy zjistit tendenci k vývoji moderních reklamních formátů a komunikačních strategií uplatňujících se v dnešní zahraniční reklamě. V domácí reklamě se totiž projevuje ve sledovaném období výrazný ústup od reklamy typu oznámení, charakteristického pro období centrálně plánované ekonomiky. Změna komunikační strategie domácí reklamy je však dána i potřebou její základní funkce, tj. prostřednictvím informování a přesvědčování zvýšit odbyt. Jedním z prostředků této změny je přejímání komunikačních formátů a strategií cizí reklamy, a to buď nápodobou, nebo prostřednictvím překladů.

Vedle strategie "tvrdé" reklamy (hardsell advertising), založené na principech logické argumentace, která zatím v domácí reklamě převažuje, proniká do původní české reklamy i moderní strategie "měkké" reklamy (softsell advertising) jako strategie nepřímého přesvědčování, založená na působení v rovině emocionální a podvědomí a vyhýbající se racionálnímu zpracování sdělení.

V Leissově klasifikaci komunikačních formátů západní reklamy (Leiss, 1991) je patrný vývoj od (1) "tvrdé" reklamy orientované na popis vlastností zboží k současné reklamě "měkké" přes tzv. (2) image výrobku a (3) personalizační formát, zdůrazňující osobní pocity dosažené použitím daného výrobku a založený na dvojsmyslu, metafoře, symbolu, juxtapozici, až k formátu (4) životního stylu, který kombinuje formát image a personalizační (např. *Peugot - Nový životní styl*, reklamní kampaň fy D.Egberts se sloganem *Pro chvíle pohody*). Tato reklama se opírá o obraznost, symbol, emotivní styl a humor, narativnost zde ustupuje. Apel reklamy a do jisté míry i její jazyk jsou zřetelně zaměřeny na specifické skupiny spotřebitelů (srov. např. reklamu banky: *Nezajímá nás, v jakém autě jste přijeli; Kdo nechte Blesk, ví kulový*).

Rovněž v překladatelských strategiích reklamy lze od roku 1990 vysledovat jistý vývoj a není bez zajímavosti, že i špatně přeložená reklama svoji základní funkci plnila. Na interferenční transfer v makrostruktuře přeloženého textu již upozornil Márcš (1993) - týká se implantace celého komunikačního formátu s jeho konvenční strukturou, výskytu neobvyklých propozic a jiných pragmalingvistických a sémiotických jevů.

Tato reklama plnila základní funkci především proto, že neexistovala dostatečná konkurence zboží a služeb a že zde působil navíc prvek novosti a cizího původu zboží. Kromě toho u českého spotřebitele není zatím vyvinuta rezistence k reklamě, kterou má běžný spotřebitel v jiných zemích a která vyplývá ze spotřebitelské zkušenosti, tj. i z nedůvěry v hyperbolu a pragmalingvistické strategie reklamy, ze znalosti jejích konvencí.

V mikrostruktuře textu překladu reklamy dochází velmi často ke ztrátě smyslu sdělení a slovní hříčky, vyplývající ze **ztráty dvojsmyslu** při doslovném překladu: *The true spirit of Vodka* - *Čistý duch vodky* - pro vodku Gorbačov (víceznačnost slov "true", "spirit" a asociace se v překladu ztrácí); *LUROPA* - *světadíl báječných biskvitů LU*, kde dochází ke ztrátě homofonie francouzského L'EUROPE, paronymie německého EUROPA a anglického EUROPE [jurop], a tedy ke ztrátě smyslu. Navíc grafické řešení slova LUROPA evokuje asociace se slovem "ropa". Stejný je případ reklamy na automobil zn. Mitsubishi: *Lancer. Nejžádanější diamant*. Zde v překladu zaniká motivace i dvojsmysl, který lze odhalit na základě loga (tři červená kára) a nepřeloženého sloganu: *Cars of 3 diamonds*. Hříčka je založena na polysémii slova *diamond* - 'diamant', karetní "káro", která se v překladu ztrácí. Na rozdíl od těchto nefunkčních překladů je výjimečně zachována homonymie v překladu reklamy na olej zn. Shell: *Go Shell. Go well. - Aby Váš motor dobře Shell*. Ztráta dvojsmyslu a tím slovní hříčky, případně i vedlejších asociací vede k neadekvátnímu překladu, neboť funkce působení na adresáta se ztrácí. K požadovaným vlastnostem reklamy patří totiž i její poutavost. Polysémie a metafora jsou navíc nepřímo využívány pro image výrobku.

Dále se objevuje časté **porušování systémového slovosledu u přívlastkových spojení**: *Kupte si šťastné AGFA medvídky, WITTWEIDEN móda, Rolls Royce výherní soutěž, Top auto 92 - Peugeot* a mnohé další případy. Nezvykle působí i řazení typu *Nová Deli super /, Nový Orbit dražé*. V druhém případě se gramatický rod řídí vlastním jménem. Obdobně v *Le Café Tchibo je lahodná*, kdy je gramatický rod přiřazen nikoli na základě koncovky, nýbrž podle referentu "káva", který však byl v názvu výrobku ponechán v originálním jazyce. V překladech se objevuje i **kompozice** místo přívlastkového spojení nebo derivátu: *Milá WITT-přítelkyně, milý WITT-příteli, přání-zboží* (místo "zboží, které si přejete"), *direktmarketing, Stepper-zdravotní hit-nástroj pro horolezectví*.

Nerespекtování **sociálně-kulturní odlišnosti** odhalí překlad v každém případě: *"Kolik byste čekali, že zaplatíte za tuto kompletní kolekci ve špičkovém*

klenotnictví na hlavní třídě?..." (diferenciace cen podle lokality obchodu a diferenciace zákazníků podle sociální skupiny u nás teprve vzniká).

Objevují se i **neobvyklá přirovnání** : *Žít si jako lord, oblékat se jako královna, neobvyklá sémantická spojení* (*Zažij si tu pravou svěžest*) spolu s apelem na "nové" hodnoty: zdůrazňuje se počítkovost a emocionální zážitkovost, typická pro personalizační formát reklamy (např. *Chutná i očím, Bounty - chuť ráje, Olej Paramo - Rytmus v každé kapce*), přirozenost (např. *Staňte se přirozeně krásnou* pro kosmetiku Vevay International), ale i hodnoty jednotlivých sociálních a věkových skupin.

Například: *Ústní voda Reach Anti-Plaque*
Pracuje celý den pro Vás - účinná po 12 hodin
Rozdíl, který pocítíte a který hledáte

buduje image výrobku na klíčových pojmech pohodlí, úspory práce, čistoty a svěžesti jako předpokladu společenského úspěchu, dobrého pocitu z užívání výrobku. Reklama kombinuje image výrobku s personalizačním formátem.

Rozvoj marketingového průzkumu domácích spotřebitelů v nedávné době vede k částečnému odklonu od původní strategie většinou doslovného překladu mezinárodní reklamy. Reklama se vytváří výlučně pro českého spotřebitele na základě zjištěných hodnotových orientací a obsahové analýzy řízených interview. Reklama, kterou vytváří rodilý mluvčí (Čech), obvykle sleduje personalizační formát nebo formát životního stylu čerpající z domácího prostředí. Např. reklama OMW *U nás nemusíte stát v řadě* apelující na domácí zkušenost s frontami u benzinových čerpadel.

Vytváří-li reklamu cizinec, obdrží tvůrce originálu i překladatel obvykle podkladové informace, které analyticky uvádějí obsahová východiska reklamy: cíl reklamy, cílovou skupinu spotřebitele, médium, charakteristiku spotřebitele, image výrobku a "zisk" spotřebitele ve formě racionálního a emocionálního působení z hlediska životního stylu. Originální reklama nebo překlad pak musí zachovat tato východiska v mikro- a makrostruktuře textu. Takovým způsobem se do češtiny přenáší moderní formát reklamy včetně strategií jejího působení a včetně zaměření na hodnoty životního stylu jednotlivých spotřebitelských skupin západního typu.

Domácí reklama pak často přebírá komunikační strategii, která se odráží ve struktuře reklamy importované. Objevuje se např. hyperbolické stupňování látkových adjektiv, jako *Nová Deli super... nejčokoládovější čokoláda*, které je typické pro anglickou reklamu (např. "chocolatemost").

Komunikační strategie překladové i domácí reklamy využívá **personifikace** (*I Vaše auto má svou oblíbenou značku*), **metafory**, **symbolu**, **aluze/parodie** : *Gambrinus. Někdo to rád hořké./ Někdo to rád Xantia. Citroen Euroauto* (parodická aluze na "Some like it hot"/, *Slad je nejlepší kuchař. Primus Prazdroj./Myslím, proto Mark/BBDO* (reklamní agentura Mark BBDO)/, *Žlutá ponorka. Bols Peach. Chuť dalek./ Řešení je Schrack-Ericsson. Jen pro Vaše uši*

(reklama na systém pro přenos dat, narážka na anglické: For your eyes only - přísně tajné, doplněná fotografií B.Clintona).

Objevují se běžné pragmalingvistické strategie založené na logické **implikaci**: *Pečení je radost. Hera je pečení* (z toho plyne implikací: Hera je radost) a podobně *Dokumenty změnily svět. My jsme změnili dokumenty. Rank. Xerox*, případně i přesvědčovací strategie založená na presupozicích adresáta v reklamě na rostlinný tuk Perla: *Perla - pro starostlivé matky*, která implikuje, že každá starostlivá matka dává dětem Perlu, zatímco matka, která tak nečiní, není starostlivá, a není tudíž dobrá matka.

Česká státní spořitelna uvedla reklamy založené na strategii **paradoxu**: *"Jeden z mála lidí, který není našim klientem... Zatím"*. (s obrázkem kojenče)./ *"Jedna z mála korun, o kterou se Vám nepostaráme"* (obrázek české královské koruny). Paradox je postaven na různých významech slova "koruna".

Překladem a nápodobou pronikly do češtiny nové reklamní strategie a žánrové konvence, pronikají apely na nové hodnoty a hodnotové orientace, zjišťujeme i mezitextové vazby s jinými jazykovými útvary (parodie, narážka, humor v populárních televizních a rozhlasových pořadech, tisku, anekdotách). Vliv překladu na žánr české reklamy by si jistě zasloužil soustavnější analýzy. Zde jsme mohli pouze poukázat na rysující se tendence a jednotlivosti.

L i t e r a t u r a

- BURLI-STORZ, C.: *Deliberate Ambiguity in Advertising*. Bern, Francke Verlag 1980.
- DUNN, S.W. & BARBAN, K.M.: *Advertising: Its role in Modern Marketing*. Hinsdale, Illinois, The Dryden Press 1978.
- DYER, G.: *Advertising as Communication*. London, Routledge 1982.
- HATIM, B. and MASON, I.: *Discourse and the Translator*. London Longman 1989.
- JETTMAROVÁ, Z.: *Intertextuality in British Press Advertising*. Univ. of Edinburgh. Nепublikovaná disertační práce, 1990.
- JHALLY, S.: *The Codes of Advertising*. London, Routledge 1991.
- LEECH, G.N.: *English in Advertising*. London, Longmans 1966.
- LEISS, W.: *Social Communication in Advertising*. London, Routledge 1991.
- MAREŠ, P.: *Reklama, překlady a "překlady"*, in: *Čeština doma a ve světě*, FFUK Praha 1993, s. 40-43.
- SANDELL, R.: *Linguistic Style and Persuasion*. London, Academia Press 1977.
- VESTERGAARD, T. & SCHRODER, K.: *The Language of Advertising*. Oxford, Blackwell Publ. 1985.
- WORTON, M. and J. STILL A (eds): *Intertextuality Theories and Practices*. Manchester, Manchester Univ. press 1990.

4.11. "Vyzmetkovaný materiál" aneb O problémech nejen s derivací

Miroslava Sládková

Jak už je patrné z názvu příspěvku, bude řeč o nešvarech, kterými se hemží současná mluvená i psaná čeština, a to zejména v oblasti publicistiky; příklady budou i z administrativního stylu.

Ty tam jsou doby rigidních publicistických projevů z doby totality, místy vyšperkovaných ukázkovými fenomény tzv. *langue de bois*, jak říkají francouzští lingvisté, nebo strnulými, nic neříkajícími frázemi, tak typickými pro uplynulé období. Dnešní doba přináší novou skutečnost a tu provázejí nové jazykové problémy, a kromě toho stále přežívají i staré neduhy.

Pokud jde o prohřešky v lexikální oblasti, rozmáhá se v poslední době slovo tvorba pomocí předpon, kterými mluvčí často chce podtrhnout dokonavost děje, přičemž vznikají neologismy, jako např. v těchto ukázkách:

Naše obchody byly vyzásobeny.

Materiál jsme vyzmetkovali.

Určeno funkcionářům vydelegovaným do okresu.

Nechat si vysborníkovat.

Chceme-li med ztekutit, pozvolna jej zahříváme.

Československo je značně podbankováno. (Je to evidentně kritická připomínka k nedostatečnému počtu bank, ovšem čtenáře takového sdělení zřejmě nejprve automaticky napadne analogie se slovesem *podminováno*.)

Ziráty byly podkročeny.

Možnosti maximálního zazvěření plochy.

... přezkoušení předem zahořených televizorů.

(Všechny uvedené a následující příklady jsou autentické citace, vybrané až na některé výjimky z tisku, rozhlasu a televize.)

Některé nevhodné termíny se dostávají bohužel i do oficiálních názvů institucí. Existuje např. *Nadace pro pozdvížení Romů*. (Lidové noviny, 5.5. 1993, s. 3) *Pozdvížením* se zde zřejmě myslí šíření osvěty mezi romským obyvatelstvem.

Do další skupiny můžeme zařadit neústrojná kompozita, a to taková, která se již v našem slovníku zabydlují (např. *umělohmotný*, *umělohedvábný*), ale najdeme i otřesné neologismy typu *volnočasová aktivita*, *kazetopásková paměť* nebo *vězňoden* (pro neinformované: 1 vězňoden představuje náklady státu na jednoho vězně za jeden den). Plíživě a nenápadně se do našeho slovníku dostávají kompozita typu *mladofrontová* nebo *mladofrontovská* a podle tohoto modelu i *mladosvětská*. (Tomuto neologismu nemůžeme upřít vynalézavost vzhledem k existenci antonyma *starosvětský*.)

Současný jazyk je rovněž zaplaven syntaktickými a stylistickými neobratnostmi. O nadbytečných nominalizačních vazbách bylo už napsáno mnoho

odborných studií. Bují ovšem vesele dál, a to zejména v rádobě odborné mluvě. Můžeme se tak setkat s kuriózními konstrukcemi typu:

Právě byla dokončena stavební připravenost.

Vděčným námětcem jazykových hříček bývá hromadění verbálních substantiv. Přesto se s tímto nešvarem neustále setkáváme.

Žádáme Vás o pochopení při zpomalení odbavování Vašich plateb. (Nápis na Hlavní poště v Jindřišské ulici, určený pro veřejnost.)

Před započítáním čerpání zkontrolujte vynulování.

Při nevynulování upozorněte obsluhu. (Pokyn vyvěšený na jedné benzínové pumpě v Praze.)

Jestliže pro autory uvedeného nápisu na benzínové pumpě by mohla být omluvou nedostatečná erudice, u tvůrců nového Občanského zákoníku nemůžeme takovou polehčující okolnost uznat. A přesto v § 537 najdeme tyto formulace:

Jestliže přijme poukázaný poukázku vůči poukazníkovi...

V § 538 se dozvíme dále: *Dokud poukázaný ještě nepřijal poukázku vůči poukazníkovi, může ji poukazatel odvolat.**

Podobných ukázek bychom mohli citovat ještě velké množství. Na závěr uveďme tři zajímavé prohršky. První dva jsou případy kontaminace - jedna na úrovni syntaktické, druhá lexikální:

Kapesník doprovází člověka, je nedílným svědkem jeho jednání.

(očitý svědek x nedílná součást)

rozhodopádně

(každopádně x rozhodně)

Úplně na závěr jsem si schovala konstrukci, která se objevila v jedné hospodářské zprávě:

Drůbeží maso pro spotřebitele bez kostí.

* Poznámka redakce

V úvahách o jazykové kultuře konkrétních výrazů bychom měli vycházet z objektivního pohledu na jazyk a z hlubokých znalostí zákonitostí jeho vývoje. Autorka uvádí jako "nešvary" řadu výrazů, které se vžily (*umělohmotný, mladofrontový*), staly se odbornými termíny (*ztekutit, zahořený, kazetopásková paměť, poukazatel*) nebo které jsou tvořeny na základě produktivních slovtvorných typů (*zazvěření podle zalesnění aj.*). Je však známo, že některé i produktivně tvořené výrazy se nemusí vžít, protože nejsou užitečné nebo jsou jinak nepřijatelné (srov. *volnočas*), zatímco se mnohdy ujmou výrazy tvořené neústrojně (např. *velín*, snad i *poukázaný* apod.).

4.12. K výchovnému působení sdělovacích prostředků

Milan Žemlička

Máme-li na mysli působení sdělovacích prostředků vůbec, jazykově výchovné pak zvláště, nazíráme je jako dvojí, totiž nepřímé a přímé.

K **nepřímému**, leč spontánnímu působení na konzumenta, adresáta, tedy čtenáře, posluchače a diváka dochází permanentně. Typologií adresáta se zabýval dr. Hlavsa; já se chci věnovat **tváři** sdělovacích médií, především tištěných a zvukových, neboť jejím prostřednictvím se ono působení uskutečňuje.

Jak se díváme na tiskovou stránku? Jak vnímáme její dominanty - titulky, speciální grafiku, ilustrace? Bez ohledu na stupeň vzdělání je čtenářské vnímání naváděno a soustředováno bezpochyby velmi záměrně a intenzivně. Význam dominant vynikne, porovnáme-li vnímání v mateřštině se stádiem, kdy jsme se učili z cizojazyčných novin. Mistrovské využívání dominant takřčečeně v prvním plánu je charakteristické pro bulvární tisk; ten zachází s informací v sevřené, stručné formě. Nejčtenější český deník Blesk pracuje s požadovaným rozsahem příspěvků 16 až 18 řádků. To vypovídá mnoho o úrovni periodika, o serióznosti jeho působení.

Čtenář vystupuje jako arbitr, který si obsah periodika utřídí, uděluje některým rubrikám a materiálům osobní preferenci, což musí autoři stále brát v úvahu. Většina novin a časopisů se víceméně snaží si svého čtenáře vytypovat; je to však obtížné.

Redakce dnešních novin představuje směs nejrůznějších vzdělanostních i zkušenostních úrovní (včetně jazykové), rozdílné profesionální vybavenosti a také různého stupně osobního nehmotného zájmu, tj. snahy, aby výsledek společné práce hovořil k čtenářům. Nezanedbatelným faktorem, s kterým máme každý jisté osobní zkušenosti, je to, co bych nazval zavedeností úrovně; jde v podstatě o tradici, jež působí před výstupem jakékoliv informace jako interní kodifikace. Ta ovlivňuje postupy, výběr žánrů, podání: při vhodné volbě a stabilní kvalitě se stává zárukou pro čtenářský okruh - a to není málo.

Rozhlas jako typicky simultánní médium překračuje hranici nepřímého jazykového působení, neboť mluvené slovo reprezentuje vždy určitou osobní účast, podtrženou vlastními rozhlasovými dominantami - hudbou, zvukařským kouzlením a podobně. Přítomnost živého interpreta aspoň částečně vyvažuje hlavní nevýhodu rádia, totiž plynutí v čase.

Ponechávám stranou televizi, ta je při ideálním spojení slova a obrazu výchovnému působení nejvíce dlužna.

Přímé jazykově výchovné působení, tedy osvěta, jak ji uskutečňujeme v podobě jazykových koutků, chvilky, zákampí, závěťtí, poraden, zastavení apod., má mnohaletou tradici. Chybějí však podle mého názoru **živá setkání**, diskuse, poučené polemiky, kulaté stoly. Nepěstují se soutěže a jiné podnětné formy hlubšího jazykového zdokonalování především mladého adresáta.

Shrnuji:

Sdělovací prostředky díky svému plošnému rozšíření disponují jistým potenciálem jazykově výchovného působení ve směru nepřímém i přímém.

Adresát, recipient, si však na jedné straně konkrétní média vybírá, na straně druhé se výchovnému působení buď nechá, nebo nenechá vystavit. Kdo se nechce vzdělávat, zůstává nevzdělatelný. Musíme být tedy spíše skeptičtí v očekávání výsledku takového působení, ale nemůžeme polevovat v nárocích jak na samu úroveň jazyka, tak i na formy přímé výchovy a informování čtenáře a posluchače o mateřštině.